

अवतरणिका ।

अथैष चिकीर्षमयनगराया प्रख्यातो यज्ञो मुद्रयित्वा प्रकाशतां गीतः ।
यानि पुस्तकान्यवस्येतस्य शोधनमुद्रणे अकरवं, तानि तानत् प्रदर्शने ।
यत् तावदस्मदीयं पुस्तकं टीकासहितं क-चिद्विहितम् । द्वितीयं मिथिला-
प्रदेशादावृतं टीकासमकृतं छ-चिद्विहितम् । तृतीयं काशीस्थसंस्कृत-
विद्यामन्दिरपुस्तकालयादवृत्तं मूलमार्थं छ-चिद्विहितम् । चतुर्थं जयपुरात्
संगृहीतं सटीकं छ-चिद्विहितम् । प्रथमं कलिकातावासाय औपुष्प वावु
प्रतापचन्द्र धोमनदाशयस्य पुस्तकालयादवृत्तं सटीकं छ-चिद्वि-
दिनिर्दिष्टम् । तेषु प्रथमं पुस्तकमत्रैव समीचीनम् । द्वितीयस्य पुस्तकं
प्रायस्तादृशमेव समीचीनम् ।

पुस्तके चास्मिन् प्रत्यारि काव्याणि प्रकरणानि वा सन्ति । तानि च
प्रयासमं अधिकारिनिरूपण-प्रतिनिधिनिरूपण-पुनराधेयनिमित्तनिर्णय-
प्रकीर्णकाण्यनि । काव्यप्रयासं मुख्यं प्रतिपाद्यविषयः तत्तन्नामैव सुस्पष्टः ।
अतुर्यकाण्डे तु पाकपत्रादीनामावृत्तनावृत्तादिकं निरूपितम् । सर्वत्रैव
प्रसङ्गादन्तेऽप्यर्थो निरूपिताः सन्ति । प्रथमे काण्डे साङ्गसप्तशतशत-
संख्याकाः कारिकाः, द्वितीये साङ्गसप्तशतशतसंख्याकाः, तृतीये
सप्तशतसंख्याकाः, चतुर्थे एकशतसंख्याकाः सन्ति ।
निमित्ता साङ्गसप्तशतसंख्याकाः कारिकाः सन्त्यस्मिन् ग्रन्थे ।
परन्तु तृतीयकाण्डान्ते अमादेकाधिकपत्रादिदुत्तरशतसंख्या मुद्रिता-
ऽस्ति । एवं द्वितीयकाण्डे कचित् कचित् पत्रे प्रथमकाण्डमिश्रपत्रि
मुद्रितम् । उपर्या सुधीभिः चिन्तयमेवत् ।

यज्ञोपसमसम्पूर्णं इति प्रतिभाति । तृतीयकाण्डे

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिदत्र निरूपितम् ।

प्रायश्चित्तान्तरं न चोत्सृज्यते नञ्जिह्वितम् ।

इति प्रतिज्ञातस्य प्रायश्चित्तान्तरस्यान्नानुपपन्नात् । यज्यस्यास्य नाम
 व्यापकत्वमुच्यध्वनितार्थकारिकेति तत्र तत्र पुष्पिकायां दर्शनादवगम्यते ।
 परं यज्यकृत्प्रामाण्यसारेण त्रिकाण्डमण्डननाम्नैव प्रसिद्धिमुपागतोऽयं यज्यः ।
 कर्त्ता ह्यस्य कुमारसामिधुस्त्रितो भास्करमित्रः । तस्यास्य यज्यकर्तुः
 त्रिकाण्डमण्डन इति नामान्तरमासीदिति पुष्पिकादर्शनादवसीयते ।
 तन्नाम्नैवास्य प्रसिद्धिः । कस्मिन् समये अयं भास्करमित्र आविरासीदिति
 न निश्चेतुं शक्यते । स्वप्ने सादृश्यं कर्क-मृदस-दामोदर-भद्रनाभ-वासन-
 मरुदाजसूत्रमायकार-मन्त्रब्राह्मणमायकारादीनां, केशवसिद्धान्त-कल्प-
 माय-भवमाय-लौगादिकारिकादियस्यानां चोद्धृतं ज्ञतवान् । तेऽपि यज्या
 यज्यकृतस्य अतोव प्राचीना इत्यत्र नास्ति सन्देहः । मदनपारिजातादियु
 प्राचीननिबन्धेषु यज्यस्यास्य समुल्लेखात् अथवाकारिकाया उद्धृतत्वाच्च
 यज्योऽयमतिप्राचीनः प्रामाणिकश्चेति ज्ञायते । यज्यकृता खल्वनेन वाज-
 पेयादिकारिकाऽपि विरचिता । वाजपेयकारिका तु दृष्टेवास्माभिः ।
 टीकाकृता तु स्तनाम नैव प्रकटितम् । अतः केन कदेयं टीका विरचितेति
 न ज्ञायते । परन्तु टीकायां रामण्डिरामराकंप्रयोगपारिजातादीनामुल्लेख-
 दर्शनात् टीकेयं नातोव प्राचीनेति शक्यते वक्तुमिति शिवम् ।

कालिकातामहानगर्याम् ।

शका १८२२ । चैत्रे मासि ।

} श्रीचन्द्रकान्तदेवशर्मा ।

त्रिकाण्डमण्डनस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	श्रुताः ।	वङ्कयः ।
अग्निनाशश्चाकृता मयनेनाभुगत्पादशान्तारं		
पूर्वाग्निदर्शने व्यवस्था	१६७	८
अमरानुगमे व्यवस्था	१६९	४
अज्ञानादसुखिना कर्मणि ह्ये व्यवस्था ...	२०	१
अधिकारभेदाः	११	१४
अधिज्ञताधिकारः	१८	१२
अनाहिताग्नेः पितुरनुक्षया पुत्रव्याधानाधिकारः	४६	१३
अनेकफलस्य कर्मणः प्रतिफलं कर्मणः-		
व्याख्ययनात्यक्तिविचारः	२५	१४
अरणिनाशनिमित्तम्	२१६	११
अरणिस्वरूपम्	२३५	५
अर्थशौचप्रशंसा	२४७	३
अर्थज्ञानाभावेऽपि कर्माधिकारः ...	२६	९
अवतहविर्गात्रे व्यवस्था	११०	६

आ ।

आधानस्य निवृत्तात्मत्वविचारः ...	१२	२
आरम्भानन्तरं शक्तिनीये व्यवस्था ...	३८	१६
आहिताग्नेः प्रवासे देशकालपरिमाणम् ...	५६	१८
आहिताग्नेः शवाकाले व्यवस्था	१८०	१
आहिताग्नेर्धनार्थं प्रवाहः	५४	१५

विषयः ।

प्रश्नाः ।

पङ्क्तयः ।

उ ।

उद्घाताभौ व्यवस्था	१२६	...	१
उपघाते नैमित्तिकम्	२११	...	१०

क ।

कर्ममध्ये कर्मान्तरसन्निपाते व्यवस्था ...	२१	...	१२
कर्ममध्ये पतिपत्न्योरन्यतरसरये व्यवस्था ...	३७	...	१५
कर्मलोपे नैमित्तिकम्	२१०	...	११
काम्यकर्म्मरम्भानन्तरं कामनानिवृत्तावपि तत्समापनम्	३८	...	१२
काम्यनैमित्तिकाधिकारः	१५	...	११
काम्यघोमयागाधिकारौ	५६	...	१०
काम्यानामल्पदक्षिणत्वे दोषः	२३८	...	७
काम्येन नित्यसिद्धिः	१५	...	७
कालशौचादेरधिकारहेतुत्वम्	१६	...	८
कृषित् कर्मणि दौक्षित्यस्य अधिकारः ...	२१	...	१

ग ।

गृण्यव्यवयोगुणस्य बलवत्त्वम्	१२३	...	७
गोप्रतिनिधिः	१२१	...	७
गौणकालव्यवस्था	१३४	...	१

ज ।

जातेष्टावधिकारचिन्ता	{ १५ १६ २३	...	{ १२ ४ ३
जीवत्पिष्टकस्य पिष्टपिष्टयश्चनान्दीमुखविधिः	२३१	...	२
जीवतोमृतधाम्न्यौर्ध्वदेहिककरणे व्यवस्था ...	२२२	...	१२

विषय ।	पृष्ठा ।	पङ्क्तय ।
ल्येयस्य यज्ञाविहीनत्वे तदाज्ञया		
कनियस्याधानाधिकार . . .	४६	८
श्लेष्ठाभुषयापि कनियस्य विवाहे नाधिकार	४८	४
ज्योतिष्ठोमस्यालुत्थनासृत्तिघ्नता	१५	१

द ।

दक्षिणाप्रतिनिधि . . .	१२२	३
दत्तकस्य पित्रादिनामोच्चारणे विशेष	७८	६
दुष्प्राप्त्यक्षणक्षयम् . . .	७८	११
दूरासप्तगुणयोरासप्तगुणस्य षण्णवम्	१२४	३
देष्टान्तरे यष्टुमरणे व्यवस्था .	३८	६

ध ।

धर्मप्रभासमृद्ध्येषु दारेषु सत्सृष्टि		
कान्तोक्षरान्तरग्रहणम्	२०४	१

न ।

नदीकक्षयम् .	२००	४
नष्टारविप्रतिपत्ति ...	२१८	१६
नित्यकर्म्मण्यापि सङ्कल्प . .	४१	१०
नित्यकर्म्मार्थं कदाचित्चौर्मेयापि श्रयार्जनम्	६२	३
नित्यकर्म्मार्थं चौर्मेयाविरिक्तकुमार्येणापि श्रयार्जनम्	६१	५
नित्यकर्म्मार्थं प्रतिश्राद्धमपि प्रतिश्राद्धम्	२३८	२
नित्यकाम्यकर्म्मार्थं . . .	१४	१
नित्यकाम्यकर्मदक्षिणत्वं न दोषावहम् ...	२३८	०
निन्दितकाशे सोमादौ नाधिकार .	८०	१८
निन्दितदेशे सोमादौ नाधिकार ...	८०	११

विषय ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
निषेधेऽधिकारचिन्ता	१८	१
नूतनारण्यद्वयम्	२१६	१२
नैमित्तिकाद्यधिकारः	१६	८
नैमित्तिकाधिकारचिन्ता	१७	२१

प ।

पक्षदोमातिपाते व्यवस्था	१६६	२
पतितत्वातिदेशेऽपि कर्म्मधिकारः	७५	३
पतितस्य निषिद्धवर्जनेऽधिकारः	७४	१६
पतितस्य वैधकर्म्मधिकारः	७३	८
पतितस्य साधारणधर्मेऽधिकारः	७४	१८
पतितानां नामराक्षसां सप्तक्षण्याशंसनादौ न कर्त्तव्यम्	७५	१७
पत्नीप्रतिनिधिः	८३	५
पत्नीविशेषणादि	३४	१७
पत्न्यधिकारे विशेषः	३५	१२
पत्न्यादीनां स्वयं दोमाधिकारो नास्ति	१८५	१३
पत्न्यन्यतिसक्ते व्यवस्था	१८२	२
पत्न्यां प्रोषितायां व्यवस्था	१८४	३
पत्न्या रजस्रजादिवे व्यवस्था	५१	४
पत्युः प्रवासे पत्न्याः कर्म्मधिकारविचारः	४८	१४
परिमाणरूपयोर्मध्ये रूपस्य भजवत्त्वम्	१२४	१
परीक्षितोपविचारः	४४	६
पिष्टयज्ञस्थानकृतमकृतं वा	१२	५
पित्रादीनां पतितत्वे पितामहादौ पित्रादिमावना	७७	१३
पित्रादीनामसोमपोचिते व्यवस्था	६४	४

विषयः ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
पुनः परिणयकारणानि	२०२	६
पुनराधाननिमित्तानि	१५६	१८
पुनराधानविधिः	१५०	१
पुनराधेयनिमित्तानि	१५४	४
पुनराधेयविधिः	१५०	१
पुनरात्खटवन्दार्थविचारः	६५	५
प्रतिनिधिरूपणम्	८१	१
प्रतिनिधौ मन्त्रस्योद्भावाः	१२४	८
प्रथमारम्भद्वितीयादीनामुपादानम्	२४०	१२
प्राङ्मुखिनामिमन्त्रम्	२३५	३
प्रारब्धस्य सूतकादौ कर्त्तव्यता	७३	३
प्रेताधानम्	१८१	१७
प्रोषितस्य नियमाः	१८०	८
प्रोषितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयः	५२	१६

ब ।

बज्जनार्थस्य एकस्याः पद्या मरणे व्यवस्था ...	१२८	१
--	-----	---

म ।

मन्त्रोक्तवाङ्मनोक्तगुणानां मध्ये मन्त्रोक्तगुणस्य

मन्त्रवत्त्वम्	१२९	५
मन्त्रमासलक्षणम्	८२	६
मन्त्रमासे कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयः	८१	७
मुख्यकालमुख्यसाधनयोः प्राधान्यचिन्ता ...	१३५	१०
मृतपत्नीकस्य पत्नीस्थाने कुशपत्नी	२०७	६
मृतभार्य्यस्य पुनर्विवाहमात्रे एकाकिनोनाभ्याधानम् २०६	...	...

विषयः ।

पृष्ठाः ।

पङ्क्तयः ।

य ।

यच्चार्यभित्तितद्रथस्यान्यत्र विनिर्गोमे दोषः	६०	...	१४
यच्चोपवीतप्रतिनिधिः	...	...	८
याज्यानुवाक्यादिविस्मृतौ व्यवस्था	...	१११	१

व ।

विकृत्यधिकारप्रयोजकम्	...	२२	...	७
विधुरामिहोचितः कर्माणि	...	२०६	...	२
वेदिसप्तमन्यवस्था	...	११३	...	१

श ।

शिखावल्गादौनामधिकारिविरोधकत्वम्	...	६५	...	८
श्रमस्य होमसालयामस्पर्शाद्यनधिकारः	...	२४०	...	५

स ।

सायंहोमादिलोपे प्रायश्चित्तम्	...	१०५	...	१४
सन्नक्षण्यायां पुत्रनामनिर्देशे विशेषः	...	७८	...	१५
सूक्तरादिभिरग्न्यादिस्पर्शे व्यवस्था	...	२१४	...	८
सूतकादौ केषाञ्चिन्नित्यनैमित्तिकानामननुष्ठानम्	...	७५	...	१
सूतकादौ नित्यनैमित्तिकाचरणम्	...	७९	...	१८
सोमादिप्रतिनिधिः	...	१९८	...	१
सोमाधिकारः	...	२४	...	१४
स्रक्कालपूर्वकालस्यापि कदाचिद् गौणकालत्वम्	...	१३६	...	५

ह ।

हिमाचले क्रागस्य वाष्टकत्वम्	...	६५	...	७
होमसमासः	...	१५६	...	७
होमसमासे तत्त्वनियमः	...	१४९	...	४

चिकाण्डमण्डनटीकोक्तविषयानामकारादिक्रमेण सूचौ ।

अधिकारलक्षणम्	१० ... ८
अन्यथाः	२१३ ... ५
अपवर्गविचारः	४ ... १३
अपवर्गसाधनविचारः	६ ... २
कर्त्तारम्बे विराषमनम्	४७ ... ८
कुटुम्बलक्षणम्	५८ ... १३
क्षोणलक्षणम्	२०१ ... ४
गद्युक्तिलक्षणम्	२०१ ... ४
गोधूमानामविविधम्	१०३ ... २०
देवतायाविग्रहचैतन्ययोः सद्भावासङ्गाविचारः	६१ ... ४
धनुर्लक्षणम्	२०१ ... ६
नवसंस्थितिमित्रसंस्थानिरूपणम्	२०६ ... १६
न्यायस्यातिरिक्तमतत्वम्	२७१ ... ५
पुत्रशब्दस्याप्राप्त्यर्थता	१५८ ... १२
प्रवासलक्षणम्	१८४ ... २०
मन्त्राणां दृष्टादृष्टार्थत्वविचारः	२८ ... ८
यज्ञः-कौत्ति-लक्षणम्	२९८ ... १८
योगनलक्षणम्	२०१ ... ५
वाक्यज्ञानस्य कर्त्तारूपम्	६१ ... १७
प्ररावलक्षणम्	२९८ ... १८
श्रव्याप्रासलक्षणम्	१८० ... २०
श्रव्यालक्षणम्	१८७ ... १८
संज्ञकवेदस्य धर्मप्रामाण्यम्	२८० ... १०
साम्नायशब्दार्थः	१०८ ... ८

चिकाण्डमण्डनोत्तिखितग्रन्थकारनाम्नामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

ध्यापस्तम्ब १२ । ५ ॥ १२० । ११ ॥

ध्यान्वलायन ११० । १० ॥ १४८ । २ ॥

कठ ४७ । २ ॥ ११६ । ३ ॥ १२० । ६, १०, १२ ॥ १२१ । ४ ॥ १२५ । १ ॥

१३२ । १ ॥ १४० । ५ ॥ १४२ । ५ ॥ १४५ । ४, ८ ॥ २३० । ७ ॥

कर्क ६८ । २ ॥ ७० । ३ ॥ १६२ । ४ ॥ १६२ । २ ॥

काव्यायन ६३ । २ ॥ ६३ । ४ ॥ ११२ । २१ ॥ ११७ । २ ॥ १२८ । १० ॥

केधवक्षामी ५८ । १ ॥

जैमिनि ६३ । १५ ॥

शामोदर १०५ । ११ ॥

देवल ६० । ८ ॥

नोधायन वा नौधायन १३ । ११ ॥ ६८ । ८ ॥ ६४ । ६ ॥ १०४ । १५ ॥

१०६ । ७, ८ ॥ ११६ । १ ॥ १२६ । ८ ॥ १५६ ।

१६ ॥ १८७ । १० ॥ २२३ । २ ॥

भरद्वाज १७ । ५ ॥ ६७ । ७ ॥ १०६ । ७ ॥ १०७ । ८ ॥ ११५ । ५, ६ ॥

११७ । ८, १७ ॥ १२७ । ६ ॥ १३२ । ३ ॥ १८१ । १६ ॥ १८३ ।

१६ ॥ २०७ । ८ ॥

भरद्वाजसूत्रभाष्यकृत् १२ । ६ ॥

भवनीग ११६ । ५ ॥

मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ७० । ७ ॥

मौर्मांसक १३ । १ ॥ ६४ । ११ ॥

लौगाक्षि ६७ । ११ ॥ १०४ । १८ ॥ १६६ । १४ ॥ २०१ । १० ॥

वामन पुं८ । ६ ॥

शब्दानुसारो ३६ । ११ ॥ ४६ । ८ ॥

शालोकिनाथ ४० । १६ ॥

सव्यापाठ ११५ । २, १८ ॥ १५६ । ७ ॥

सूत्रकार १५४ । ५ ॥

त्रिकाण्डमण्डनोद्धितग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

- अथर्वसूत्र ४२ । ५ ॥
 कर्मसूत्र २०० । ५, ८ ॥
 कन्दभाष्य १४३ । १३ ॥
 काशीयसूत्र ११० । २ ॥
 केशवसिद्धान्त ५३ । १४ ॥ १२६ । १० ॥
 कौशिकिक्रियुति १०५ । १४ ॥
 छन्दोगगृह्य १०४ । १० ॥
 छन्दोगपरिशिष्ट १०६ । १३ ॥ १६२ । १ ॥
 तातश्लोक १८० । १२ ॥
 बौधायनभाष्य १२३ । १० ॥
 सरस्वतभाष्य १३५ । ६ ॥
 मयभाष्य १८० । १२ ॥
 भारद्वाज्यभाष्य ६४ । १८ ॥
 माध्यन्दिन्युति १०५ । ६ ॥ १५५ । १६ ॥
 यज्ञमार्ग २११ । १८ ॥
 जौगोद्धितकारिका ४६ । १५ ॥
 बार्हस्पत्य ४० । १५ ॥
 वेदान्त ५८ । ६ ॥
-

त्रिकाण्डमण्डनटीकोलिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादि- क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

चमर १२१ । १८ ॥

व्यायस्तव्य ६ । १० ॥ २५५ । १२ ॥ १५८ । २१ ॥

व्याख्यानयम ११२ । १२ ॥ १५० । ८ ॥

कर्क ५ । ८ ॥ ३० । १० ॥ ६८ । ४, १८ ॥ १५८ । ५ ॥ १६२ । ० ॥

१६३ । ४ ॥

कात्यायन १२ । ८, ११ ॥ २५ । ० ॥ ४२ । १५ ॥ ६३ । ० ॥ ८५ । ४ ॥

१०१ । १० ॥ ११० । १३ ॥ ११२ । १, ०, १० ॥ ११५ । ३ ॥

११० । ३, ४ ॥ १६० । १८ ॥ २०० । १० ॥ २२८ । १८ ॥

कुमारसामो ३ । १४ ॥

गर्ग ८६ । २, १०, १८ ॥

गोमिज २४१ । ० ॥

गौतम १८८ । ६ ॥

जैमिनि ६६ । १० ॥

दत्त ३४ । ८ ॥ १८६ । ६ ॥

दुर्गभृत्तिकार १५५ । ११ ॥

देवमित्र १८५ । १५ ॥

देवयाशिक १८१ । ५ ॥ १८४ । ११ ॥ २४० । १४ ॥

नारायण १८५ । ५ ॥

नीलकण्ठ १८८ । ० ॥

पास्कार २३० । ३ ॥

नोवापन वा नौवापन ६१ । १८ ॥ ५६ । १२ ॥ २०३ । ५ ॥

१८३ । २१, २२ ॥ १८० । १८ ॥ १८८ । ८ ॥

१८३ । ११ ॥ २३८ । ६ ॥

ब्रह्मगुप्त १२१ । १८ ॥

भगवान् २७ । ६ ॥

भरद्वाज ११२ । १५ ॥ २१० । ६ ॥

भर्तृयज्ञ २८ । ३ ॥ १५८ । ७ ॥ १५८ । ७ ॥

भाष्यकृत् २३३ । १८ ॥

भास्करभट्ट १६० । १ ॥

भट्ट १५० । २ ॥

मण्डल २४१ । १० ॥

मनु ८ । ७ ॥ १२१ । २१ ॥ ११८ । १८ ॥

माधव ८ । ७ ॥ १५८ । ७ ॥

मिश्र १५६ । १६ ॥ १०८ । ८ ॥

रामाष्टाङ्ग ७० । १० ॥ १०१ । १६ ॥ १८८ । १ ॥

रत्नदत्त ७७ । २ ॥ ५० । ५ ॥ ५२ । १० ॥ ५३ । १२ ॥ २८८ । ११ ॥

रेणुकाचार्य १०२ । १८ ॥

रौप्य १०६ । ७ ॥

वाहस्पति २१ । १८ ॥

वसिष्ठ १५० । १६ ॥

शक्य ८ । ६, ८ ॥

शततप १०७ । २ ॥

श्रीधर ३७ । ५ ॥

श्यामन १५८ । १० ॥

सुमन्तु ३६ । १८ ॥

सुवकार ३० । ५ ॥

इस्लामी १५८ । ७ ॥

हिमाद्रि ३७ । ३ ॥ ४८ । १ ॥

चिकाण्डमण्डनटीकोलिखितग्रन्थनाम्नामकारादि- क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

आद्यवर्णपरिशिष्ट १३८ । २ ।

आधेय ३३ । १७ ॥

आद्यवर्ण १५८ । १५ ॥

आपस्तम्बसूत्र १३० । ११ ।

आपस्तम्बीय २१५ । ३ ॥

आशक्तं १८० । ८ ॥

आश्वलायनसूत्रभाष्य १०३ । १८ ।

कल्मेषद्वीप १८१ । ४ ॥

कल्पतरु ४८ । १ ॥

कल्पसूत्र ८ । २, ६, १५ ॥

काठक १५८ । ३ ।

कात्यायनमौमासा ७० । १७ ॥

कालमाधव ८ । ८ ॥

कालादर्श ८६ । २० ॥

कूर्मपुराण १८५ । २१ ॥ १८३ । ११ ॥

केशवसिद्धान्त ५३ । १२ ॥

गौतमस्मृति १३ । ४ ॥

गृह्यसंग्रह १२२ । १५ ॥

कुन्दोगपरिशिष्ट १८४ । ११ ॥ १८१ । ३ ॥ १८८ । ५ ॥ २०७ । १० ॥

जैमिनिसूत्र १८८ । ५ ॥

सम्बरल १७ । १७ ॥

दानखण्ड १८६ । ६ ॥

दानधर्म १८७ । १८ ॥

दीपिका १८६ । ३ ॥

देवग्रन्थ १६७ । १५ ॥

देवजानौषधवृत्ति ३४ । ६ ॥

देवयान्निकग्रन्थ २९१ । ६ ॥

देवयान्निकभाष्य २६ । २१ ॥

धर्मसूत्र ३४ । ५ ॥ १०४ । १ ॥

नारायणवृत्ति ५८ । १२ ॥ १६२ । १८ ॥ १८० । ८ ॥

निदान ६१ । २ ॥

निदानसूत्र २० । ७ ॥

पारस्करगृह्य २४१ । ६ ॥

प्रयोगवार्त्तिक २६ । २ ॥

प्रायश्चित्तप्रदीप १०६ । १८ ॥

वक्रचक्रास्तुतभाष्य २०६ । ११ ॥

बौधायनसूत्र २०४ । १० ॥

बौधायनौष १३८ । ० ॥

भाष्य २४० । १४ ॥

मत्स्यपुराण २०१ । ३ ॥

मातृ १३८ । १ ॥

साध्यान्दिनश्रुति १०४ । १८ ॥

मानव १५६ । १२ ॥ १५८ । १ ॥

मिश्रग्रन्थ १८८ । ६ ॥

मीमांसासाह ३२ । १८ ॥

मन्त्रतन्त्र १५५ । २० ॥ १५७ । ११ ॥

यज्ञशार्ङ्ग ५५ । १२ ॥ ६० । ४ ॥ १६८ । २ ॥ १८४ । १७ ॥ २४१ । १० ॥

यान्निकग्रन्थ १८५ । १० ॥

रामाष्टावभाष्य २०८ । ६ ॥ २३९ । १८ ॥

वात्स्यायनस्मृति ५ । ६ ॥

वादरायणस्मृति ३१ । २ ॥

वाराह ३४ । ३ ॥

वार्त्तिक १३ । ८ ॥ ३२ । १० ॥

विधिवत् ६३ । १०, ११ ॥ ६८ । १८ ॥

वृत्ति १५० । १२, १३ ॥ १०१ । १८ ॥

व्याकरयस्मृति ३० । १५ ॥

शतन्दपौमाय १८० । १० ॥

शाखायनस्मृति १०१ । १६ ॥

श्रीरामदत्तभाष्य १५५ । १३ ॥

श्रुति ४ । १३ ॥ ६ । ६ । ५० । १५ ॥ ६१ । १२ ॥ ६२ । ७ ॥ ६३ । ३ ॥

७४ । १३ ॥ ७५ । १३ ॥ ७७ । ६ ॥ ८० । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ १०२ ।

१२ ॥ १०८ । १३, १४ ॥ १११ । ११ ॥ ११२ । १६ ॥ ११३ । २ ॥

११५ । १० ॥ १५० । १० ॥ १५६ । १० ॥ १५८ । ६ ॥ १६० ।

१० ॥ १६२ । ३ ॥ २३० । १० ॥ २३६ । ६, २० ॥

संग्रह ८६ । १२ ॥ १८१ । ६ ॥ १८४ । ११ ॥

स्मृति २३० । २० ॥

स्मृति १ । १६ ॥ १७ । १८ ॥ २३ । १३ ॥ २४ । १० ॥ २६ । ७ ॥ ४८ ।

८ ॥ ७८ । ३ ॥ ६२ । ११ ॥ ८४ । १० ॥ १०३ । १८ ॥ १८६ । १,

३ ॥ १८५ । १५ ॥ १८६ । २० ॥ २०२ । १४ ॥ २०६ । १२ ॥

२३८ । ११ ॥

स्मृतिधन्विका १५६ । २ ॥

शुद्धिपत्रम् । .

पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।	अथ दम् ।	अथ दम् ।
७	८	विविदिषन्तीति	विविदिषन्तीति
८	१६	स्थिवम्	स्थितम्
१०	१५	तथा	तथा
११	५	पुरुषोप	पुरुषोप
१४	२	शौचामणौ	शौचामणौ
१४	१८	निव्यातार्था	व्यातार्था
१५	१४	सद्विहितो	सद्विहितो
१६	१०	स्त्रोशस्त्राणि	स्त्रोशस्त्राणि
१७	१	विशोधितो	विशोधितो
१८	१६	पुनश्चमये	पुनश्चमये
१९	१	वज्रचे	वज्रचे
१००	१५	पुष्य	पुष्य
११०	१२	देवशि	देशि
११२	२	दिपत	द्वियेत
११२	६	सद्यनाम	सद्यनाम्
११८	१	मुञ्जलीप	मुञ्जलीप
११८	१४	उद्धतो	उद्धतो
१०५	८	अतिकान्त	अतिकान्त
१८२	१	भारद्वाजा	भारद्वाजा
१८४	१	प्रोषिताया	प्रोषिताया
१८०	१८	श्राम्या	श्राम्या
१८८	८	प्रवृत्त्यर्थे	प्रवृत्त्यर्थे
१८८	१८	म्यामय	म्यामय
२०६	२१	ऊयते	ऊयते
२१५	१०	क्षित्वा	क्षित्वा (यव पत्र)
२२२	१५	क्रियता	क्रियता
२२५	१२	नृदिना	नृदिना
२२०	१६	निर्मण्य	निर्मण्य
२२८	११	विशेषण	विशेषण
२३०	६	सुतो	सुतो

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

प्रथमकाण्डम् ।

(अष्टिकादिनिबन्धनम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।

(टीकाकारोपक्रमशिका)

भुजगाभुजगा यस्तु वामगा* वामलोचना ।

सर्वदाः सर्वदा दिश्यात् सशिवः स शिवः शिवम्^(१) ॥ १ ॥

सच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतथेत्

तच्च प्रमा† च वचनैः कृतकेतरैरेत् ।

तेषां प्रकाशनदृश‡ गुरोः सकाशा-

नस्याप्तमेवमहमादरतो? नमामि ॥ २ ॥

---

* यस्य श्वाद् - इति ख० पु० पाठः ।

† प्रभा - इति क० पाठः ।

‡ प्रकाशनदृशः च - इति ख० पाठः ।

१. तस्मात्तस्मैवमहमादरतो - इति क० पाठः ।

---

(१) सशिवः शिवया सहितः स पूर्वोक्तचक्षुः शिवो महादेवः शिवं सङ्गमं दिश्यादित्यर्थः ।

व्याख्याऽनपेक्षः सुधियां प्रबन्धो*

व्याख्यायपेक्षोऽन्यधियां निबन्धः ।

दुरूहशब्दार्थविधानयुक्ता

सा चेद्वृथा तद्व्ययनप्रयासः ॥२॥

त्रिकाण्डमण्डनव्याख्यामतः पदप्रकाशिकाम् ।

स्फुटां स्फुटप्रबोधाय कुर्वे सङ्क्षिप्तयुक्तिभिः ॥४॥

चिकीर्षितस्य अन्यस्य प्रत्यूहापोहद्वारा परिषमाप्त्यर्थं सति-
शिष्टाचारपरिकल्पितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं स्नेष्टदेवतानमस्कार-
रूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिष्यायै निबन्धस्याभिधेयं प्रतिजानीते ।

श्रियं वागीश्वरीं देवीं सम्प्रणम्य विनायकम् ।

गुरुञ्च† सोमयागस्य प्रयोगः प्रवितन्यते ॥ १ ॥

श्रियमित्यादिना ।

नव्यनव्यधतिरेकाभां व्यभिचारात् मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विप्रध्वंसं प्रति वा ॥ कारणत्वमिति चेत् । न, अविगीतशिष्टा-
चारविषयत्वेन “सङ्घासे सङ्घटे चैव विप्रस्तस्य न जायते”—
इत्यादिसतिभिद्य मङ्गलस्यावशङ्ककर्त्तव्यताभिद्धौ तच्च फलजिज्ञासा-
यामर्थवादगतस्य दृष्टस्यैव फलस्य न्याय्यत्वात् ।

तच्च समाप्तिरेव फलं, विप्रध्वंसस्तु द्वारमिति प्राश्नः । नव्यास्तु
विप्रध्वंस एव मङ्गलफलं समाप्तिस्तु प्रतिभावुद्धादिकारणकलापात् ।

* निबद्धो - इति ख० पाठः ।

† गुरुञ्च - इति ग० पुस्तकपाठः ।

तत्र मङ्गलकृतेनापि एकदेवतानमस्कारेण सिद्धावपि किरणावल्या-
दियन्त्रेषु सत्यपि मङ्गले तद्दर्शनाद् बलवत्तरविघ्नप्राप्त्युपसम्भावनायां
तन्निरासार्थमनेकासां देवतानां नतिरिति न पौनरुक्त्यम्^(१) ।

तत्र तावदुपासकानामतिप्रागल्भ्यदाचीं भारतीमेव नौति ।
वागीश्वरीमिति । वाचामीश्वरीं अधिष्ठातृदेवतां, वायुर्पा वा
ईश्वरीं, देवीं द्योतमानां, त्रियं खञ्जीप्रदायत्वेन लक्ष्मीरूपाम् ।
तदुक्तम् । काथं यशसेऽर्थकृते इत्यादि । विद्या नाम नरस्य रूप-
मधिकं प्रपञ्चमनन्तर्धनमिति च । यद्वा, स्त्रेरूपां त्रियं महालक्ष्मीं,
वागीश्वरीं महासरस्वतीं, देवीं महाकालीं संप्रणम्य । समित्यनेन
शाष्टाङ्गप्रणामो ध्वन्यते । विघ्नविघाताय विघ्नराजस्यैव समारख्यया
शक्तिमत्त्वात्^(२) तमपि नौति । विनायकमिति । विनायकं विघ्न-
राजम् । अविघ्नो विघ्नकर्ता च इत्येते यद्विनायकाः । विनायको
विघ्नराज इति च वचनात् । यतो विघ्नानोपलब्धिमपि पश्यत्य
प्रवरदवस्थायै* प्रणमति । गुरुमिति । गुरुं कुमारस्वामिनं । तस्यैव महा-

* प्रवरदवस्थायै — इति ख० पाठः ।

(१) सिद्धावपीति मङ्गलाचरणस्येति शेषः । अथवा, तत्र फले सिद्धावपि
सिद्धेऽपीत्यर्थः । फलविधिप्रिया सिद्धौ सत्यामपीति वा । किरणा-
वल्यादियन्त्रादौ सत्यपि मङ्गलाचरणे समानेर्दर्शनात् तत्र विघ्नप्राप्त्यर्थं
सम्भाव्यते । प्रचुरो हि विघ्न प्रचुरेणैव मङ्गलेन ध्वस्यते न त्यज्येन ।
अतः प्रसूतेऽपि बलवत्प्रचुरविघ्नसम्भावनायाऽनेकदेवतानमस्कार इति
सात्वर्थार्थः ।

(२) समारख्ययाऽनुगतार्थेन नाम्ना विघ्नराजस्य विघ्नविघातशक्तिमत्त्वात् विघ्न-
विघाताय तमपि नौतीत्यर्थः ।

शुद्धतात् । जनकत्वेन सोमद्रव्यवान् धागोऽग्निष्टोमाख्यस्तस्य प्रयोगः, प्रयु-
ज्यते अनेनेति प्रयोगो निबन्धः प्रवितन्यते । प्रवीत्युपमर्गदयोपेतस्य
तनुधातोः सूत्रसूचान्तरोक्तसकलधर्मपुरस्कृतविस्तारोऽर्थः^(१) ।

ननु दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्धाऽन्तेन यवेतेति श्रुतेः पूर्वं दर्शपूर्ण-
मासौ वक्तव्यौ । तदर्थं च आधानमेव प्रथमं निरूपणविषयं* न तु
सोमयागस्यादाववसर इति चेत् । सत्यं, महातन्त्रे अन्त्यतन्त्रनिवे-
शनस्य^(२) ग्राह्यसिद्धत्वात्, लोके च तदेवाद्वियते यदेकक्रिययाऽनेक-
कार्यसम्पत्तिः सम्पादनदत्तं बुधैरिति^(३) अग्निष्टोमे दीक्षणीयादिद्वारा
पौर्णमासतन्त्रनिवेशस्य लभ्यमानतया, प्रसङ्गाच्चाधानस्यापि तत्र तत्र
कथितं निरूपणीयत्वेनात्रैव आदरो युक्तः, न तथा आधानाद्युपक्रमे
पुनरुल्लेखेऽदिविचारसम्भवः । एतेन अधिकारिसम्बन्धविषयप्रयोजन-
रूपानुबन्धचतुष्टयं दर्शितम् ।

ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य-
इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरोणानामात्मज्ञानसाध्यपरमपुत्रवार्त्ताप-

* प्रथमनिरूपणविषयं — इति क० पाठः ।

(१) सूत्रमापस्तम्बसूत्रं, सूचान्तराणि बोधायनादिसूत्राणि । तदुक्ताधि-
कार्यादिसकलधर्मपुरस्कृतविस्तार इत्यर्थः ।

(२) तन्त्रमितिकर्तव्यता । महातन्त्रे महेतिकर्तव्यताके, अल्पतन्त्रस्य अल्पे-
तिकर्तव्यताकस्य यत् निवेशनं तस्येत्यर्थः ।

(३) एकक्रियया अनेककार्यसम्पादनदत्तं यद्वति, तदेव लोके बुधैरामियते
इति हेतोरित्यर्थः ।

वर्गमुख्योपायात्मानात्मविचार एव श्रेयस्कर इति किमुत^(१) कर्म-
चितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या धूमाचिरादिमार्गप्रदर्शनैः^(२) च
बुद्धफलकोऽयमारम्भ इति चेत् । उच्यते । ये तु नित्यसुखाभि-
व्यक्तिं योऽपि दुःखध्वंसं वा अविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलथं
वाऽपवर्गमाप्नुस्येष्टमपि शरीरपरिग्रहाभावे अविवाद एव । एत-
द्विरुद्धाद्यास्तु वात्स्यायनसूत्रेणैवैवर्षकामिनीनीतिमोक्ष एवापवर्ग
इति, तस्याः कामसूक्ष्मेनाप्रामाण्यनिश्चयाद्वैभर्जनाधिकरणन्यायेन^(३)
श्रुत्यकल्पनात् । अतः सर्वथादिभ्यस्तन्मिदमेवापवर्गलक्षणं कर्काचार्यै-

(१) उत पुनरर्थः । किं पुनरयमारम्भ इति वक्ष्यमाणेनास्य सम्बन्धः । तद्-
यद्येह कर्मचितो लोकः क्षीयते त्वमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते
इति छान्दोग्योपनिषत्पठिता श्रुतिमेकदेशमात्रेण पठति कर्मचित-
इति । कर्मणा कृत्यादिना चितः लोको भोग्य इत्यादिरित्यर्थः ।

(२) केवलकर्मिणां धूमादिमार्गेण, देवताविद्यानादियुक्तानां कर्मिणा-
द्याचिरादिमार्गेण गमनम् । उभयत्रापि नास्ति मोक्षप्राप्तिः । धूमा-
चिरादिमार्गैः च छान्दोग्योपनिषदादिषु पठितौ, शरीरकारौ
प्राप्तौ च ।

(३) स च न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थद्वये
भाष्यकारादिभिर्लुप्त्यादितः । तत्र हि दृष्टमूलकसूत्रेणैव प्रामाण्यमतो-
न तथा श्रुतिकल्पनमिति सिद्धान्तितम् । वात्स्यायनोऽयं कामशास्त्रमपि
दृष्टमूलकमिति न तेन श्रुतिकल्पनम् । अधिकरणस्य, विषयो विध्य-
स्यैव पूर्वपक्षस्तयोत्तरम् । निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मत-
मित्युक्तलक्षणम् । विषयो विद्यारार्हवाक्यम् । विशेष्यः संशयः । पूर्व-
पक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोप-
न्यासः । निर्णयो वाक्यतात्पर्यार्थनिश्चयः ।

सदाद्वतम् । शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनैरन्तर्वर्षेण प्राणिनां शरीर-
परिग्रहाभावोऽपवर्ग इति । अयञ्चापवर्गो निषेध^(१)काम्यवर्जनाभि-
त्यानुष्ठानाच्च जायते नेतरथा ।

(१) नन्विदमयुक्तं, कर्मणां तावत्कर्मणा पितृलोक इति फलान्तर-
विधानेन निराकाङ्क्षत्वात्, प्रत्युत एतदेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्तीति, न कर्मणा न प्रजया, नास्त्यहृतः कृतेनेत्यादिश्रुति-
सङ्घर्षैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानात् । अतो न कर्मसाध्यत्वमिति^(२)
चेत् । सत्यं । तथापि कर्मणां विविदिपावाक्येन मोचे उपादानात् ।
तथा हि, यथाऽप्येन जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले ग्रामसंयोगेऽप्यो-
पादानं, तथा तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसा ऽनाशकेनेत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या^(३) कर्मणां संयोग-
वृत्त्याधिकरणन्यायेन^(४) तादर्थ्येन प्रयोगान्तरानुपादानात्^(५) मुक्तेः

(१) निषिध्यते इति निषेधो निषिद्ध इत्यर्थः ।

(२) नित्यानुष्ठानादपवर्गो जायते इत्यत्र शङ्कते नन्विति ।

(३) न कर्मसाध्यत्वमपवर्गस्येति शेषः ।

(४) यज्ञेनेत्यादि तृतीयाश्रुत्येत्यर्थः । श्रुतिर्द्वितीया अमता च विष्णुं वाक्यं
पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो-
योगवत्तं समाख्येत्यत्र द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपपन्नस्यम् ।

(५) स च न्यायो मौमांसादर्शनस्य धनुर्धाधायस्य तृतीयपादे पञ्चमसूत्रे
युत्पादितः ।

(६) तादर्थ्येन मुख्यार्थत्वेन । प्रयोगान्तरमनुष्ठानान्तरम् । नित्यविधिप्रेर-
णयाऽनुष्ठितत्वात्मेव नित्यकर्मणा मुक्तिसाधनत्वम् । न तु मुख्यार्थे तेषां
मनुष्ठानान्तरमित्यर्थः ।

कर्मसाध्यत्वम् । न च पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वं^(१)
स्यान्न मुक्तेरिति वाच्यम् । तयोरपुरुषार्थत्वात्, विधिश्रुत्या पुरुषार्थ-
स्यैव भाव्यत्वात्, पदश्रुत्यपेक्षया तस्या बलीयस्त्वात्^(२) । तत्र कथं
कर्मणा मोक्षः साध्यत इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तोपभोगाभावद्वारेणेति सर्वं
समञ्जसम् । अस्ति चात्मज्ञानस्यापि परम्परयोपयोगः^(३) । ^(४)अस्तु
चात्मज्ञानस्यापि मुक्तिव्यापारत्वं, व्यापारस्तु तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनक इति । तच्च नित्यकर्मणैवेति सङ्क्षेपः ।

(१) पदश्रुत्या विविदिषन्तीति पदश्रुत्या । विविदिषन्तीति श्रुत्या विविदि-
षैव भाव्यत्वेन प्रतीयते । विविदिषा च वेदनेच्छा । तत्र प्रधान्यार्थस्य
प्राधान्यविवक्षायां वेदनस्य, प्राप्यार्थस्य प्राधान्यविवक्षायां चेक्षाया-
भाव्यत्वं सवितुमर्हति । अयमभिप्रायः । विविदिषन्तीति विध्यर्थे लट् ।
भट्टनये च भावनैव विध्यर्थः । भावना च किं केन कथमित्यपेक्षितांश-
प्रयत्नौ । किमिति भाषाकाण्डा, केनेति करणाकाण्डा, कथमिति
कार्तव्यताकाण्डा इति विभागः ।

(२) तथापि पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वसम्भवेऽपि तयोरपुरु-
षार्थत्वात् तदुपेक्ष्य विधिश्रुत्या वेदनफलस्यापवर्गस्यैव भाव्यत्वमव-
धार्यते । अयुक्तार्थं विधेः प्रवर्तकत्वाद्योगादिति भावः ।

(३) मुक्ताविति श्रेयः । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानाभ्युद्य इति मते-
नेदम् । अथवा । देशादित्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण कर्मानुष्ठाना-
योगात् कर्मानुष्ठानमन्तरेण च मुक्त्यसम्भवात् देशादित्यतिरिक्तात्म-
ज्ञानस्य परम्परया मुक्तावुपयोगः ।

(४) अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक इति स्मृतिमाश्रित्याह अस्तु
चेति । भक्तारो वाऽर्थे । अस्तु चेति तु समीचीनं पाठः । तथेति
ज्ञानमित्यर्थः ।

ननु तथापि धर्मः,—

पुराण-न्यायमीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विधानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इत्यादिवाक्यैः प्रमाणत्वेनोपकृष्टानां^(१) सदाचारसंहितानामेषा-
मभ्यसनीयतया तैरेव प्रतिपादितानामेव कर्मणामनुष्ठेयतया प्रसिद्धौ
तद्विषयशाक्यादियन्यानामिवाद्य न धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न,
इदानीन्तनानामपि साधवप्रसूतीनां भगवद्वेदानामेव धर्मं
प्रामाण्यमनुपगन्तॄणां आप्तत्वेन शाक्यवैश्वस्यतया तत्प्रणीतानां
श्रुतिसत्यविरुद्धानां कालसाधवादिनिवन्धानां व्याख्यापन्यानाञ्च
क्षिपदेकान्तरितञ्च ह्यन्तरितञ्च*^(२) सदाचाराधिकरणन्यायेन^(३) धर्मं
प्रामाण्यं निर्विवादम् ।

आचारास्तु सृष्टिं ज्ञात्वा सृष्टेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

* ह्यन्तरितञ्च - इति शास्त्रि क० प्रसक्तम् ।

- (१) श्रुतिः सृष्टिः सदाचारः सत्यञ्च च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः
साक्षाद्भर्मस्य लक्षणमिति मनुस्मृतिमनुवृत्त्याह सदाचारसंहिताना-
मिति । आत्मतुष्टेर्वैकल्पिकविययतया नेह समुल्लेखः ।
- (२) सृष्टौना प्रामाण्यमेकान्तरितमनुमीयमानश्रुतिषापेक्षत्वात् । व्याख्या-
यन्यानां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, व्याख्येयसृष्टितन्मूलश्रुत्युभयसापेक्षत्वात् ।
- (३) ॥ च न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायवृत्तीयपादगतः । सदा-
चाराणां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, आचारेण सृष्टेः, तथा च श्रुतेरनु-
मानात् । यवेदमुक्तम् । आचारास्तु सृष्टिं ज्ञात्वा सृष्टेश्च श्रुतिकल्प-
नम् । तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृत्यते इति ।

इत्युक्तेः सदाचारस्यापि प्रमाणतया स्वीकरणात् किमुत*
तत्रापीतानां यन्त्रानाम् । दृश्यते हि प्रकृतस्यास्य कल्पसूत्रप्रणीतः
सर्वोऽप्यर्थः । तेन कल्पोपजीव्यप्रामाण्यस्यास्य कचित्परप्रत्यक्षवेदमूल-
कत्वं क्वचित् सप्रत्यक्षवेदमूलकत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । न चैवमस्य
प्रणयनं तथापि निरर्थकमेवेति^(१) वाच्यम् । अष्टकादिसूतीनामिवे-
द्यपि नानाशाखासमधिगम्यानेककल्पसूत्रोपस्थितानेक-कर्मोपहृम्भक-
तत्तद्विकल्पानामङ्गप्रधानकर्मणां तत्तद्भ्रमणाद्य विप्रकीर्णतया अस्य-
पुरुषैरल्पमत्या सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्परमकरणया सर्वसङ्गच्छार्थोऽप्य-
मारब्धः ।

स्यादेतत् । ननु तथापि स्वाध्यायविध्युत्थापिताध्ययनविधौ
उपादेयस्वाध्यायगतसौक्यस्य विषयित्वेन^(२) स्रपूर्वजपरिमृष्टौतस्य
वेदावयवैकशाखायामेव स्वाध्यायगतौ पारम्पर्यसौक्यवेदस्य दयोस्व-
याणां वा प्रत्येकं एकैकशाखाऽध्ययनविषयत्वेन प्रतिज्ञाता, न त्वन्या ।
एवञ्च सति अध्ययनस्य दृष्टार्थता सङ्गच्छते । अन्यथाऽदृष्टार्थता-
प्रसङ्गः स्यात् । तथा कल्पसूत्राणामपि वेदाङ्गत्वेनाध्ययनं स्वाध्याय-
वद् अवस्थिवम् । एवञ्चानेकसूत्रार्थसंग्रहः किंफलायेति चेत् ।
सत्यम् । अधिकारिपरत्वेनात्र वैधम्यात्^(३) । न चापस्तम्भधनितार्थ-

* किमु - इति क० पुस्तके ।

(१) वेदमूलकतया प्रामाण्ये वेदादेव निर्वाहे किमेतत्प्रणयनेनेति भावः ।

(२) स्वाध्यायोऽध्येयस्य इति स्वाध्यायगतमेकत्वं ग्रन्थैकत्वदुपादेयगततया
विवक्षितमिति भावः ।

(३) तथाचाधिकारिभेदाभिप्रायेणानेकसूत्रार्थसंग्रह इति भावः ।

कारिकास्त्रिति वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतदिति^(१) वाच्यम् । सृष्ट्यधि-
करणन्यायेनास्यापि सुवचत्वात्^(२) । तदुक्तम् ।

तत्सिद्धिजातिमाह्वयप्रशंसासिद्धिभूमतः ।

यद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पते ॥ इति ।

यदा, साकाङ्क्षस्थान्यतः पूरणाय शाखान्तराधिकरणन्याय^(३)-
मूलकोऽयं संयहः ॥ १ ॥ अत्रान्तरप्रकरणन्याह,—

तत्राधिकारकालादि प्रथमं प्रतिपाद्यते ।

सूत्रान्तरमतं वक्ष्ये सोमयागं क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥

तत्रेति । अधिकारोनाम कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । अधि फलेभ्य-
उपरि क्रियते अनेनेत्यधिकार इति व्युत्पत्तेः । तत्र सोमप्रयोगे,
प्रथमं अधिकारः कस्मिन् कर्मणि कस्याधिकार इति निरूपणम् ।
कालोवसन्तादिः । स च,

कालदोषोऽधिकारस्य दानिं वितनुते क्वचित् ।

इत्यादिना वक्ष्यते । आदिपदात् पठ्यादिनिरूपणम् । प्रथमं,
प्रथमपरिच्छेद इति यावत् । प्रतिपाद्यते उच्यते । तथा सोमयागं

(१) अनेकसूत्रार्थसंग्रहे हि बोधायनादिसूत्रध्वनितार्थकारिकास्त्रित्वापि
वक्तुमुचितमित्यभिमानः ।

(२) तथाचापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थानां वाङ्मत्यात् तथोक्तमिति भावः । सृष्ट्य-
धिकरणन्यायस्य, सोमासादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे व्युत्पादितः ।

(३) शाखान्तराधिकरणन्यायस्य सोमासादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितः ।

मति सूचान्तरमतम् । सूचान्तराणि बोधायनादीनि, तेषां मतं तदुक्तार्थं, क्वचित् साकाङ्क्षादिस्थले, प्रतिपाद्यते । वीष्ठाकरणमनियमप्रदर्शनार्थं ॥ २ ॥

प्रसङ्गाभङ्गाद्याह,—

प्रसङ्गादग्निहोत्रेष्टिपञ्चाधानोपयोगि यत् ।

तत्रापि लेशतः किञ्चित् प्रवक्ष्ये तत्र तत्र च ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गात् प्रसङ्गसङ्गत्या^(१) । अग्निहोत्रं तन्नामक-
कर्मविशेषः । इष्टिर्दृग्पूर्णमासाययणेष्वेष्ट्यादिः । पशुरग्निषोमौषादिः ।
आधानम् । एतेषु उपयोगि यत् देशकालद्रव्यप्रतिनिध्यादि । तत्र-
वक्ष्ये । एतदपि न साकल्येनेत्याह । तत्राप्येति । लेशतः सङ्क्षेपेण ।
सार्वविभक्तिकस्तुतिः । न तु क्रमेणापीत्याह । तत्र तत्रेति । तस्मिन्
तस्मिन् प्रसङ्गे ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमधिकारं निरूपयति,—

अधिकारास्त्रिधा नित्यकाम्यनैमित्तिकत्वतः ।

ते च श्रौतार्थवादोत्पत्त्यत्वेन त्रिधा पुनः ॥ ४ ॥

अधिकारा इति । कर्मणां त्रैविध्यादधिकारस्यापि त्रैविध्यमिति
भावः । नित्यादीनां लक्षणानि वक्ष्यन्ते । पुनस्तु अधिकाराः श्रौतार्थ-
वादकल्पत्वेन त्रिविधा भवन्ति । एतदुक्तं भवति । श्रौतं चरुं निर्व-
पेदित्यादिः श्रौतोऽधिकारविधिः । प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएताराचौ-

* नास्त्येतत् क० पुस्तके ।

(१) सूत्रस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गम् ।

रूपयन्तीत्यादिरार्थवादिकोऽधिकारः । विश्रजिता यजेतेत्यादौ
कस्यो^(१) विधिरित्याधूतम् ॥४॥

अथ पित्र्यज्ञे अधिकारचिन्ता । तदर्थमिदं विचार्यते । किं
पित्र्यज्ञोद्गांङ्गमुत नेति । तत्र मतभेदेनोभयमपि सिद्धान्तयति ।

पित्र्यज्ञस्य चाङ्गत्वमापस्तम्बेन दूषितम् ।

साधितं तु भरद्वाजसूचभाष्यकृता श्रुतेः* ॥ ५ ॥

पित्र्यज्ञश्चेति । पित्र्यज्ञ इति तत्प्रत्ययास्वात्कर्मणाम^(१) ।
अङ्गत्वं दर्शाङ्गत्वम् । कात्यायनोऽपि । प्रकरणलिङ्गानुययवचनाना-
दितामिश्रुतिभ्योऽनङ्गमिति पूर्वपक्षसूत्रेणानङ्गत्वमाह । श्रुतेरिति ।
हेतौ पञ्चमीयम् । पूर्वेषुः पित्र्यभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते
इति श्रुतेः । कात्यायनस्तु । अङ्गं वा समभिव्याहारदिति
सिद्धान्तमाह ॥५॥

* पञ्चमषष्ठ्योक्तौ धृत्ययेन लिखितौ ग० पुस्तके ।

(१) कस्यते इति कस्यः । कस्य इति तु समीचीनः पाठः । विश्रजिता
यजेतेत्यादौ ऋण्यवशाभावात् निष्कले च नित्यातिरिक्ते प्रत्यक्षसम्भवात्
तत्तत्पक्षविशेषकस्यनायाद्य विनिगमनाऽभावात् सर्वेषामिष्टागोचरः
स्वर्गं एव पालत्वेन कस्यते । तेन स्वर्गकामस्य तत्राधिकारः । स्पष्टमिदं
भौमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य द्वातीयपादे ।

(२) एतच्च भौमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तत्प्रत्यक्षान्य-
शास्त्रमित्यस्मिन् सूत्रे विचारितम् ।

एवमङ्गत्पक्षे आधानपितृयज्ञयोरधिकारमाधर्म्यार्थमाह ।

आधानं नित्यमेवेष्टं पितृयज्ञोऽपि तादृशः ।

कैश्चिन्मीमांसकैः काम्यः पितृयज्ञो निरूपितः* ॥ ६ ॥

आधानमिति । आधानं नित्यमिति याज्ञिकविद्वान्तः । हवि-
र्यज्ञसंस्थासु पाठात्पुरुषोद्योगित्वात् । चिन्ताप्रयोजनं ॥ यथा-
ऽधिकारं विनियोगज्ञापनेति । तेनाङ्गहीनानामप्यधिकार इति ।
एवमाधानपितृयज्ञयोर्नित्याधिकारमुक्त्वा मतान्तरेण काम्याधिका-
रमाह । कैश्चिदिति । वार्तिकमते पिण्डपितृयज्ञस्थानङ्गत्पक्षेण
काम्यत्वम् ॥ ६ ॥

मतान्तरेणाधानस्यापि काम्यममाह ।

आधानस्यापि काम्यत्वं बोधायनमताद् भवेत् ।

सर्वकामार्थमाधानमिति तेन निरूपितम् ॥ ७ ॥

आधानमिति† । बोधायनीये आधानस्य काम्यत्वमुक्तं, तेनो-
भयोः काम्याधिकारोऽप्यस्यैव ॥ ७ ॥

अथेदं श्रूयते । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, वसन्तेऽज्योतिषा
यजेतेत्यादि च । तत्र केषु चिद्विषयकाम्याधिकारः, केषु पितृका-
स्यनैमित्तिकाधिकारः, केषु चिद्विषयाधिकार इत्याह ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु आधानस्येति — इति भवितुमुचितम् ।

‡ वसन्ते वसन्ते — इति क० पुस्तके पाठः ।

द्विप्रकाराधिकाराणि कर्माण्यन्यानि कानिचित् ।
 ज्योतिष्टोमोनिरूढश्च पशुः शैवामखी-तथा ॥ ८ ॥
 चातुर्मास्यानि दर्शश्च पौर्णमासोऽग्निहोत्रकम् ।
 वाजपेय इतीमे स्युर्नित्याः काम्या इति द्विधा ॥ ९ ॥

द्विप्रकाराधिकाराणीति । नित्यकाम्यभेदेन द्वौ प्रकारौ ।
 अन्यान्याधानभिन्नानि । कानिचित्, न सर्वाणि । आययणादीनां
 नैमित्तिककाम्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तान्येवाह । ज्योतिष्टोम-
 इति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, स्वाराध्यकामो वाज-
 पेयेन यजेतेत्यादि तत्तदाक्षेपु फलश्रवणादिति भावः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे नित्यकाम्यत्वस्य विशेषमाह ।

ज्योतिष्टोमस्य चाप्यग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यता ।
 अथ वीकथ्यादिसंस्थस्यापीच्छन्त्यन्ये तु* नित्यताम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमस्येति । अग्निष्टोमः सामविशेषः समाप्तौ यस्य षो-
 ऽग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः । स नित्यः । अन्ये त्वग्निष्टोमादयो-
 ऽनित्याः काम्या इति यावत् । मतान्तराश्रयणेनाह । अथ वेति ।
 वीकथ्यादीनामपि संस्थासु पाठान्नित्यतेति भावः ॥ १० ॥

वसन्ते वसन्त इति वीक्षाश्रवणात् निधतनिमित्तकत्वाच्च
 ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वम् । कामनाऽधीनत्वाच्च काम्यत्वम् । तत्र
 नित्यत्वे सोमस्यार्हतिः सकृत्करणं वेति मतभेदेन पचदयमाह ।

* अन्येऽपि, — इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादार्हतिः प्रतिवत्सरम् ।

अथ वा सक्तदेव स्यान्नित्योऽध्याधानकर्मवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमस्येति । प्रतिवत्सरं वसन्तं* प्राषेत्यर्थः । अथ वा शब्दो-
विकल्पे । वीष्णा आदरार्था(१) । पुरुषसंस्कारत्वेन गौतमस्मृतौ संस्कारा
पाठात् नित्यानां सक्तदेवानुष्ठानं दृष्टान्तेनाह । आधानेति ॥ ११ ॥
काम्येन नित्यसिद्धिमाह ।

काम्यबुद्ध्या यदैतानि कर्माणि कुरुते तदा ।

तेनैव नित्यसिद्धिः स्यान्न नित्यार्था† पुण्यक्रिया ॥ १२ ॥

काम्येति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यामधिकारस्तथोदाहरणमाह ।

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यां सहिताभ्यामधिक्रिया ।

यथैवाग्रयणे‡ यागे यथा जातेष्टिकर्मणि ॥ १३ ॥

क्वचिदिति । अत्र शरत्कालीननवग्रहस्थागमोनिमित्तम् । तद्वर्जनं

* वसन्तं वसन्तं, - इति पा० पुस्तके पाठः ।

† नित्यार्थं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ तथैवाग्रयणे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाच पुरुषसंस्कारस्याध्याधानवत् सक्तदनुष्ठानेनैवोपपत्तेः न नित्यस्यापि
ज्योतिष्टोमस्य प्रतिवत्सरादार्हतिः । वसन्ते वसन्ते इति वीष्णा तु न
नित्यार्था किन्वादरार्थेति भावः ।

कामः । एवं पुत्रोत्पत्तिर्निमित्तम् । पूतत्वादिकं कामना । तच्च
सहदनुष्ठानेनोभयसिद्धिः^(१) ॥ १२ ॥

अथ नैमित्तिकाधिकारः एवेति एकदेशिमतमाह ।

केचिन्निमित्तमावेणैवाधिकारमिहानुवन् ।

पूततोत्पत्त्यन्त्रवाप्ती*कामाभावेऽपि सिध्यतः ॥ १४ ॥

केचिदिति । पूतत्वाप्रवाप्ती†^(२) आनुषङ्गिकं फलम् । तत्तु
कामनां विनैव सम्भवति ॥ १४ ॥

उद्भिदादिव्यधिकारस्वरूपमाह ।

अन्ये नैमित्तिकाः केचित् यागाः काम्यास्तथाऽपरे ।
काम्यनैमित्तिकाः केचिदिति वैधं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥

अन्ये इति । उक्थ्यादिभ्योऽन्ये वियजिदादयः । सचाथागूर्या-

* पुत्रोत्पत्तिर्नैवाप्तिः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पूतत्वाप्तिः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) काम्यते इति कामः फलम् । कामना इत्यत्रापि छदविहितो भावो-
द्भववत् प्रकाशते इति न्यायेन फलमेवायं । तथाचैतन्मते व्याप्यपण्येष्टि-
र्जातेष्टिश्च नैमित्तिकौ काम्या च । दयोरधिकारयोः संबलनात्
सहदनुष्ठानमिति भावः ।

(२) पुत्रपूतत्वमप्रीवाप्तिश्चेत्यर्थः । वृष्टि भागुरिररुहोपमवाप्योरुपसर्गयोरिव-
नेनाकारणोप ।

शक्तौ विश्वजिताऽतिरात्रेणेत्यादिवाच्यैर्नैमित्तिकत्वम् । अपरे स्थे-
यागादयः । उपसंहरति इतीति ॥ १५ ॥

असिन्नर्थे भरद्वाजमतमाह ।

काम्यताऽपि हि सोमानां वैद्यतानामशेषतः ।

नित्यतोक्ता भरद्वाजेनाधिकारमखैर्विना ॥ १६ ॥

काम्येति । अशेषाणामित्यशेषतः वैद्यतानां विश्वजितादीनां सर्वेषां
यागानां नित्यकाम्यत्वं भरद्वाजसूचोक्तं, अधिकारमखा ऐन्द्राग्रासि-
नादयः, तान् वर्जयित्वा । तेषां नैमित्तिकत्वमेवेति भावः ॥ १६ ॥

निमित्तमधिकारकमुक्तं^(१), तद्योभयनिष्ठम् अन्यतरनिष्ठं योभ-
योरप्यधिकारं जनयतीत्याह ।

जायापुरुषसम्बन्धि निमित्तमधिकारकत् ।

जीवनादि यथा होमे गेहदाहादि वा यथा ॥ १७ ॥

जायेति । उदाहरति । जीवनादीति । उभयसम्बन्धि यावज्जी-
वम् होनाधिकारनिमित्तम् । तेनैकतरमृतौ नाधिकारः । यदा
तत्प्रयः सन्ति, तदा, तदाऊरपञ्चीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचना-
दग्निहोत्रेऽधिकारः, न तु दर्शपूर्णमाषादौ, तथा यावद्वाराभावादिति
तत्परत्वे । अन्ये दर्शपूर्णमाषाययणहोमनैमित्तिकेऽपि अपदौक-
साधिकार इत्याहुः । गेहदाहोऽपि उभयनिमित्तम् । पाण्डिह-
णाद्धि महत्त्वं कर्मसु तथा द्रव्यपरिग्रहेषु चेति सूतेः ॥ १७ ॥

(१) अधिकारकमधिकारहेतुः ।

अन्यतरस्योदाहरणमाह ।

क्वचिदन्यतरस्येन निमित्तेनोभयोरपि ।

साधारणोऽधिकारः स्याद् भार्यासङ्गमणेष्टिवत् ॥ १८ ॥

क्वचिदिति । भार्यासङ्गमणेष्टिराहिताग्नेर्दितीयपाणिग्रहणोत्तर-
मात्राता इष्टिः । अत्र यद्वृत्तमेव* निमित्तमुभयाधिकारकम् ॥ १८ ॥

क्वचिदेकस्य द्वयस्य वा अधिकारकमुदाहरति ।

क्वचिदन्यतरस्य वा द्वयस्य वाऽधिकारकम् ।

यथा मांसाशने वाऽश्रुकर्मण्यन्तभाषणे ॥ १९ ॥

क्वचिदिति । मांसाशनादि द्वयस्येकस्य वा प्रातपतौप्रात-
भृत्याद्याः प्रयोजयति,—इति भावः ॥ १९ ॥

प्रधानकर्मण्यधिकृतस्यापि गुणकर्मण्यधिकारान्तरं भवतीत्याह ।

क्वचित्त्वधिकृतस्यैव चाधिकारान्तरं भवेत् ।

यथा गोदोहनाद्येषु पशुकामोऽधिकारभाक् ॥ २० ॥

क्वचिदिति । गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदिति वचनात् ॥ २० ॥

अथ निषेधवाक्येषु निवृत्तेरेव फलत्वात्तस्याय प्रवृत्तं प्रत्येव
सार्थकत्वात्† स च रागतः शास्त्रतो वा भवति । अतस्तस्माद्येव
निषेधशास्त्रमधिकाररुद्धवति न सर्वानित्याह ।

* यद्वृत्तमेव,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

† अधिकारमुदाहरति,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्थत्वात्,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

निषिद्धेषु* प्रवृत्तः सन्निषेधेधधिकारवान् ।

मन्त्रशून्येऽपि† भावार्थे विद्वानेवाधिकारवान् ॥ २१ ॥

निषिद्धेऽपि । विद्वन्वाधिकारितावच्छेदकमिति वक्ष्यति । दर्वि-
होमादौ भग्नाभावादिदत्तमव्याप्तं स्यात्तदर्थमाह । मन्त्र इति ॥ २१ ॥

धावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, शुचिवा कर्म कर्तव्यमुपवासवता‡
बहुकच्छेन कर्तव्यमित्यादिवाक्यैः कालशौचादिमज्जीवं निमित्तम-
धिकारकमित्याह ।

होमादौ कालशौचादिमन्निमित्तन्तु(१) जीवनम् ॥ ।

अग्निहोत्रादिकं तस्मात् काले शौचे॥ विधीयते ॥ २२ ॥

होमादाविति । आदिपदाद्दर्शनपूर्णमायादि । द्वितीयादिप-
दादधुक्त्वादि । उपसंहरति । अग्निहोत्रादिकमिति ॥ २२ ॥

अकाले कृतमकृतमिति न्यायेन सिद्धमकाले कृतस्य पुनः
करणम् । अशुचिवादिहृते सन्देहः । तदर्थं मतान्तराभिप्रायेण(२)
पञ्चदशमुपन्यस्यति ।

* निषिद्धेषु, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः । एवं परत्वं टीकाधारात् ।

† शून्येऽपि, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ धावज्जीवमग्निहोत्रं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ सुभयवासवता, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

॥ जीवितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

॥ तस्य काले शौचे, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) कालस्य शौचेत्यादिविधत्ता ।

(२) शास्त्रशब्दोभेदार्थः । मतभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

अज्ञानादशुचिः कर्म कृत्वाऽशुचिधनेन वा ।
नावर्तयेत्पुनः कर्म प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥ २३ ॥

अज्ञानादिति । अशुचिधनेन,

अस्त्विगात्मा धनं जाया शृद्धं यस्य चतुष्टयम् इति ।

स्मरणात् । चोरितद्रव्यस्यैवाशुचित्वमिति वक्ष्यति । नावर्त-
येदिति । कृतस्य पुनः करणं नास्तीति वचनात् । तथा च
निदानसूत्रम् । अङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते परिसमाप्ते तु
न^(१) कर्तव्यमित्यादि ॥ २२ ॥

पदान्तरमाह ।

अपरे त्वशुचिद्रव्यकर्षादिकृतकर्मणः ।
आवृत्तिः सर्वथा कार्येत्येवमाहुर्विपश्चितः ॥ २४ ॥

अपरे लिति । स्पष्टम्* । अवाङ् । परस्यां व्याख्यायां ज्ञाना-
ज्ञानव्यवस्थामेदेन विकल्पमाङ् । तथाचाज्ञानादशुचिना कर्म-
णां ज्ञानोत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं नावृत्तिः । ज्ञानात्करणे तु पुनरा-
वृत्तिरिति ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कचित्कर्मणि दौर्धितस्यानधिकारमाह ।

* नाभ्येवत् क० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । कर्मणि कृते, - इति तु भवितुमुचितम् ।

(१) प्रधानपरिसमाप्ते पूर्वं वैगुण्येऽवगते, पुनः सर्वमेव कर्तव्यम् । समाप्ते
तु प्रधाने नावृत्तिरित्यर्थः ।

दीक्षितोऽनङ्गभूतेष्टिहोमपश्चादि नाचरेत् ।

होमेष्टिपशुमध्येऽपि काम्यं कर्मान्तरं न च ॥ २५ ॥

नित्यं नैमित्तिकं तन्त्रं* प्राप्तकालं समाचरेत् ।

दीक्षित इति । दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवाक्यात् पुरुषार्थ-
भूतहोमादीनां बाधः क्रियते । न त्वङ्गभूतहोमप्रायश्चित्तेष्ट्यादीनां
बाधः । अथ प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषादित्यधिकरणन्यायेनाह ।
होम इति । कर्मान्तरनिषेधेन गुणान्तरन्तु भवति । प्राप्तकालमिति ।
पश्चिष्टादौ क्रियमाणे देवात्म्यायङ्गाक्षे समागते मध्ये सायं होमं
समाप्येव पूर्वप्रवृत्तसमाप्तिः । एवमग्निहोचार्थमुद्धरणे कृते सन्ध्याका-
लप्राप्तौ सन्ध्यां कृत्वा होमः ॥ २५ ॥

विशेषमाह ।

अल्पतन्त्रे† महातन्त्रं यदि सन्निपतेत् कश्चित् ॥ २६ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्तव्यं तत्समाप्य तदाचरेत् ।

अल्पतन्त्रे इति । यथा होमे क्रियमाणे रासभान्तरा(१)गमने
समाप्येवेष्टिः । श्वेदकवराहादीनाञ्चान्तरागमनेऽल्पतन्त्रं प्रायश्चित्तमु-
दकधारारूपं कृत्वायेव कर्मण्यधिकार इति भावः । एतदुक्तं भव-
ति । प्रवृत्ते कर्मणि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मान्तरं अल्पतन्त्रं समा-
प्ततन्त्रं वाऽऽपतन्नि तदोत्तरकर्माधिकारार्थं वादरायणिन्याय बाधि-

* तत्र, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तन्त्र, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं परत्र टीकायाम् ।

(१) रासभस्य अन्तरा मध्ये गमने इत्यर्थः ।

त्वाऽऽगन्तुकं ह्यैव शेषस्य करणम् । महत्तन्त्रपाते* तु अङ्गात्रं
प्रधानाङ्गेनेति न्यायेन प्रवृत्तं समाप्य तत्कार्यमिति ॥२६॥

समानं तन्त्रमपि पद्यादेव कार्यमिति एकदेशमतेनाह† ।

कैश्चित्पञ्चिष्टिमध्येऽन्यत्पञ्चिष्ट्यादि समागतम् ॥ २७ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं‡ पाश्चात्यं कार्यमिष्यते ।

कैश्चिदिति । स्पष्टम् ॥२७॥

कृतप्रकृतियागत्वञ्च विकृतित्वधिकारप्रयोजकमित्याह ।

प्रयुक्तप्रकृतेरेव विकृतावधिकारिता ॥ २८ ॥

नायं नियम इत्यन्ये यथाकामं प्रयुञ्जते § ।

प्रयुक्तेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टाऽन्येन यजेत, एष वाच प्रथमो-
पशोपशानामित्यादि॥वचनात् ॥२८॥

एकदेशिमतमाह । नायमिति । अहतसोमयागस्यातिरात्रा-
दिकं, अहतदर्शपूर्णमासस्यापि पर्जन्यादिकामनायां कारीयादिकं
भवति । अपरा व्याख्या । असोमयाजिनोऽप्यश्विनोमीधविकारा-
मतभेदेन विकल्पिता इति ।

एवं श्रूयते । पुत्रे जाते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति ।
तत्र संग्रहः । अनेकभार्यलैकस्यामपि पुत्रोत्पत्तौ एकस्मा एवाधि-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । महातन्त्रपाते, — इति तु भवितुमुचितम् ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । एकदेशिमतेनाह इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ न कार्यं तत् अस्मादेव, — इति श. पुस्तके पाठः ।

§ प्रयुज्यते, — इति क. ग. पुस्तकयोः पाठः ।

॥ यज्ञाक्षो यज्योतिष्ठोम इत्यादि, — इति क. पुस्तके पाठः ।

कार उत सर्वाभामण्यधिकार इति । तत्रैकस्या अतस्त्रोपनिमित्तमे-
कस्या प्रातपतीतिन्यायेन प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति ।

बद्धीनामेकपत्नीनामेकस्याः पुत्रजन्मनि ॥ २६ ॥

सर्वासां तेन जातेन जातेष्टावधिकारिता ।

बद्धीनामिति । एकपत्नीनामित्यवधारणे^(१) पठौ ॥ २६ ॥

ननु

भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरमवौत् ॥

इति मनुक्रेकस्य भ्रातुः पुत्रे जाते सर्वेषामण्यधिकारो न वेति
सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

भ्रातृणां यद्यनेकेषामेकस्योत्पद्यते सुतः ॥ ३० ॥

स एवैकोऽधिकारो स्यात् जातेष्टावितरे न तु ।

भ्रातृणामिति ॥ ३० ॥

ननु श्रुतौ विशेष्यवशात् पुत्रशब्दस्य चापत्यवाचकत्वेन पुमान्
पुत्रो जायत इत्यत्र दृष्टत्वात् क्षेत्रजाद्युत्पत्तौ कस्याजनने वैशनिष्टिः
स्यान्न वेति सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

क्षेत्रजादिसुतोत्पत्तौ पुत्रिकातनयोद्भवे ॥ ३१ ॥

यमौ जातौ पुमांसौ चेत् तयोरेकोऽपि वा पुमान् ।

* मेकस्यां, — इति भ० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विशेष्यश्रवणात्, — इति तु भवितुमुचितम् ।

दुहितुर्जनने वाऽपि न जातेष्टिर्विधीयते ॥ ३२ ॥
 कृत्वा वैश्वानरीं कुर्यान्मारुतीमिष्टिमप्यथ ।

चेचजादीति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ मायश्चित्तबमुच्चयार्थमाह ।
 यमाविति ।

मरुदेवताकथरुद्रयकोयागः ॥ ३१ ॥

यमयोर्मरणे विशेषमाह ।

मारुत्यैकैव मरणे स्त्रीत्वे वा यमयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥
 पुमानन्यतरः सोऽपि मृतस्तत्रापि सैव हि ।

मारुतीति । अधिकारात् यमयोरित्यध्याहारः । एकैव मारुती ।
 न जनननिमित्तजातेष्टिः । एकलिङ्गयोर्भिरलिङ्गयोर्वा यमापत्य-
 योर्मरणे केवला मारुतेष्टिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं साधारणमधिकारं निरूप्य विशेषाधिकारार्थं प्रतिष्ठापयति ।

एवमुच्चावचेपूक्तेष्वधिकारोपयोगिषु ॥ ३४ ॥

पुनः सङ्क्षेपतः सोमस्याधिकारी निरूप्यते ।

एवमिति । उच्चा असाधारणाः, अग्निहोत्रादिषु अधिकारोप-
 योगिनः । अवचाः साधारणाः । यथैकस्थाः पुत्रोत्पत्तौ सर्वासाञ्जा-
 तेष्ट्यावधिकारोपयोगिनः । तेषु अधिकारोपयोगिषु अधिकारे
 फलभुक्तौ उपयोगो येषान्तेषु उक्तेषु, प्रसक्तानुप्रसक्तयेति शेषः ।
 पुनः प्रकृतमेव सङ्क्षेपेण सोमाधिकारिणं निरूपयिष्यामः । सङ्क्षेप-
 यद्वशाच्च यानि अधिकारिविशेषणानि नोक्तानि, तानि उपस-
 र्जनेन ज्ञातव्यानीत्यर्थः । यथा पवित्रपाण्यादि ॥ ३४ ॥

तत्र सोमेज्याऽधिकारिविशेषणान्वाह ।

अहिताग्निः शुचिः शक्तः सश्रद्धोऽपतितोद्विजः ॥ ३५ ॥
स्वर्गं कामयमानोऽन्यत् यत्किञ्चिद्वा फलान्तरम् ।

अहिताग्निरिति । सिद्धाग्निमन्तमेव सर्वकृत्स्नां प्रवृत्तेर्न ततः
प्राक्^(१) । एवं शूचित्वं शक्तत्वं सश्रद्धत्वं अपतितत्वं द्विजत्वं चाधि-
कारितावच्छेदकम् । अश्रद्धया ऊतञ्जतमित्यादि वचनात् । ब्राह्मण-
राजन्यवैश्यानामिति श्रुतिरिति कात्यायनोक्तेर्दिजानामेवाधिकारः ।
स्वर्गकामत्वमप्यधिकारितावच्छेदकं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिवचनात् । यत्किञ्चित्कामनावत्वमपि तत् । औपुचका-
मनयाऽपि सोमेऽधिकारः, औरादपुचायुष्कामानामप्येवम् इति
वचनात् ॥ ३५ ॥

ननु फलवशुचये सति अनेकफलोद्देशेन सहाप्रयोगः, उत
प्रतिकाममावृत्तिरिति । तत्र पूर्वपक्षमेव^(२) सिद्धान्तत्वेन स्वीकरोति ।
अन्यत्कामयमानोऽपि स स्वर्गं वाऽपि केवलम् ॥ ३६ ॥
समुच्चितं वा युगपत् स्वर्गादि सकलं फलम् ।
निष्कामोऽप्येनसोभीतो वसन्तास्थनिमित्तवान् ॥ ३७ ॥

अन्यदिति । स्वर्गादन्यत्पुचादि । स्वर्गं वा केवलं कामय-

(१) सिद्धाग्निमन्तं जगं प्रत्येव कृत्स्नां प्रवृत्तिर्न तु ततोऽपतिद्वेः पूर्वे
कृतुप्रवृत्तिरस्तोत्रार्थः ।

(२) आश्रद्धिवशोः पक्षयोः प्रथमपक्षम् अनेकफलोद्देशेन सहप्रयोग इति
पक्षमिति यावत् ।

मानो यथा निरपेक्षः* य अधिष्ठतो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तथा, समुचितं स्वर्गपथादि सकलं फलं^(१) युगपत्काममावाप्तधि-
कारी । पर्यायेणेत्यपरेषां सिद्धान्तः^(२) । निबन्दिना श्रीराष्ट्रमित्रायु-
ष्कामस्येत्यादावप्येवम् । एवं सोमस्य काम्यत्वमुक्त्वा नित्यनैमित्तिकत्व-
मप्याह । निष्काम इति । कामनाभाववतोऽप्यधिकारः । विधिर्भा-
व्याकाङ्क्षानिष्टत्यर्थमाह । एतच्च इति । एतः पापम् । एतेन उपा-
त्तदुरितक्षययोत्पत्त्युत्तमानदुरितप्रतिबन्धस्य वा भाव्यत्वमुक्तं भवति^(३) ।
वसन्त इति श्रवणात् वसन्ते निमित्ते ज्योतिष्टोमस्य विधानादसन्त-
कालनिमित्तमप्यधिकारितावच्छेदकम् ॥ १७ ॥

* निरपेक्षः, - इति क० छत्तके पाठः ।

(१) फलं प्रतीत्यर्थः ।

(२) सकलफलकामना न युगपत् किन्तु पर्यायेणेत्यन्येषां सिद्धान्त इत्यर्थः ।

(३) व्ययमर्थः । भट्टमते भावनैव विध्यर्थः । भावना चोत्पादनापरपर्यायो-
भावपितुर्थापारः । सा च किं केन कथमित्यंशत्रयमपेक्षते । किमि-
त्याकाङ्क्षायां फलं भाव्यतयाऽन्वेति । विष्कले प्रत्यययोगात् । केनेत्या-
काङ्क्षायां धात्वर्थोऽप्यादिः करणत्वेनान्वेति । यदाज्ञः । भावनैव हि
भावेन फलेनान्वयमर्हति । धात्वर्थः करणं तत्र षाडशात् सन्निकर्षता
इति । कथमित्याकाङ्क्षायामङ्गनातमितिकर्तव्यतयाऽन्वेति । एवञ्च,
प्रयागादिभिरप्यकारं सम्पाद्य दर्शपूर्णमासयोगेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गकाम-
इति स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतिविधिवाक्यस्य बोधः । नित्य-
कर्मणि तु फलाश्रवणात् उपात्तदुरितक्षयो वा व्यकरणभावानिष्ट-
प्रतिबन्धो वा फलतयाऽन्वेति । तदुक्तम् । 'क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरि-
तस्य प्रचक्षते' । अगुत्यन्ति तथा चान्ये प्रत्ययायस्य मन्यते । नित्यक्रियां
तथा चान्ये प्यनुसङ्गकलां श्रुतिमिति ।

मतान्तरमुपन्यस्यति ।

यद्वा वसन्तकालादिजीवनाख्यनिमित्तवान् ।

सोमेन यजते ब्रह्मविद्याश्रेयतयाऽथवा * ॥ ३८ ॥

यदेति । वीष्णाश्रवणात्^(१) वसन्तकालीनजीवनमधिकारितावच्छेदकमिति भावः । अपवर्गोक्तुत्वमप्यधिकारिविशेषणमाह । सोमेनेति । ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वेन कर्मणोमोक्षसाधनत्वं स्फुटीकृतं भगवता अर्जुनं प्रति । तद्यथा ।

“कर्मणा शुद्धहृदयो ब्रह्मबुद्धिमुपैष्यति” ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्सिता जनकादयः” । इत्यादि वज्रभिर्वाक्यैर्गीतायामन्यथापि च । स्वर्गं कामयमान इत्यादिभ्यः विज्ञेयानि^(२), यथासम्भवं † पर्यायेण बोध्यानि^(३) ॥ ३८ ॥

परिवेचादिदोषनिवृत्त्यर्थमधिकारिविशेषणान्तरं सर्वसाधारणमाह ।

अधिकारदशप्राप्तपुरुषान्तरवर्जितः ।

कर्षवस्थागतैरन्यैर्वक्ष्यमाणैस्त्रिभिर्युतः ॥ ३९ ॥

अधिकारेति । अधिकारदशायां प्राप्तं पुरुषान्तरं, तेन वर्जितोऽहोऽहोः । सत्यधिकारे पितरि ज्येष्ठे सोदरे चानीजाने सति

* श्रेयतया च वा, - इति क० पुस्तके पाठ । श्रेयतयाऽपि वा, - इत्यपि पाठान्तरमस्ति ग० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तानि यथासम्भवं - इति तु पुस्तकम् ।

(१) वसन्ते वसन्ते इति वीष्णाश्रवणादित्यर्थः ।

(२) वसन्तगौरति शेषः ।

(३) तथापि विशेषणानामेकैकमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।

अधिकारो नास्तीति तदभाववत्त्वमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।
 षष्ठं^(१) विदत्त्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्यत्र पञ्चममाह । कर्त्तुमिति ।
 वक्ष्यमाणैरनुपदम्, अन्यैः कर्त्तुमवस्थायान्दशायाद्भूतैर्विद्यमानैस्तिभि-
 विशेषणैर्युक्तोऽधिकारी ॥३८॥

तान्येवाह ।

स्वाध्यायविधिसंसिद्धस्तत्त्ववेदार्थवेदनः ।

यदाऽध्ययनसंसिद्धानुष्ठेयमखमाचवित् ॥ ४० ॥

स्वाध्यायेत्यादिना । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिषोदितषडङ्ग-
 सकसस्त्रशाखाऽपर्यायवेदाध्ययनसंसिद्धान्यज्ञानवत्त्वमधिकारितावच्छे-
 दकमिति भावः । तत्र, विधिवाक्यानां विधायकत्वेनार्थवादानां
 स्थावकत्वेन, मन्त्राणां स्मारकत्वेन, नामधेयानां परिच्छेदकत्वेन धर्म-
 प्रमाणमिति सकसोऽपि वेदो धर्मं प्रमाणमित्यन्यत्र विस्तरः ।
 तच्चार्थप्रत्यायनद्वारा, न त्वुच्चारणमात्रेण प्रमाणम्^(२) । एवं चाध्ययनं
 दृष्टार्थम् ।

द्वितीयं पञ्चमाह । यदेति । स्वाध्यायविधुत्थापितानुष्ठेयमाचो-
 पयोगिस्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमधिकारित्व^(३)मिति भावः । तेनाध्ययन-
 दृष्टार्थत्वं युक्ततरं भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

(१) भौमासादर्शनस्य षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे ऽधिकारश्चिन्तितः । तत्र
 च विदुष एवाधिकार इति स्थितम् ।

(२) तत्र प्रमाणमर्थप्रत्यायनद्वारेति सम्बन्धः । विधेयप्राधान्यविवक्षया
 तच्चेति ननुसक्तनिर्देशः ।

(३) अधिकारितावच्छेदकमिति, अधिकारिविधेयेकमिति वाऽर्थः ।

तृतीयं पदमाह ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धविज्ञानरहितोऽपि सन् ।

नातीवाधिक्रियाशून्योभर्तृयज्ञादिदर्शनात् ॥ ४१ ॥

यदेति । तादृशवेदाध्ययनवत्वमेवाधिकारिविशेषणं नार्थज्ञानव-
त्त्वमेव । तेनार्थज्ञानाभावे कर्मण्यधिकारो नास्तीति वस्तुं न युक्त-
मिति भावः । तदर्थं सम्प्रतिमपि दर्शयति । भर्तृयज्ञादीनां दर्श-
नात् । तत्कृतनिबन्धेषु* भाष्यरूपेषु दृष्टमादित्यर्थः । सत्यर्थज्ञाने
भूयसी कलविद्धिः ।

ननु अर्थप्रत्यायनद्वारा मन्त्राणां दृष्टार्थत्वमिति स्वीकुर्मः ।
तदभावे तु सिद्धमुच्चारणभाषेशादृष्टमेव । न ततोऽन्यद्दृष्टमुपलभा-
महे । येनादृष्टकल्पनमस्यायं भविष्यति । दन्ततिलाञ्जलिश्च जैमिनि-
सिद्धान्तः^(१) इति चेत् । उच्यते । अनुष्ठानहेतुभूतानुष्ठेयस्मरणार्थकत्वं

* भर्तृप्रपञ्चनामकभाष्यकारकृत्येषु तत्कृतनिबन्धेषु, — इति क० पुस्तके
पाठः । तत्कृतनिबन्धेषु इत्येतावन्मात्रं ख० पुस्तके । भर्तृप्रपञ्चनामक-
भाष्यकारकृत्येषु निबन्धेषु, — इत्यंशस्तु तत्कृतनिबन्धेषु, — इत्यस्य टीका-
रूप इति प्रतिभाति ।

(१) स्यादिति श्रेयः । भौमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
अर्थाभिधानसामर्थ्याभ्यन्तराणां विनिर्दिष्टो जैमिनिना सिद्धान्तितः ।
अर्थज्ञानवत् एव कर्मण्यधिकारे स सिद्धान्तस्तथैवावतिष्ठते । अर्थ-
ज्ञानरहितस्याधिकारपक्षे तु स सिद्धान्तो भण्यते । प्रयोक्तृत्वार्थज्ञान-
शून्यत्वेन मन्त्राणामर्थप्रत्यायनासम्भवादिति भावः ।

करणमन्त्राणां वदन्तो मन्त्रप्रयोगोऽत्रैव मन्त्रजन्यशब्दबोधं मन्यन्ते । तत्तु वयं न मृश्यामहे । किन्तु श्रोतुरेव मन्यामहे । शब्दोच्चारणस्य परं प्रत्येव शब्दबोधजनकत्वस्याभावात् । न हि स्वस्मिन्नेव शब्दबोधाय वाक्यप्रयोगोऽर्थवान् भवति । वक्तुस्तदर्थवबोधस्य शब्दप्रयोगात् पूर्वमवश्यंभावित्वात् । न ह्यबुद्धेऽर्थे वाक्यरचना युज्यते । सूत्रकरोऽपि^(१), “अविशिष्टस्य वाक्यार्थः (मौ० १ अ० २ पा० ४० सू०)” इति लौकिकस्य वैदिकस्य च वाक्यस्यार्थावबोधं निर्विशेषं ब्रुवन् श्रोतुरेव शब्दबोधमभ्युपगच्छति । अन्यथा, सोक्ते श्रोतुः शब्दबोधः मन्त्रेषु उच्चारयितुरिति वैरुप्यापत्तेः ।

किञ्च, श्रोतुरेव मन्त्रतः शब्दबोध इत्ययमर्थोऽमन्त्रगतशक्त्यैव स्पष्टं ज्ञायते । प्रायेण हि सर्वे मन्त्राः सम्बोध्यविषयाः । तथाहि । इषे त्वोर्जे त्वेत्ययं मन्त्रः शाखाच्छेदने विनियुक्तः । तच्च शाकाङ्गत्वात् । त्वाग्रन्दस्य सम्बोधैकविषयत्वाद्द्वितीयायोगवत्त्वाच्च शाखे, क्खिन्-क्षीत्यध्याहार्यम्^(२) । शाखे इति सम्बोधने प्रथमा, सम्बोधने चेति व्याकरणसूत्रविहिता । सम्बोधनं ज्ञापनम् । इषे त्वोर्जे त्वा क्खिन्क्षि इति शाखां प्रति ज्ञाप्योऽर्थः । मन्त्रं प्रयुञ्जानोज्ञापयति । तत् ज्ञात्वा शाखाऽनुजानाति । शाखाग्रन्देन तदभिमानिनी देवता अभेदेनोपचर्यते । ततश्च छेदनस्य तज्ज्ञापनस्य च तच्चाश्रयो न विरुध्यते ।

(१) मौमांसासूत्रकारो जैमिनिरपीत्यर्थः ।

(२) त्वाग्रन्दस्य संबोध्यमानार्थवाचित्वात् शाखे - इति सम्बोधनपदाध्याहारः । त्वा - इति द्वितीयायोगवत्त्वात् क्खिन्क्षीति क्रियाध्याहार इति भावः ।

“अभिमानिव्यपदेशसु विशेषानुगतिभ्याम् (वे० २ अ० १ पा० ५ सू०)”
इति वादरायणसूत्रे तद्भाष्यादौ च स्पष्टमेतत् । विष्णो ह्यङ्
रवस्तेत्यादौ रूपपादमेतत्^(१) ।

ननु देवताविग्रहचैतन्यादिकं नवमे^(२) निराकृतम् । सत्यम् ।
निराकृतमुत्सूचं भाष्यकृता । न तु सूत्रकृता । प्रत्युत सूत्रकारस्य
देवताविग्रहादिकमभिमतमेवेति विस्तरभयाच्चात्र प्रपञ्च्यते । किञ्च,
स्तोत्रग्रन्थीया ऋचो^(३) देवतास्तुतिपराः स्तुत्यदेवताः प्रत्येव तद्गुण-
बोधकाः । लोके हि स्तोता गद्यपद्यादिभिः स्तुत्यं स्तौति । स्तुत्यस्य
तत्कृतं चमत्कारज्ज्ञानान्नः प्रसीदति । वैदिकेऽपि हि तथा भाष्यम् ।
न च स्तोत्रस्ताणि गाढग्रन्थिनोः स्तुत्यगुणबोधं ऋचः कुर्वन्ति । अत्र
आद्यादि,—इत्यादिसम्बोधनानुपपत्तेः । किञ्च मातत्येन ग्रंथने न
ग्रन्थितुरर्थबोधस्तदनुसन्धानस्फुरणसम्भवात् । स्तुत्यदेवतार्थवबोध-
वादे तु न विद्युष्यते । किञ्च द्वादशे द्वितीये, “मन्त्रान्तेन कर्मादि-
सन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् (मी० १२ अ० १ पा० ५ सू०)”
इत्यस्मिन्नधिकरणे करणमन्त्रेषु तदन्तेन कर्मादिसन्निपातः सिद्धा-
न्तितः । मन्तार्थस्मरणस्य प्रयोक्तृगतत्ववादे मन्तोच्चारणं ततोऽर्थ-
स्मरणं ततः कर्मेति क्रमः । ततश्च तेन^(४) व्यवधाने सिद्धान्तव्याकोपः ।
मन्त्रबोधदेवताशब्दबोधवादे तु न काचिदनुपपत्तिः । यदुक्तम-
दृष्टार्थमेव स्यादिति । तदपि न । देवतागतशब्दबोधमादायेव

(१) तत्र विष्ण्वादौना देवतानामेव साक्षात् सम्बोध्यतादित् माव ।

(२) मीमांसादर्शनस्य नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमसूत्रे ।

(३) प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् ।

(४) तेन व्यर्थस्मरणेन ।

दृष्टार्थत्वसम्भवात् । जपानुमन्त्रणादिषु तु भवन्मतेऽप्यदृष्टत्वात् ।

न च श्रोत्रदेवतागतार्थज्ञानस्य कथं दृष्टत्वं देवतानामप्रत्यक्षत्वात् इति वाच्यम् । तर्हि श्लोके परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् वाक्यस्य परप्रत्यायकतयाऽदृष्टार्थत्वम् । अनुमानादिना परस्मिन्नर्थज्ञानस्य दृष्टत्वमिति चेन्नोक्तवदेदेऽपि तुल्यम् ।

इयांस्तु विशेषः । श्लोके वाक्यरचनायाः प्रयोक्तृधीनत्वादर्थज्ञानं विना तदसम्भवात् प्रयोजुर्यज्ञानज्ञानान्तरौयकमस्ति । न तु तात्पर्यविषयीभूतम् । मन्त्राणां त्वपौरुषेयत्वेन नित्यसिद्धतया तत्प्रयोजुर्यज्ञानं नावश्यकम् । तथाचाव्युत्पन्नानामपि मन्त्रप्रयोगो न विरुध्यते । न हि वक्रुर्यज्ञानं श्रोतुर्यज्ञाने प्रयोजकम् । अव्युत्पन्नश्रुकसारिकाद्युद्दीरितगद्यपद्येभ्योव्युत्पन्नानां शाब्दबोधात् । ये तु भाव्यादिपन्था वक्रुर्यज्ञानमिति ज्ञापयन्ति । तत्फलाभ्युदयहेतुत्वमात्रं न तु अधिकारितावच्छेदकमिति सर्वमनवद्यम् । यदि च नैवं मन्यसे चेदुपनीयमानस्य वटोरुपनीतमात्रस्य च वटोर्मन्त्रविधिः कथं सङ्गच्छेत । न हि तस्य मन्त्रार्थज्ञानं कथमपि सम्भाव्यते । इति दुस्तरापोहतरङ्गिणी ।

ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधौ वार्तिके अधीतेन स्वाध्यायेन फलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थो मीमांसामारे चाधीतेन स्वाध्यायेन यच्छब्दं समीक्षितं तत्कुर्यादिति वाक्यार्थः । (१) स सर्वोऽप्यार्थिकः । वास्तविकस्तु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्मिन् वाक्ये अध्ययनकरुणिकायां भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् । तच्च योग्यतया

प्राप्यत्वम् । तेनाध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयादिति मुख्योऽर्थः । न च
अनर्थकस्य प्राप्यतायोगाद्वाक्यान्तरेणार्थवत्तज्ज्ञानादौदृशं वचनं युज्यते
अधीतेन स्वाध्यायेन यक्तुं शक्नुयान्तत्कुर्यादिति वाच्यम् । तां
चतुर्भिर्भिरभिमादत्ते । उह प्रयस्येति प्रययति । ऐश्वर्या गार्हपत्य-
मुपतिष्ठते । इत्यादि यौतलैङ्गिकविनियोगाभ्यामर्थवत्तानिश्चये न
तत्कल्पनं युक्तमिति सङ्क्षेपः ॥ ४१ ॥

अन्यान्यधिकारितावच्छेदकान्याह ।

शिखावानुपवीती च स्नाताचान्तोऽस्पृशन् परम् ।
आत्मानञ्चाशुचिद्रव्यं शूद्रादीनवलोकयन् ॥ ४२ ॥

शिखावानिति । शिखित्वं बद्धशिखत्वस्याप्युपलक्षणम् । उपवी-
तिलञ्च सव्यांशोपरिधृतयज्ञोपवीतिलम् ।

“विशिखौ व्युपवीती च धत्करोति न तत्ततम्” ।

इति धारणात् । स्नातत्वञ्च वधिः सर्वशरीरजलसंयोगित्वम् ।
यद्यपि सप्तविधं स्नानं^(१) स्नानंते, तथापि वारुणमेव^(२) सर्वकर्माङ्गम् ।

“स्नानानामपि सर्वेषां वारुणेन न मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्सर्वदा द्विज” ॥

इति आग्नेयात् । इदं च कृतसन्ध्यादिलक्षापलक्षणम् ।

“सुस्नानः सम्यगाचान्तः कृतसन्ध्यादिक्रियः ।

(१) मान्ते भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसश्चैव सप्तस्नानं
प्रकीर्तितमिति सूक्तो सप्तविध स्नानमुक्तम् ।

(२) वारुणं चावगाह्यं स्यादित्याद्युक्तेरवगाहनस्नानं वारुणम् ।

कामक्रोधविहीनस्य पाखण्डस्यैवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु शस्यते” ॥

इति हेमाद्रौ वाराहात् । कृतसन्ध्यलञ्चानुदितहोमिभिश्चानामेव
विशेषणम् । अनुदितहोमिनां * तद् उदयाग्रागेतोद्भरणं^(१) कृत्वा
होमोत्तरं सन्ध्यावन्दनमिति धर्मसूत्रात् । दशमे श्रीधरोऽप्येवमाह ।
उद्धृत्य सन्ध्यावन्दनं ततो होम इति देवजानीयपद्धतौ । युक्तं तद्,
“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्भित्त्यमनर्हः सर्वकर्मसु” । इति ।

दक्षवचनेन शुचित्वसम्पादनद्वारा सर्वकर्माङ्गत्वात् प्रातःसन्ध्योत्तरं
समुद्भरणं होमस्य । आचान्तशब्देन कृतद्विराचमनत्वमुच्यते । कर्मा-
रम्भे द्विराचमेदिति सूतेः । परं आत्मानमशुचिद्रव्यं समार्जन्नुपा-
नहादीन् अस्थूगन् अधिकारी भवति । शूद्रादीन् । आदिना
स्नेह्यादीनपि अविलोकयन्नधिकारी । एतच्च दिङ्मात्रं प्रद-
र्शितम् । तेन कृताहृतवासः^(२) परिधानप्राणायामसपत्नीकत्वादीन्यु-
क्तानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

तच्च सपत्नीकत्वमधिकारप्रयोजकमित्युक्तम् । तदर्थं पत्नीवि-
शेषणान्याह ।

स्वाध्यायमात्रं त्यक्त्वाऽन्ययजमानोक्तलक्षणाः ।

भार्याः सन्तीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ॥ ४३ ॥

* अनुदितहोमिना, -- इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) होमार्थमुद्भरणमित्यर्थः ।

(२) ईपद्भौतं नैवं शुक्लं सदृशं यत्र धारितम् । व्याहृतं तदिजानीयात् देवे
पित्ये च कर्मणि इत्युक्तलक्षणं वास व्याहृतवासः ।

स्वाध्यायेति । स्वाध्यायव्यतिरिक्त-यावद्विशेषणविशोषितो यज-
मानस्तथैव लक्षणोपेतायावत्यः पत्न्यः ताभिः सर्वाभिः* सहितोऽधि-
कारी ॥ ४३ ॥

पक्षान्तरमाह ।

यद्वा सवर्णया ज्येष्ठभार्ययैव समन्वितः ।

यद्वाऽऽधानादुपर्यूढकामपत्नीविवर्जितः ॥ ४४ ॥

यदेति । सवर्णज्येष्ठभार्यया सहितोवाऽधिकारी न तु सर्वाभिः ।
सवर्णानामप्यनेकत्वे ज्येष्ठाया एव साहित्यं द्योतयितुं ज्येष्ठाग्रहणम् ।

तृतीयं पक्षमाह । यदेति । आधानानन्तरं कदा विवाहिता
कामार्यै(१) या पत्नी, तथा सहितोऽपि अधिकारीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधिकारिनिष्पण्णवद्वा पत्न्यधिकारे वैषम्यं वक्तुमुपक्रमते ।

एवं सिद्धेऽधिकारित्वे† पत्न्याः किञ्चिन्निरूप्यते ।

तुल्य एवाधिकारः स्यादस्यत्योरुभयोर्निश्चयः ॥ ४५ ॥

एवमिति । अधिकारित्वे अधिकारिस्वरूपे । न तु जातिः(२) ।

* सर्वाभिः, — इति नास्ति क० पुस्तके ।

† सिद्धेऽधिकारित्वे, — इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) कामार्यं विवाहिता न धर्मभार्यमित्यर्थः । कामार्यमेव या विवाहिता
सैव कामपत्नीतुच्यते ।

(२) अधिकारित्वे इत्यत्र स्वरूपार्थं स्वार्थं वा त्वप्रत्ययो न भावे इत्याशयः ।

स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना कामनायां स्त्रीपुंसोरविशेषादुभयोरपि
यागेष्वधिकाराद्दग्धाश्वरथन्यायेनान्योन्याकाङ्क्षैव यागनिर्दत्तेः प्रथमं
तुल्याधिकारपक्षमाह । तुल्येति* । फलिसंस्कारभूतकर्मसु पत्न्या
अपि कर्तृत्वेन तुल्याधिकार इत्यर्थः । तच्च वपने शूद्राणांऽपि
साक्षित्यदर्शनादपने नास्तीति^(१) ॥ ४५ ॥

न च, यद्य एवाधनाः स्वता इत्यस्यानिर्धनत्वेन त्यागे नाधि-
कारइति । स्त्रीधनानि षडित्यादिसूत्रोपेतद्रव्यत्वात्त्यागेऽपि तुल्या-
धिकारमाह ।

कर्तृत्वं तु तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे प्रचक्षते ।

यच्चा त्यागं पतिः कुर्यात् पत्नी तमनुमन्यते ॥ ४६ ॥

अधिकारेऽपि वैपम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ।

कर्तृत्वमिति । तुल्याधिकारपक्षेऽपि मतान्तरेण द्रव्यत्यागे
वैलक्षण्यमाह । यदेति । त्यागं स्वस्वत्वपरिहारपूर्वकं परस्वत्वोत्पादन-
रूपं इन्द्रायेदं न ममेति, इन्द्रायेदं त्यजामीति रूपं वा, स्वामी
कुर्यात् । पत्नी तमनुजानाति । अथपि साधनत्वे † स्वतन्त्रत्वाभावात्

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तुल्यइति, — इति तु समीचीनम् । एव परचा-
प्यनेकत्र ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साधनत्वे, — इति तु भवितुमुचितम् ।

निर्धनत्वे नशब्दोच्चारणं यजमानस्यैवेति भावः^(१) । इति शब्दा-
नुसारिरुद्रदत्तमतम् * ॥४६॥

तुल्याधिकारसुक्ता सहाधिकारपक्षमाह ।

प्राधान्येन स्वनिष्ठः सन् यजमानोऽधिकारवान् ॥ ४७ ॥

पत्नी तत्परतन्त्रा सत्यङ्गमृताऽधिकारिणी ।

तस्मादिरुद्धधर्मत्वे यतिधर्मा बलाधिकाः ॥ ४८ ॥

प्राधान्येति । स्वनिष्ठः स्वतन्त्रः । स च प्राधान्यत्वे हेतुः ।

परतन्त्रत्वञ्च गुणभूतत्वे । विचारप्रयोजनं, फलिसंस्कारा ये वाच-
निका उभयोराज्ञातास्त एव स्युः नेतरे । उक्तस्याधमर्षोऽपराक्ते
प्रतोपायनीयमश्रीत इत्यस्मिन् सूत्रस्याख्यावसरे[†] कर्कोपाध्यायैः ॥४७॥

तस्मादिति । सहाधिकारादेव हेतोर्धनान्योन्यधर्मविरोधस्तत्र
यजमानधर्मा एव भवेयुः । प्राधान्यात् ॥४८॥

ननु पक्षद्वयेऽपि कर्ममध्यख्यान्यतरमृता अधिकारविधातात्तत्रैव
संस्थापनीयमित्येकदेशिमतं दूषयति ।

म्रियेतान्यतरः पत्न्योर्धदौष्ट्यादौ विसंस्थिते ।

अवशिष्टः प्रकुर्वीत तत्समाप्तिं यथोचिताम् ‡ ॥ ४९ ॥

* शब्दानुसारो रुद्रदत्तमतम्. — इति का० पुस्तके पाठः । शब्दानुसारो रुद्र-
दत्तमतम्. — इति ख० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । इत्येतत्सूत्रस्याख्यावसरे. — इति यु अदितुमुपिमतम् ।

‡ यथोचितम् — इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) पक्ष्याः सधनत्वपक्षेऽपि भार्यापुत्रदत्तेनादिवचनैकस्या व्यसतपत्यन्योक्त-
त्वात् न समेति व्यागो यजमानस्येव न तस्या । पक्ष्यानिर्धनत्वपक्षे तु
सुतरामेव तथैवभिप्रायः ।

घियेतेति । यदीष्टादौ । आदिपदान् पश्चादयः । विमंस्त्रिते
अपरिसमाप्ते । पत्योर्दम्बत्योः । अन्यतरः जाया पतिर्वा । अवशिष्ट-
स्तयोरेकः । यथोचितान्तत्तत्कर्मसोपयुक्तमपि । इदं प्रक्रान्तकर्म-
विषयम् । नाप्रक्रान्तविषयम् ॥४८॥

देशान्तरे यदृमृतौ अप्रक्रान्तमपि किञ्चित्कालं * कर्त्तव्यमित्याह ।
देशान्तरमृतं यावद्देयुर्वेदिकाग्निभिः ।
तत्पत्नी कारयेत्तावदग्निहोत्राद्युपस्थितम् ॥ ५० ॥

देशान्तरेति । उपस्थितं काले प्राप्तम् । आदिपदेन नित्येष्टि-
राचरणं च । पत्नीपदं यदुरप्युपलक्षणम् । पत्नीप्रवासस्य बह्वादि-
सम्मतत्वाभावात्पत्नीग्रहणम् ॥५०॥

एवमेव शास्त्रार्थं काम्येष्ववतारयति ।

एवमिष्ट्यग्निहोत्रादि प्रक्रान्तं कर्म किञ्चन ।
मृते पत्यौ यथाशास्त्रं पत्नी परिसमापयेत् ॥ ५१ ॥
काम्यं कर्म प्रवृत्तः सन् वीतरागस्ततो यदि ।
कामाधिकारश्चान्योऽपि तदवश्यं समापयेत् ॥ ५२ ॥

एवमिति । एवमवश्यं समापयेदित्युत्तरस्रोतेनाश्रयः । प्रक्रान्तं
प्रारब्धं किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं च । मृते पत्यौ । अन्तरेति शेषः ।
पत्नी यजमानो वा । यथाशास्त्रं सुगण्डस्थाधस्तात्समिधधारणादि-
शास्त्रमनतिक्रम्य यथा समापयेत् तथा काम्यमपि प्रारब्धं सदन्तरा

वृथादिरूपकामनायां सिद्धायां तदुत्तरं कामनाविरहेणाधिकार-
शून्येनापि प्रारब्धं समापनीयमेव । न तन्तरा त्यागः । श्रिष्टवि-
गर्हणात् । दोषश्रवणाच्च । यदा, पूर्ववचनमपि काम्यपरतयो-
ज्यम् ॥५१॥ ॥५२॥

तुल्याधिकारसहाधिकारपक्षोपपत्तिं पञ्चदशमाह ।

काम्यत्वे दम्पती कामं कामयेते पृथक् पृथक् ।
यदा कामयेते स्वामी नावश्यं कामना * स्त्रियाः ॥ ५३ ॥

काम्यत्वेति । कर्मण इति शेषः । कामनाविवक्ष्यत्वे सति
उभयोरपि युगपदायुष्यादिकामनायामेक एव काम्येष्ट्यादिप्रयोगः
कालभेदे तु पृथगिति । अन्यतराधिकारे तु उभयोरप्यधिकारो-
ऽनुपपदं वक्ष्यते । द्वितीयं पञ्चमाह । सहाधिकारपक्षे यद्युरेव
काम्यधिकारः । कामनाः स्त्रिया अवश्यं निश्चयेन न सन्तीति
शेषः । तस्याः पारतन्त्र्यादिति भावः ॥५३॥

नित्यकर्मण्याहितान्नेर्धन्याऽधिकारं विनियोग इति षाष्ठसिद्धान्ते-
नाह^(१) ।

यस्तिरोहितशक्तिस्तस्याधिकारो न नश्यति ।
कर्मस्ववश्यकार्येषु नष्टशक्तेस्तु नश्यति ॥ ५४ ॥

* यादृशं पुस्तकत्रयेऽप्येकवचनान्तपाठदर्शनात् तथैव निवेष्टितः । टीका-
कारमते तु कामनाः, - इति बहुवचनान्तः पाठः ।

(१) मौनसादर्शनेस्य यथायथास्य द्वितीयपादमवशिद्धान्तमात्रादित्यर्थः ।

यस्त्विति । अवशकार्येषु नित्यनैमित्तिकेभ्य इति यावत् । क-
र्मसु । आधानानन्तरं चतुर्नां प्रादिना तिरोहिताऽन्तरिता शक्तिः
सामर्थ्याभावावलोकनादिरूपं यस्य तादृशस्य पुरुषस्याधिकारो न
भवति । नित्येषु यावच्छक्यत्वायात् । यदा तु नित्येष्वपि आरम्भ-
सामर्थ्यं नास्ति तदानीमधिकारलोप इत्याह । नष्टशक्तेरिति ॥ ५४ ॥

ननु नित्येषु केषु चित् यावज्जीवानुष्ठेयत्वेनोपदेशेऽपि जीर्णस्य
कर्मण्यनधिकार इत्येकदेशिमत्तं दर्शयितुं सम्यग्तिं दर्शयति ।

यावज्जीवादिसंकल्पकारिणः शक्तिलोपने ।

अधिकारस्तदन्तः स्यादिति शास्त्रीकिनायधीः* ॥ ५५ ॥

यावदिति । तदन्तः सामर्थ्यपर्यन्तः । मनुष्याणामेवाधिकारः
आरम्भसामर्थ्यादिति प्राक् प्रयुक्तहेतोरविशिष्टत्वात् । शास्त्रीकि-
नायो षडपि ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्तमेकदेशिमत्तं दूषयितुमाह ।

यावज्जीवादिसंकल्पादूर्ध्वं चेच्छक्तिलोपनम् † ।

तथापि नाधिकारस्य हानिर्वार्त्तिकदर्शनात् ॥ ५६ ॥

यावदिति । असामर्थ्येऽपि यथा कथञ्चित् नित्यं कर्त्तव्यमेवेति
भावः ॥ ५६ ॥

* शास्त्रीकिनायधीः,— इति क० पुस्तके पाठः । शास्त्रीकिनायधीः,— इति
ग० पुस्तके पाठः ।

† लोपने,— इति ख०; ॥३० पुस्तकयोः पाठः ।

एतदर्थं याज्ञिकसम्पत्तिं दर्शयति ।

प्रायेण याज्ञिकाचारोऽप्येवमेवोपलभ्यते ।

न हि संकल्पितं कालमसंपूर्यं त्यजन्ति ते ॥ ५७ ॥

प्रायेणेति । आचारस्यापि धर्मं ह्यन्तरितप्रामाण्येन निश्चया-
दाचारग्रहणम् । आचारमेव विग्रहयति । न हीति । यावज्जी-
वादिरूपं कालं असंपूर्यं सम्पूर्णमकृत्वा न त्यजन्ति ॥ ५७ ॥

ननु यावज्जीवादिसङ्ख्ये मानाभावात्प्रत्यक्षं यथाकालं नित्यानां
प्रयोगमङ्गल्ययत्नेनैव निर्वाह्य* यावच्छक्ति नित्यानां करणमिति
पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरोति ।

यावज्जीवादिसंकल्पो न्यायप्राप्तो न यद्यपि ।

तथापि वचनात्प्राप्तस्तस्मात् कर्तुं स युज्यते ॥ ५८ ॥

यावदिति ॥ ५८ ॥

पक्षद्वयमप्युपसंहरति ।

एवंकृते तु संकल्पे ततः शक्तिविलोपने† ।

युक्ता दर्शनभेदेनावाधिकारास्तिनास्तिता ॥ ५९ ॥

एवमिति । एवं यावज्जीवादिरूपे । दर्शनभेदेन ग्राह्योक्तिवार्तिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निर्वाहात् - इति तु भवितुमुचितम् ।

† शक्तेर्विलोपने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

शास्त्रभेदेन । अधिकारस्य अस्तिता नास्तिता च ज्ञेया^(१) ।
द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य तत्प्रत्ययस्य प्रत्येकमभिधेयत्वम् ॥ ५८ ॥

अशक्त्याऽभावप्रसङ्गादाह ।

अशक्त्या याजमानं चेत्यन्वीकर्म च लुप्यते ।
न तावता क्रतुश्रेयः स्यादथर्वणस्तृचतः ॥ ६० ॥

अशक्तेति । याजमानं पुरुषार्थरूपम् । न क्रत्वङ्गम् । पत्नी-
कर्माणि तादृशं शीघ्रमन्वनादिरूपम् । कत्वर्थन्तु समाख्ययाऽध्वर्युः
करोति ॥ ६० ॥

ननु त्यागस्य याजमानत्वेन तदशक्त्या पूर्वव्यायेन त्यागलोप-
इति पूर्वपक्षं दूषयितुमाह * ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः ।
उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कथं न त्यजेत् ॥ ६१ ॥

त्यागमिति । त्यागं सर्वथा स्वयमेव, पत्न्यपि पूर्वाक्तपक्षाश्रयणेन
कुर्यात् । सर्वथाशब्दस्तु अशक्त्यानुपासीतोपसर्पणाशक्त्यावासनमथ इति
कात्ययनोक्तप्रकारार्थः । अतन्त्यागशक्तौ त्वाह । तथेति । यजमा-
नस्य तत्रापि त्यागेऽप्यशक्तौ स्वामित्वाविशेषेण तयोर्दम्पत्योरन्यतरः

* दर्शितुमाह,—इत्यादर्शमुक्तकपाठो न समोधीनः ।

(१) तथाच शालीकिनाथमते यावज्जीवादिसंकल्पकरणानन्तरं शक्ति-
लोपे नास्त्येवाधिकारः । वार्त्तिकमते त्यक्तौति यथायोगं बोद्धव्यम् ।

एकः पत्नीं यष्टा वा । उभयोरसामर्थ्यं तु आध्वर्यवे नियुक्तः कश्चन
अस्मान्यपि अध्वर्युः त्यागे अधिकरोति ॥ ६१ ॥

अथेदं चिन्त्यते वज्रभार्यस्यात्र सर्वसामधिकार इति प्रागुक्त-
प्रथमपक्षे कनिष्ठाया अङ्गवैकल्ये आज्यावेक्षणसम्भवात् कथमधि-
कारइति पूर्वपक्षं दूषयति ।

सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणैवाधिकारिणः ।

तस्मादनेकभार्यस्य ज्येष्ठा चक्षुष्मती यदि ॥ ६२ ॥

कनिष्ठाऽन्याऽपि नित्येष्टिहोमादावधिकारिणी ।

कत्वर्थाज्येष्ठणादीनि ज्येष्ठैव कुर्वते यतः ॥ ६३ ॥

सर्वे इति । सर्वे स्वामिपत्नीश्चलिजः स्वस्वकर्मसामर्थ्येनैवाधि-
कारिणः । कर्मसामर्थ्यञ्च अग्निजां समाख्यया वचनयोगाच्च । पत्योस्तु
फलयोगादप्यनाच्च । तदुक्तं, कर्मणि पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयो-
गात् * । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात् । वचनविरोधा-
भ्यामन्य इति । तथाज्यावेक्षणस्य केवलकत्वर्थत्ववादिमतेनोत्तरमाह ।
तस्मादिति । यस्मात्सामर्थ्यमधिकारकं, तस्मात् अन्याऽपि कनिष्ठा
पत्नी संस्कारकर्मसु त्यागे वाधिकारिणीति भावः ॥ ६१ ॥

न चावेक्षणे चक्षुर्वैकल्यादसम्भवेन वाधिकार इत्यत आह ।

फलर्येति । शास्त्रार्थस्य † निष्पन्नत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

आज्यावेक्षणस्य पुरुषार्थतावादिमतेनाह ।

* स्वामिफलयोगात्, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

† शास्त्रार्थस्य, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

अन्ये त्वाज्येक्षणादीनि * सुप्रजास्त्वफलान्वयात् † ।
सर्वाः कुर्युरिति प्राहुः तस्मादन्धां त्यजन्ति ते ॥ ६४ ॥

अन्ये इति । श्रूयते हि सुप्रजास्त्वादिरूपं फलं तच्छ्रवणाच्च
सुखार्थताऽऽज्यावेक्षणस्य । तच्च सर्वाणामपि नान्धानाम् ॥ ६४ ॥

अधिकारितातिघातकनिष्पत्तेन तदवच्छेदकान्याह ।

परौष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।
स च दोषः प्रपञ्चेन सम्यग्वाभिधीयते ॥ ६५ ॥

परौष्टेति । न यष्टव्यम्, आधानादिकमपि न कुर्यादित्यर्थः ।
त्रेपं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

दोषलक्षणाभ्याह ।

दर्शष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसङ्गहम् ।
अग्निहोचं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ ६६ ॥

दर्शष्टिमिति । एतन्निषेधापास्तमेव परिवेष्टनमिति ‡ भावः ।
अत्र प्रत्येकं निमित्तानि न तु समुच्चयः । तथा । कृतदर्शनजनक-
ज्येष्ठोरससोदरस्यैव दर्शेऽधिकार इति यथातथमूह्यम् । तथा च
कृताधानजनकसोदरवत्त्वेऽपि तयोरकृतपौर्णमासादिकयोः सतोरेतस्य
पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः । निमित्तेन पुनराधानो-

* अन्ये त्वाज्येक्षणादीनां — इति ग० सुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सुप्रजास्त्वफलान्वयात्, — इति तु भवितुमुचितम् ।
एवं परचापुत्रेणम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पग्निवेष्टनमिति, — इति तु भवितुमुचितम् ।

स्तरमकृतदर्शादित्येऽपि तथोर्नातिप्रसङ्ग इति सूचयितुं प्रथमे
इति^(१) ॥ ६६ ॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ।
चेचजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ ६७ ॥
नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ।
पङ्क्त्यभूकवधिरपतितोन्माददूषणे ॥ ६८ ॥

अत्र सोदर इति चौरसः सोदरो यावत् । तथा च वक्ष्यते ।
चेचजादाविति । चेचजादौ सोदरे इत्यनेनाश्वयः । आदिशब्देन
‘कन्यावध्यायां जातः ॥ ६७ ॥

सोदरस्येवौरसस्य भिन्नोदरत्वेऽपि विघातकलनाशङ्क्य परिह-
रति । भिन्नेति । अकारः समुच्चये ।

अथ तथोराधानादिषु अधिकारित्वे मत्वे च दोषो भान्ययेत्याह ।
पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिर्निरङ्गिः । एकेन दाभ्यां वा । एवं सर्वत्र ।
अन्धो नेचक्षुः । मूको वाक्छेनः । बधिरोऽश्रोत्रः । पतितः पातित्या
पादकर्मकारी । उन्मादोऽपमत्तः, तदेव दूषणं यस्य ॥ ६८ ॥

संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे ।
जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ॥ ६९ ॥

(१) जनकादिभिर्दर्शरौ कृते सत्येव दर्शादावधिकारो न त्वहते । एतच्च
दर्शादेः प्रथमाशुष्ठाने बोध्यम् । यदि तु जनकादीनां पुनराधाननिमित्तमुप-
निपतति, सदा तेषां पुनराधानोत्तरं दर्शादिकरणात् पूर्वमपि दर्शाशुष्ठानं
न विरुध्यते इति भावः ।

संन्यसेति । संन्यसे आधानाद्यकृतैव प्रयोजिते । विमिश्रस्तादौ ।
आदिशब्दात् नासिकादिः । यदा । प्रकारान्तरेण समुच्चयनिवार-
णार्थं वायव्यम् । तेन प्रत्येकं निमित्तता । यण्डः प्रसिद्धः ।
अष्टविधनपुंसकयवणार्थं आदिपदम् । ज्येष्ठे सोदरे श्रीरससोदरे
एवं विधे सति इतरः पुत्रः कनिष्ठबन्धुर्वा पूर्वाक्तं सर्वं कुर्या-
दित्यर्थः ॥६८॥

तयोरस्त्वनधिकारित्वान्नैतस्याधिक्रियाश्रुतिः ।

ज्येष्ठे अष्टाविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया ॥ ७० ॥

तयोरिति । तयोस्तत्रानधिकारादिति । अथ सोदरस्य विशेषः
माह । ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठे पूर्वाक्तदोषरहिते ज्येष्ठे सोदरे अष्टावि-
हीने सति कामतोऽकारिणि, आज्ञां प्राप्यैवाधिकारः ॥७०॥

तादृशे^(१) पितरि तु अनुज्ञयाऽपि नाधिकार इत्याह ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ।

पितर्यनाहिताभावप्यादधीताथ वा सुतः ॥ ७१ ॥

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादिति लौगाक्षिकारिका ।

पितुरिति । लौगाक्षिमतमुपन्यसति । पितरीति । अनुज्ञ-
येत्यप्याहारः ।

“अनुज्ञातस्तु पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत्” । इति ।

सुमन्तुस्मरणत् । तथाच विहितप्रतिषिद्धतादिकल्पः ॥७१॥

एतदर्थं कठमन्त्रमितिमाह ।

पिता यस्याग्रजो * भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ॥ ७२ ॥
तपोऽग्निहोत्रं यज्ञं वा सर्वं † कुर्यात् कठाशयात् ।

पितेति । तप आधानम् ॥ ७२ ॥

अथ सोदरगतनिमित्तान्याह ।

योगशास्त्राभियुक्ते वा कुलो वा वामने जडे ॥ ७३ ॥
गङ्गदे वाऽग्रजे दुष्येत्यरिविन्दन्न चानुजः ।

योगेति । योगः पातञ्जलम् । कुलो भग्नशृङ्गः । वामनो ब्रह्मन् ।
जडो वेदशून्यः ॥ ७३ ॥

गङ्गदः क्षत्रजडोः । शृङ्गोऽपि कर्मानर्चवमममम्यात् । न
हि सर्वस्मिन् दृष्टिवेदादौ सुगासादनादिष्वभावः । तदर्थं च सुगा-
दिपरिमाणवाधेन कार्यानुपपत्तेरिति दिक् ।

देशान्तरस्थे सत्यपि ज्येष्ठे नामधिकारः इत्याह ।

देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताहितवानिति ॥ ७४ ॥
कनीयानधिकारी चेदादधीताविचारन् ।

देशान्तरस्थ इति ॥ ७४ ॥

प्रोपितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीचयैवाधिकारः इत्याह ।

प्रोपितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेतानाहितानस्तः ॥ ७५ ॥
पङ्कत्सरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुजस्ततः ।

* यस्याग्रजो, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† सुतः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रोषित इति । अत्रत्योविशेषो हेमाद्रौ कल्पतरौ च ज्ञेयः ।
विस्तरभयान्नोप्यते ॥७५॥

परीष्टिदोषस्य मतान्तरेण वैकल्पिकत्वमाह ।

यद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठात् पूर्वं भार्यापरिग्रहे ॥ ७६ ॥
यागग्निहोत्रे तन्नास्तीत्याह कथिन्नमतान्तरम् ।

यदेति । यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अनुज्ञापरम् ।

“सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

हारैस्तु परिविन्देरन्नाग्निहोत्रेण नेज्यया” ॥ इति

स्मरणात् । इदं च विवाहे प्रायश्चित्ताधिक्यज्ञापनार्थं वचन-
मिति केचित् ॥७६॥

न सूर्याज्जनके ज्येष्ठे इति प्रागुक्तस्यापवादमाह ।

पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि वा ॥ ७७ ॥

अधिकारविघातस्तु न पुत्रस्योपजायते ।

पितरौति । अत्रापि देशान्तरपुरस्कारेण वध्वर्षादिकास्त-
प्रतीक्षणं ज्ञेयम् ॥७७॥

वैकल्पिकमधिकारिविशेषणमाह ।

कृष्णकेशः समुत्पुन्नपुत्रोऽग्न्याधेयमाचरेत् * ॥ ७८ ॥

सूत्रान्तरेधनुक्तत्वान्नियमो नेति केचन ।

कृष्णकेश इति । कृष्णकेश इति शरीरवसोपलवकम् । जातपुत्र
इति । तामाग्निषमाशासते तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य

* भारमेत्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

मुषोऽजातः स्यादिति श्रुतौ अवणज्जातमुत्र इत्यवस्थाविशेषोपपन्न-
कम् । सा च षोडशवर्षादूर्ध्वेति । तेनाष्टाचत्वारिंशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं
चरेदिति 'स्यतिस्त्यक्ता भवति । स्यत्यनुपहाय मतान्तरमाह ।
नियम इति । सूत्रान्तरेषु तन्मूलभूतश्रुतिवचनेषु । * यदहरेवैनं
अद्वोपनमेदयादधौतेति अवणात् ॥७८॥

कचित्पत्नीं विनैवाधिकारमाह ।

व्यभिचारवती योपा द्वेपिणी द्रोहिणी च या ॥७९॥
आधाने सा परित्याज्या न वा त्याज्या† मतान्तरात् ।

व्यभिचारवतीति । द्वेपिणी भर्तृद्वेपिणी । द्रोहोऽप्रियभाषणं
कर्म च । आधाने आधानोत्तरभाविकर्मसु च । परित्याज्या अन-
धिकारिणीति भावः । मतान्तरमाह । न वेति । मतान्तरात्
सहाधिकारवादिमतादित्यर्थः ॥७९॥

अधुना यजमानासन्निधाने कचित्कर्मणि पत्न्या अधिकार इत्याह ।

देशान्तरगते पत्यावग्निहोत्रादिकं तथा ॥८०॥
कृत्विक्षमाहिता‡ पत्नी कुर्यान्नैव? तु सौमिकम् ।

* यथा, - इति ख० पुस्तके अधिकः पाठः ।

† नाधिकारो, - इति क० पुस्तके पाठः । सूत्रकार, - इति ग० पुस्तके
पाठः । न वा त्याज्या इति पाठान्तरतया तत्र लिखितमस्ति ।

‡ समायुता, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ नैव, - इति क० ख० पुस्तके पाठः ।

देशान्तरेति । अग्निहोवादिकमिति । आदिना पूर्णमासादि
सर्वे नित्यम् । अन्विगिति ।

“निक्षिप्याग्नीन् खदारेषु परिकल्प्यर्जिञ्जं तथा” ।

इति वचनात् । सोमसंस्थां निषेधति । नैवमिति ॥ ८० ॥

रुद्रदत्तमतमाह ।

पितृयज्ञाग्निहोचं च* प्रकृतेष्टिं विनेतरत् ॥ ८१ ॥

पञ्चिज्यासोमयागादि याजमान† क्रियाऽन्वितम् ।

स्वामिनि प्रोपिते नास्तौत्युक्तं शब्दानुसारिणा ॥ ८२ ॥

याजमानक्रियाशून्यं दर्विहोमादि किञ्चन ।

पितृयज्ञ इति । एतत्पञ्चं विनाऽन्यत्किमपि न भवतीत्यर्थः ।
याजमानक्रियाऽन्वितमित्येतेन वक्ष्यमाणाययणे ब्रीहिसम्पन्नो भव-
तीति भावः ॥ ८१ ॥

ननु तथापि त्यागस्य याजमानस्य विद्यमानत्वेन तदङ्गन्यत्वात्
कथमधिकार इत्याशङ्कां परिहरति ।

यजमानेति । याजमानक्रिया पूर्णपाचयहणविष्णुकमणादयः ।
तच्छून्यं कुर्यात् ॥ ८२ ॥

उद्देशत्यागमात्रेण याजमानेन संयुतम् ॥ ८३ ॥

कुर्यादवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमन्वितः‡ ।

* पितृयज्ञोऽग्निहोचं च, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† याजमान, — इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ शत्रोसमीपतः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

देवतोद्देशत्यागात्मकयाजमानवहितं तु काले काले ऋत्विक्
कुर्यात् त्यागमात्रं पत्नी कुर्यादित्यर्थः ॥८२॥

उभयावधिधानेऽपि पूर्वोक्तव्याणां कर्मणां* अवश्यकरणमाह ।

पत्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामयापि वा ॥ ८४ ॥

सर्वमेव† नित्युक्तः सन् कुर्याद्वित्विग्यथोचितम् ।

पत्यामिति । अपिशब्दात्पतितायाम् । वाशब्दोविकल्पे । सर्वं
कर्म त्यागश्च । ऋत्विगध्वर्युः । यथोचितं ब्रह्मादयः स्वं स्वं कर्म-
त्यर्थः । तदभावे यथो द्वौ वा एको वा प्रचरेत् । तदा बौधायन-
निष्कृतिः ॥८४॥

रुद्रदत्तामतमुपमंहरति ।

अतोऽग्निहोत्रं नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् ॥८५॥

कर्तव्यं प्रोपिते पत्यौ नान्यत् स्वामिक्रियाऽन्वितम् ।

अत इति । स्पष्टम् ॥८५॥

पूर्वोक्तं दर्विहोममाह ।

प्रवसत्याहिताग्नौ यद्याग्रयणमुपागतम्† ॥ ८६ ॥

अग्निहोत्री त्रीहस्ताम्बमिति पक्षं‡ समाश्रयेत् ।

* कर्मणां, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

† पूर्वमेव, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यद्याग्रयणमुपागतं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ पक्षं, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

प्रवसतीति ॥८६॥

नैमित्तिकीनामिष्टीनां गौणकामाभावाद्योपश्रमकावाह ।

नैमित्तिकास्तु* जातेष्टिष्टददाहेष्टिपूर्विकाः ॥ ८७ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्या अशेषतः ।

नैमित्तिका इति । पूर्विका इत्यत्र वज्रग्रीहिः, पुरुषोपया-
तरूपाः । अशेषतः स्वरूपेण । तासां स्थाने पूर्णाञ्जतिरपि नेति
भावः ॥८७॥

कर्त्तव्यपयातरूपास्तु विशेषमाह ।

प्रायश्चित्तेष्टिसम्प्राप्तौ कुर्यात् पूर्णाहुतिं बुधः ॥ ८८ ॥

उद्वातेष्ट्युपसम्प्राप्तौ जुहुयात् द्वादशाहुतीः ।

प्रायश्चित्तेति । प्रायश्चित्तेष्टयः प्रातपत्यादयः । बुध इति ।
प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिना निषिद्धं पूर्णाञ्जतिपक्षमेव प्रथमपक्षसा-
मर्थ्येऽपि कुर्यादिति भावः । उद्वातेष्ट्यौ विशेषमाह ।† स्पष्टम् ।‡
मिवायेत्यादयः ॥८८॥

प्रोक्षितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयमाह ।

अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥ ८९ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्यमसंशयम् ।

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । नैमित्तिकस्तु - इति तु भवितुमुचितम् ।

† अत्र, उद्देति, - इति भवितुमुचितम् ।

‡ अत्र, द्वादशाङ्गतयो, - इति भवितुमुचितम् ।

अन्याधेयमिति । आदिना सर्वैः पुनराधाननिमित्तैः । असं-
शयं ददित्वेख्येन कार्यं इति भावः । यस्योभावग्रौ अभिनिख्योचेदि-
त्युभयानुगमः प्रसिद्धः ॥८८॥

तादृशस्थले पुनराधानोत्कर्षं आनुत्पत्तये * नेमित्तिकमाह ।

मयित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तं† विधाय च ॥ ८९ ॥

मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतैः ।

मयित्वेति । सर्वप्रायश्चित्तस्य होमविशेषः । एकारः समुच्चये ॥ ८९ ॥

पुनराधानोत्कर्षादावपि पूर्वाङ्गं नित्यं कार्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिञ्च समाचरेत् ॥ ९१ ॥

आ स्वाम्यागमनातिष्ठेदागत्यायादधीत सः ।

अग्निहोत्रमिति ॥ ९१ ॥

केशवसिद्धान्तानुसारेण रुद्रदत्तमतमुपन्यस्य मतान्तरमचोप-
दिशति ।

एवं केशवसिद्धान्तात् प्रोपितस्याग्निषु क्रियाम्‡ ॥ ९२ ॥

अवश्यं भाविनीमुक्ताधुना वक्ष्ये मतान्तरम् ।

एवमिति ॥ ९२ ॥

* अनुत्पत्तये, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† सर्वं प्रायश्चित्तं. — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ क्रियाः, — इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अवश्यं भाविनीमुक्ता. — इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ॥८३॥
नित्या नैमित्तिकी कार्याः प्रवसत्यपि भर्तरि ।

काम्या इति । अत्र भिक्षवाक्यत्वाच्च पौनरुक्त्यम्^(१) ॥८३॥
नित्येष्वपि क्वचिदपवादार्थमाह ।

तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ॥ ८४ ॥
आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।

† सोत्तरवेदिकाद्यास्तुमान्यपद्यादयः । नित्यनैमित्तिकत्वाभ्यां
प्राप्ते निराकरोति । आधानेति ॥८४॥

मन्वाधाननिषेधे आधानोत्कर्षं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ।
उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्राधेयतः पुरा ॥ ८५ ॥
न किञ्चिद्गृहिहोवादि कर्त्तव्यमिह दर्शने ।

उभयेति । आदिपदान्पूर्णाभावेष्टिः । तदभावाद्धारणश्च न
भवति । इह दर्शने एतन्वते ॥८५॥

आव्यात्मन्यधिकारितावच्छेदकमिति वक्तुं साग्रेः प्रवासमाह ।
धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यगृहिहोचिणः ॥ ८६ ॥
धनैर्हि सम्भवेदिज्या तीर्थार्थन्तु न व्रजेत् ।

* नित्यनैमित्तिकी कुर्यात् - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अथ, तत्राप्येति, - इति भवितुमुचितम् ।

(१) स्वामिनि प्रोषिते इति प्रवसत्यपि भर्तरोति न पुनरुक्तं भिक्षयोर्वाक्य-
योदपादानादिति भावः ।

धनानीति । अहिताग्नेरर्थलिप्सया प्रवासोयुक्तो भवति ॥८६॥

तत्रापि हेतुमाह । धनैरिति । यागस्यार्थसाध्यत्वात् । परिशेषात्
मिद्धार्थमनुवदति । तीर्थेति । आदिपदात्सुद्धदर्शनादिकार्यान्तराणि ।
सर्ध्वंतस्य^(१) महाफलदतीर्थघानादिजन्यमपूर्वं न स्यात् तद्विधायक-
वाक्यानां महोपापत्ति^{*}स्येत्यत आह ।

ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्राः पितृदेवताः[†] ॥ ८७ ॥
अग्निहोत्रिगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ।

ब्रह्मेति । ब्रह्मादिग्रहणं देवतामात्रोपलक्षणार्थम् । पितृदेवता
कथ्यवाहनसादय ॥८७॥

व्रतानि एकादश्यादीनि । तीर्थानि पुष्करादीनि । तपांसि
पराकादीनि[‡] । वैशानर्यादिद्वारा अग्निहोत्रयज्ञक कर्म यस्यासीति
अग्निहोत्रौ । तद्गृहे विद्यन्ते । तदुक्तं यज्ञपार्ष्वे ।

“एव सति गृहस्थस्य गृहे सन्त्यग्निहोत्रिण ।

देवता ब्रह्मविष्णुशिव इन्द्रोपेन्द्रादयस्तथा ॥

अग्निहोत्रेण तुभ्यं हि नैवेति तीर्थमालिका ।

ब्रह्मादितर्पणं नैव न तपो न जपादिकम्” ॥ इति ॥

* पक्षे, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो नास्तीति समोच्यते ।

† ब्रह्मा विष्णुश्च शिवश्च सूर्यश्च पितृदेवताः, - इति याठान्तरमस्ति ग०
पुस्तके ।

‡ नास्त्ययमत्र क० पुस्तके ।

अपरे त्वेवं वर्णयन्ति ।

“अङ्गे* चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

दृष्टस्वार्थस्य सम्प्राप्तौ को विद्वान् बलमाचरेत्† ” ॥

इति न्यायेन तीर्थवेत्ताद्यर्थप्रवासो न भवति । अर्थार्थमत्यन्ताव-
श्यककार्यार्थञ्च प्रवासोऽस्त्येवेति । उक्तञ्च ।

“दृष्टार्थाय प्रवासस्तु नादृष्टाय कथञ्चन” । इति ।

तथा ।

“न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थस्तु न व्रजेत्” । इति ।

तपोयज्ञेन प्रायश्चित्तप्रत्याघ्रायनिर्दिष्टतीर्थस्नानक्रोशादिपरि-
माणगमनार्थप्रवासाः प्रत्याख्याताः । व्रतपक्षणाच्च एकादशादिष्वपि
होमाङ्गभूतस्तुक्पथ्यभक्षणहविःशेषभक्षणे न व्रतलोपप्रसक्तिरिति ध्येयम् ।
ब्रह्मादियजनेन गोब्राह्मणपरिचर्यया पिष्टदेवतादृष्ट्या व्रताचरणेन
तीर्थस्नानेन तपःक्षेत्रेण यद्वर्मजातं, तदग्निहोचादिकर्मणा जायते
इति । यथा ।

“यावानर्थं उदपाने सर्वतः संश्रुतोदके” ।

तथाऽनेति ।

अस्याञ्च प्रवासानुज्ञायान्देशतः कास्तथावधिमाह ।

अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ॥ ६८ ॥

आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ।

* अङ्गे,— इति यज्यान्तरे पाठः ।

† बलमाचरेत्,— इति यज्यान्तरीयः पाठः ।

अब्दं स्वयमजुह्वदयोहावयेद्विगादिना ॥ ६६ ॥

तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा* ।

अग्निहोत्रेणेति द्वाभ्याम् । गुणविधाययणेनाग्निहोत्रशब्दोऽग्नि-
वाची । आग्निप्रवासे दोषाभावज्ञापनार्थं रहित इति । शतं योज-
नानि यस्मिन् ॥ ६८ ॥

आग्निकोपलक्षणार्थं आहिताग्निरिति । अनर्पक्याहुर्न्यस्तमपि
सर्वसं भवतीति न्यायात् ।

अब्दमिति । अजुह्वत् होममकुर्वन् । तच्च प्रवासादप्राप्ता वा
भवति ॥ ६९ ॥

केनापि हेतुना तस्याब्दं स्वयं होममकुर्वन्तः पुनराधेयं नैमि-
त्तिकं स्यात् । सूचान्तरस्य विकल्पमाह । पवित्रेष्टिरिति । अपरे
तु, प्रवासहेतुना पुनराधेयमप्रकृतया पवित्रेष्टिरिति व्यवस्थित-
विकल्पमाहुः । एतेनार्चार्थमपि चतुःकोशात्मकघोषनस्य शतसङ्ख्येर्ध्वं
प्रवासस्तन्मध्ये चाब्दपर्यन्तं प्रवासो न कार्य इत्यभिहितं भवति ।

एवं हि श्रूयते । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासार्थां यजेत । त्रिंश-
द्वर्षाणि दर्शपूर्णमासौ । जीर्णं वा विरमेदिति । तत्र त्रिंशत्संवत्स-
रपक्षे तदूर्ध्वं दर्शपूर्णमासयोरेवाकरणमुत कर्ममाचक्षेति विप्रति-
पत्तावाह ।

इष्टेः सङ्कल्पिते काले जीर्णत्वे त्रिंशदाब्दिके ॥ १०० ॥

पूर्णे सति निवर्त्तेत होमसोममखाद्यपि ।

* पवित्रेष्टिमथापि वा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

केशवस्वामिना सर्वं स्पष्टमेतन्निरूपितम् ॥ १०१ ॥
 तस्मात् चेताग्निनिष्पाद्यं नाग्निहोत्रादि किञ्च न ।
 यद्वा नेष्टिविकाराः स्युः सर्व्वमन्यद्भवेदिह ॥ १०२ ॥
 यद्वाऽग्निहोत्रमेव स्यात् पशुसोमादि न त्विति ।
 चिंशद्दिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राद्युपरमोऽस्त्विति ॥ १०३ ॥
 वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे ग्राह्य वामनः ।

इष्टेरित्यादिषतुभिः । इष्टेः दर्शपूर्णमासयागस्य । सङ्क्षिप्ते
 प्रथमप्रयोगे परिगृहीते । जीर्णत्वे जीर्णं वा विरमेदिति विहि-
 तकाले । अशक्तावस्थायामिति यावत् । तथा, चिंशत्संवत्सरात्मके
 काले पूर्णं सति, होमोऽग्निहोत्रं सोममखाद्यपि सकलं कर्मजातं
 निवर्त्तते ।

इदं केशवस्वामिना स्पष्टमुक्तम् । ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥

तस्मात् चेताग्निनिष्पाद्यं किमपि न भवेत् । (१) धारणं तु प्रति-
 पत्त्या अर्पयत् ।

पदान्तरमाह ।

(१) यदि होमादिकं किमपि न भवति तदा किमर्थमग्निप्रयश्चावादीना
 धारणमित्याशङ्क्याह, धारणमिति । प्रतिपद्येति । आहिताग्निमग्नि-
 भिर्दहन्ति यज्ञपालैश्चेति श्रुत्या मृतस्याहिताग्रेर्यज्ञपात्रैरग्निभिश्च दाहो-
 विहितः । सा वेद्या प्रतिपत्तिः । तदर्थं तेषां धारणमिति भावः ।

यदेति । दृष्टिविकाराश्चातुर्मासादयो न स्युः । दर्विहोम-
सोमविकाराश्च भवेयुः । नैमित्तिकेष्टौनां स्थाने पूर्णाहुतिः ॥
१०२॥

अथवा, पशुसोमविकारा न स्युः, दर्विहोमाग्निहोत्रादिकं भव-
त्येव ।

प्रथमपक्षे सङ्गतिं दर्शयति ।

चिंशदिति । आदिपदात् सकलमपि ॥१०३॥

इति वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे वामनेन साधितमित्यर्थः ।
काम्यसोमाधिकादियमाह ।

*कुटुम्बभरशालामन्रं यस्य चिवत्सरम् ॥ १०४ ॥
काम्येन सोमयागेन यजेतासौ न चेतरः ।

कुटुम्बेति ।

यावन्तो यजमानस्य स्वगृहानृगवादयः ।

कुटुम्बं तद्गृहस्यस्य विज्ञेयं भरणार्हणम् । इति ।

चिवर्षाधिककुटुम्बभरणाय द्रव्यवान् काम्यसोमात्तुष्टाने अधि-
कृतो भवति नेतरः ॥१०४॥

नित्यन्तु सौमिकं यथालभ्यगुणोपेतं कर्त्तव्यम् । तच्च यावच्छक्य-
न्यायोपष्टम्भार्थमाह ।

* एतस्मात् पूर्व, चैवार्षिकाधिकाणी यः स हि सोमं पिबेन्नरः, -
इत्यर्द्धमधिकमस्ति ग० पुस्तके ।

तावदन्नविहीनोऽपि कुर्यान्नित्यन्तु सौमिकम् ॥ १०५ ॥
यथालब्धगुणोपेतं यथासम्भवदक्षिणम् ।

तावदिति ॥ १०५ ॥

गुणा अरुणादयः । गोपं स्पष्टम् । यच्च यज्ञपार्श्वीयं वर्चनं,
तत्काम्यसोमपरम् । नित्याकरणे दोषश्रवणात् ।

तमेवाह ।

योऽनाहिताग्निः शतगुः सहस्रगुरसोमपः ॥ १०६ ॥
नासावर्चादियोग्यः स्यादित्येवं ग्राह देवलः ।

य इति । गोपदं द्रव्यादेरुपलक्षकम् । गोव्यतिरिक्तद्रव्यसाध्य-
त्वादाधानादेः ॥ १०६ ॥

अर्चा पूजा । आदिपदात् आहुनिमन्त्रणादि । देवस्यार्हणं
पूजार्थम् ।

अपाङ्केयाधिकारोपजीविविषयमाह ।

यथार्थं* भिक्षितं द्रव्यमन्यच्च विनियोजयेत् ॥ १०७ ॥
आज्ञादौ स्यादपाङ्केयो भासयोनिं च गच्छति ।

यथार्थमिति । यथार्थं यथाप्रयोजनं यज्ञार्थमिति यावत् ।
अन्यच्च कुटुम्बभरणादौ । आदिपदादार्त्विज्यादौ ॥ १०७ ॥

भासः शृङ्गालः । काक्योनिमिति वा पाठः । एतेन आचित-

* यथार्थं,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

द्रव्येषापि नित्यं विधेयमित्युक्तं भवति । यच्च यज्ञार्थं याचितं द्रव्य-
मित्यादि निदानवचनं, तत् काम्यपरम् ।

अथ सत्यधिकारे नित्यकर्मणामकरणे दोषश्रवणादवश्यमनुष्ठे-
यत्वमाह ।

निर्धनो धनसाध्येषु नित्येष्वधिकृतो यदि ॥ १०८ ॥

चौर्यादन्यैः कुमार्गेरपीष्ट्वर्थं धनमर्जयेत् ।

निर्धनेति चतुर्भिः श्लोकैः ॥ १०८ ॥

कुमार्गैः प्रतिपदादिभिर्नैः । तदुक्तम् ।

“मग्नं वित्तागमाधर्मा दासोत्तामः क्रवोजयः ।

प्रयोगो विप्रयोगश्च * सत्यप्रतिपद एव च” ॥ इति ।

चौर्यस्यापि प्रसक्तौ विशिनष्टि । चौर्यादिति । परस्वं नाददौ-
तेति अवशात् ।

सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे मेघौल्लङ्घनाजिनादिकम् ॥ १०९ ॥

चाण्डालात् प्रतिगृह्यापि यजेतावश्यकैर्मखैः ।

यज्ञार्थं कुरुक्षेत्रादिषु प्रतिगृह्योऽपि न दोषायेति भावः ॥ १०९ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोचमुपासते ॥ ११० ॥

इत्यादि निन्दावाक्यानि काम्यहोमविवक्षया ।

ये शूद्रादिति ॥ ११० ॥

* प्रयोगः कर्मयोगश्च, — इति यज्ञान्तरे मनुसंहितायाश्च पाठः ।

मन्वाद्युक्तं निन्दावचनं काम्यहोमविषयम् । न नित्यविषयम् ।
तेषां करणश्रवणस्य बलीयस्त्वात् सृतेषु तदपेक्षया दौर्बल्यात् ।

आवश्यकं तु सोमादौ सर्वसम्भारसम्भृते ॥ १११ ॥
सुवर्णव्यतिरिक्ताङ्गद्रव्यान्नाभे * हि चोरयत् ।

आवश्यंकेति ॥ १११ ॥

सर्वसम्भारसम्भृदौ सुवर्णभिन्नदेयदक्षिणाऽन्नाभे † चौर्यमपि
कृत्वा नित्यं सदक्षिणं कार्यम् । नादक्षिणोपशो भवतीति श्रुतेः ।
यच्च सुवर्णमेव दक्षिणादेयं तच्च सुवर्णापेक्षायां यथासम्भवं देयं
न तु सुवर्णचौर्यम् । तस्य महापातकत्वेनाधिकार एव विहन्येत ।

“अप्यन्याद्यग्रतः† कृत्वा भर्त्तव्या मगुरव्रवीत् ।

इति सृतेः पोष्यान्तर्गतमासाग्नीनां नित्यमनुष्ठेयमेवेति भावः ।

अथोपकृतसोमभारस्यापि यष्टुः कृतदर्शपौर्णमासवद्धाधिकारक-
मिति विकल्पेनाह ।

इष्टनित्येष्टिरथ वा ऽनिष्टेष्टिः सोममाहरेत् ॥ ११२ ॥
एवं सोमेष्टिपूर्वत्वे भवेत्तुल्यविकल्पनम् ।

इष्टेति । इष्टा नित्येष्टिर्दर्शपूर्णमासौ येन स तथा । अथ वा
अनिष्टेष्टिः सोमं कुर्यात् ॥ ११२ ॥

उभयथा श्रवणादसु तुल्यविकल्पः ।

* सुवर्णव्यतिरिक्तान्यदिक्षानाभे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अथकार्यश्रवणं, — इति यथ्यान्तरीयः पाठः ।

कल्पान्तराभिप्रायेणाह ।

व्यवस्थितविकल्पो वा कातीयवचनाद्भवेत् ॥ ११३ ॥

यत्तूपकृतसोमः सन्नादधीत हुताशनम् ।

स कुर्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ॥ ११४ ॥

व्यवस्थितेति ॥ ११३ ॥

यदक्षां दर्शयति यस्त्विति । स्पष्टम् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टि-
न्येन यजेत सोमेन वोपकृतसोम इति कात्यायनवचनात् सोमेष्टि-
पूर्वकत्वे व्यवस्थितो विकल्पः ।

अत्रैव विधिरलोक्तप्रकारमाह ।

विधिरलोक्तमन्याहम् व्यवस्थितविकल्पनम्* ।

विपूरुषमविच्छिन्नो यस्य सोमक्रतुर्भवेत् ॥ ११५ ॥

तस्य स्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ।

विधीति । अन्यादृक् अन्यदेव ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

जैमिन्युक्तविषयमाह ।

विप्रे सोमेष्टिपूर्वत्वे विकल्पं ग्राह्यं जैमिनिः ॥ ११६ ॥

राजादेरिष्टिपूर्वत्वपक्षमेव नियच्छति ।

विप्रेति । तुल्यविकल्पो व्यवस्थितो ब्राह्मणानामेवेति भावः ॥

११६ ॥

* विकल्पितम्, — इति ग० सुखके पाठः ।

इष्टनित्येष्टिरित्यादिना हतदर्शपूर्णमासस्याहतदर्शपूर्णमासस्य च सोमेऽधिकारमुक्त्वाऽधुनाऽऽदौ ब्राह्मण्यनिरामार्थञ्च ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति श्रूयते, तत्राधिकारिणमाह ।

पिता पितामहो वाऽपि सोमं यस्य न पीतवान् ॥११७॥
ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेत पशुं हि सः ।

पितेति । सोमयागेन नेष्टवानित्यर्थः । वाग्रब्दः समुच्चयार्थः ।
द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचनात् ॥११७॥

उत्सृष्टशब्दार्थं स्वयं वक्ष्यति । देवताद्रव्यलक्षित ऐन्द्रामः
पशुपाग उच्यते ।

द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचने द्वेधा विप्रतिपत्तिमाह ।
एवं मीमांसकाः प्राहुर्याजिका अपि केचन ॥११८॥
तस्य नेष्टः पशुः कैश्चित् पिता यस्य न सोमपः * ।

एवमिति । तत्र पूर्वाक्तपक्षो मीमांसकाभिमतः । कतिपय-
याजिकाभिमतश्च ॥११८॥

द्वितीयं पक्षमाह । तस्येति । कैश्चित् याजिकैरुच्यत इति शेषः ।
तत्र सम्प्रतिमाह ।

पितर्यसोमपीथेऽपि सोमपयेत् पितामहः ॥ ११९ ॥
तत्रैन्द्रामो न कर्त्तव्यो भारद्वाजीयभाष्यतः ।

पितरौति ॥ ११८ ॥

एवं पितामहे सोमये पितर्यसोमयाजिनि प्रायश्चित्तपशुर्न
भवतीत्युक्तं भाष्ये ।

स चार्थं पशुर्गोर्वा ह्यागोवेति सन्देहे सिद्धान्तमेवाह ।

चोदकानुग्रहाच्चार्यं पशुञ्छागोऽवगम्यते ॥ १२० ॥

पुनरुत्सृष्टवाच्यो हि वाहोत्सृष्टः पुनर्वहन् ।

ह्यागोऽपि सम्भवत्येतद्वहत्येव हिमाचले ॥ १२१ ॥

चोदकेति । चोदकोविध्यन्तः । सर्वेषां हि प्रकृतिरग्नीषोमीयः ।

स च ह्यागएवाज्जातः, ह्यागस्य हविष इत्यादिना । अत्रापि सामा-
न्यपशुशब्देनोपात्तः पशुञ्छाग एव भविष्यति । एवं सति चोदका-
नुग्रहः ॥ १२० ॥

न चास्य पुनरुत्सृष्टत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । यः पूर्वं
वाहितोद्दौर्बल्यादुत्सृष्टः पुनश्च समर्थः स न पुनर्वाहितः, स पुनरु-
त्सृष्टशब्दार्थ इति । सचार्थं ह्यागोऽपि सम्भवति । हिमाचलादि-
देशे तस्यैव वाहकत्वात् ॥ १२१ ॥

एकदेशिमतमुत्खिप्य वृषयति ।

पुनरुत्सृष्टगोमृग इति गव्यमितीरितम्* ।

सूत्रे गोजातिनियतं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२२ ॥

पुनरिति । पुनरुत्सृष्टगोमृगः † इति शाखान्तरे श्रूयते ।

* गव्या इतीरितम्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† पुनरुत्सृष्ट गोमृगः, — इति क० पुस्तके पाठः ।

सूत्रे तु पुनरुत्सृष्टशब्दमात्रम् । तत्र सामान्यश्च विशेषोपसंहार-
न्यायेन पुनरुत्सृष्टशब्दोऽपि गोजातौ नियत इति ॥ १२२ ॥

ननु कुचचित् सामान्यत एव श्रूयते अतोविकल्पोऽस्त्विति चेदत-
त्राह । ।

तथाऽप्यन्येऽपि तच्छब्दवाच्याः शाखान्तरश्रुतेः * ।

गोपशुः पुनरुत्सृष्टोऽग्रीपोमीयो भवेदिति ॥ १२३ ॥

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थो गोशब्देन विशेषितः ।

तेनागौरिति † बुध्येत पुनरुत्सृष्टशब्दभाक् ॥ १२४ ॥

तथापीति । शाखान्तरे अवशादन्येऽपि सामान्येन श्रुताः पुन-
रुत्सृष्टशब्दाः । तच्छब्दो गोजातिशब्दः । शाखान्तरोपवचनमाह ।
गोपशुरिति । विशेषितः अग्रेयचतुर्धाकरणन्यायेन । दूषयति ।
तेनेति । तेन शाखान्तरत्वेन ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तस्मादन्यपरेणापि वाक्येनीकृतमसंशयम् ।

गावन्येषु ‡ च सामान्यं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२५ ॥

अन्यपरेणापि गोपशुपरेणापि वाक्येन पुनरुत्सृष्टशब्दो गोजा-
तौ च सामान्येनाभिधानतां धत्ते इत्यसंशयम् ।

तथाच पुनरुत्सृष्टशब्देन जागोऽपि बुद्धिगोचरो भवति ॥ १२५ ॥

एवं च सति अत्रैव याज्ञो नेतरः । तत्र हेतुचतुष्टयमाह । '

* शाखान्तरे श्रुते, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तेन गौरिति, - इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र । गावन्येषु, - इति तु समीचीनं प्रतिभाति ।

वाच्यत्वस्याविशिष्टत्वाच्चोदकास्त्रोकगर्हणात् ।

कलौ युगे तु गोयागनिषेधाच्च भवेदजः ॥ १२६ ॥

वाच्यत्वादिति * । शब्दस्यास्य यौगिकत्वेनोभयथाविशिष्टत्वात् ।

श्रेयं स्पष्टम् ॥ १२६ ॥

उपसंहरति ।

पुनरुत्स्पष्टशब्दार्थश्लाघा एव भवेद्विह ।

स्वकण्ठेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् ॥ १२७ ॥

पुनरिति । सम्यग्निमाह । स्वेति ॥ १२७ ॥

अस्मिन्नेवार्थं लौगाक्षिमतमाह ।

त्यक्तेमं पुनरुत्स्पष्टं क्लेशसाध्यं पुनर्मुनिः ।

लौगाक्षिरनुत्स्पष्टाख्यं पशुमवोपदिष्टवान् ॥ १२८ ॥

त्यक्तेति । इमं पुनरुत्स्पष्टशब्दम् । क्लेशसाध्यमिति साधयि-
कम् ॥ १२८ ॥

पारिभाषिकमनुत्स्पष्टशब्दार्थमाह ।

यमयोर्यः पुरो जातः * सोऽनुत्स्पष्टोऽभिधीयते ।

स सर्वथाविशिष्टत्वात् छागेऽपि न विरोत्स्यते ॥ १२९ ॥

यमयोरिति । यत्र गोपश्रुतितुल्यं तत्पशुमवोपदिष्टवचनम् ।

१२९ ॥

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र ।

† पुरा जातः, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

सोमाधिकारहेतुत्वात् * सोमात्पूर्वत्र पर्वणि ।

पशुरेव विधातव्य इति कर्कस्य सम्मतिः ॥ १३० ॥

स चायं पशुः सोमाधिकारार्थमुपदिष्टः । तस्मात् सोमात्पूर्वत्र सर्वपर्वणि कर्त्तव्यः । य इत्येति अवणात् । इति कर्कोपाध्यायः ॥

१३० ॥

बौधायनमतमाह ।

अग्नीषोमीयपशुना सवनीयेन वाऽप्ययम् ।

पशुः समानतन्त्रः स्यादिति बौधायनाश्रयः ॥ १३१ ॥

अग्नीषोमीयेति । स्पष्टम् ॥ १३१ ॥

भिन्नतन्त्राश्रयेण मतद्वयमुपन्यस्यति ।

पृथक्तन्त्रत्वपक्षेऽपि सोमात्पूर्वमनन्तरम् ।

येन्द्रामोऽयं विधातव्य इत्यन्ये तु व्यवस्थिताः ॥ १३२ ॥

पृथगिति । अनन्तरं सोमानन्तरमित्यर्थः । तथाच विकल्पः ।

स च व्यवस्थित एव । ॥ त्रैच्छिकः । व्यवस्थिताः व्यवस्थां प्राप्ताः ।

सा चेवं बोध्या ।

। असोमाधानिनः सोमात्पूर्वम् । सोमाधानिनस्वनन्तरम् । आधानानन्तरं होमादिकरणेन सोमाधानं व्याह्रयेत् । तस्मात्सोमानन्तरमेवेत्याश्रयः । कर्कस्तु सर्वेषां सोमात्पूर्वमेवाधिकारनिष्पत्तिलाभात् । अतएव विधिरमे साधूक्तम् ॥ १३२ ॥

* सोमाधिकारे हेतुत्वात्, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

दौर्वाह्यनिमित्तकं नैमित्तिकपश्यालम्बनान्तरमाह ।

योऽसौ दुर्वाह्यः सोमं पिपासति स आदितः ।

आलभेताश्विनं धूम्रललामं ह्यागलं पशुम् ॥ १३३ ॥

य इति । असौ वक्ष्यमाणलक्षणो यो दुर्वाह्यो दौर्वाह्यगुणयुक्तः सन् सोमपानं कर्तुमिच्छति । स आदितः, आदौ इत्यादितः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः । न प्रतिप्रयोगम् । स अश्विनौ देवता यथेत्याश्विनम् धूम्रललामं धूम्रलोहितवर्णे ह्यागलं ह्यागं पशुद्रव्यं आलभेत । इन्द्रदेवतोपदेशादाश्विनः पशुयागः कर्तव्य इति बोद्धव्यम् ॥१ ३ ३॥

तल्लक्षणमाह ।

वेदोवेदिश्च विच्छिन्नावुभौ यस्य विपूरुपम् ।

दुर्वाह्यः स विज्ञेयः पुनर्भूतनयोऽपि च ॥ १३४ ॥

वेद इति । स्पष्टम् । लक्षणान्तरमाह । पुनर्भूरिति । पुनर्भूतनयः पौनर्भवः । पुनर्भूलक्षणम्* । उभयविधोऽपि दुर्वाह्यः आश्विनपशुयागं कृत्वा सोमं कुर्यात् । पूर्वाक्त ऐन्द्राग्रश्च द्विपुरुष-सोमापौषितनिरासार्थम् । द्वितीयो † दौर्वाह्यनिरसनार्थम् इति । निमित्तभेदासैनैमित्तिकभेदः ॥१ ३ ४॥

* एतावन्मात्रमेव क० ख० पुस्तकयोः । घ० पुस्तके ॥ एतदन्तरं किञ्चित् स्थानं व्यचरन्त्यं वर्तते । पुनर्भूलक्षणं सूतौ ज्ञेयम्, - इत्येवं पाठोऽपि सम्भाव्यते ।

† द्वितीया, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

यच्चोक्तं निमित्तभेद इति तत्र पूर्वपचयति ।

न सोमं पीतवान् यस्य पिता वाऽपि पितामहः ।

दुर्वाह्यं समाचष्टे कर्कः शाखान्तरश्रुतेः ॥ १३५ ॥

न सोममिति । द्विपुरुषासोमपीथित्वमपि दौर्वाह्यप्रयोजक-
मिति भावः ॥ १३५ ॥

अचार्थं दृश्यति दर्शयति ।

पक्षमङ्गीकरोत्येनं मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ।

पक्षेऽस्मिन्नाश्विनैन्द्राग्रौ यद्यप्येकनिमित्तकौ ॥ १३६ ॥

तथाप्यदृष्टकार्यत्वात्तयोरिष्टः समुच्चयः ।

पक्षमिति । एनं कर्कोक्तपक्षम् । मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् रामा-
ण्डारः ।

पूर्वपक्षमुपसंहरति ।

पक्ष इति । निमित्तभेदाभावादेकमेव नैमित्तिकं स्यादिति ॥

१३६ ॥

सिद्धान्तमाह ।

तथापीति । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति न्यायात् । तदुक्तं
कात्यायनमौमांसायाम् । प्रायश्चित्तेषु दोषनाशादित्यादि । एक-
देशिमतमाह ।

एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्रमब्रुवन् ॥ १३७ ॥

अयाणां सततं सोमे क्षुप्ते त्वैन्द्राग्रमाश्विनम् ।

एकस्येति । एकस्य पितुः पितामहस्य वा असोमपौथिले ऐन्द्राग्न-
एव एकः पशुर्भवतीति ॥ १३७ ॥

चयाणां पित्रादीनां अविच्छेदेन असोमपौथिले तु पशुद्वयं
भवतीति केषाञ्चिन्मतम् । भिन्नतन्त्रत्वपक्षेऽपि एतयोः समान-
तन्त्रतैवेत्याह ।

तयोः समानतन्त्रत्वं नानातन्त्रत्वमेव वा ॥ १३८ ॥

समानतन्त्रपक्षेऽपि चैन्द्राग्नः प्रथमो भवेत् ।

एकादशिनितन्त्रत्वं भवेत्पशुगणत्वतः ॥ १३९ ॥

किन्वेतावान्विशेषोऽत्र बहुत्वे द्वित्वमूह्यते ।

तयोरिति । तयोः पूर्वाक्रयोः । समानतन्त्रतायां हेतुः, पशु-
गणत्वतः । पक्षेकादशिन्यां सिद्धान्तितत्वात् ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

पक्षेकादशिन्यपेक्षया विशेषमाह ।

किन्त्विति । यत्र बहुवचनान्तप्रयोगस्तत्र द्वित्वेनोहः । सौऽपि
प्रकृतौ समवेतार्थानां दृष्टार्थानां भुक्तार्थानां यजुर्मन्त्राणामेव । एवं
पिता पितामहोवाऽपौत्र्यादियन्येन चीर्णदौर्माद्विषयपरिहारप्राच-
क्षित एवाधिकारौ भवतीति प्रतिज्ञातं भवतीति ।

अधुनाऽग्नौषादिदोषरहित एव सोमेभ्योऽधिकारौ भवतीति
ज्ञापनायोपकामति ।

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ॥ १४० ॥

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म * न किञ्चन ।

आधानं पुनराधानं* यशुः सौत्रामणी तथा ॥ १४१ ॥

चातुर्मास्थानि सोमश्च तथैवाग्रयणक्रिया ।

अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः ॥ १४२ ॥

रजोदोष इति । रजोरूपोदोषः । दम्पत्योस्तुत्याधिकारस्य पूर्वं सिद्धान्तितत्वात् तस्याः रजःसङ्क्रमे सति किमपि कर्म न श्रुत-
याऽशौचेऽपौत्येकदेशमितं दूषयति ।

नित्यमिति । यदकरणे प्रत्यवायसन्नित्यं अग्निहोवहोमादि ।
भवति चास्य नियतनैमित्तिकत्वाच्चित्यन्वयवहारः । निमित्ताज्जाय-
ते यत्, तन्नैमित्तिकं सामवत्यादि । नन्विदमपि नित्यलक्षणाक्रान्त-
त्वाच्चित्यमिति चेत् । न । हि सामवत्यादि निमित्ताभावेऽकरणेन
प्रत्यवायं जनयति । निमित्तानन्तरं प्राप्तौ नैमित्तिकपदावच्छ्रित्वा
नित्यत्वम् । तथाचानयोर्यावच्छक्यन्यायोपष्टम्भकत्वेन कर्त्तव्यतासिद्धौ
काम्ये तु सगुणस्यैव फलसमर्पकत्वात्पत्त्यादिकर्तृकधर्मलोपेन फलगुत्वाच्च
प्रवृत्तिरिष्टेति भावः । ननु तद्वाधानमपि रजोदोषादौ विधेयं
स्यादित्याशङ्कं निराकरोति । आधानमिति । तच्चाधानं नित्यमिति
पात्रिका मीमांसकैकदेशिनश्च । स्वामितं च । पुनराधेयस्य नैमि-
त्तिकत्वेन प्राप्तिः, अन्येषां तु नित्यसंस्थालेन प्राप्तिः । अकाम्यत्वेऽपौति
नित्यनैमित्तिकत्वे यथासंज्ञं ज्ञेयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

* आधानपुनराधाने, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† यथासंज्ञं, — इति क० पुस्तके पाठः । ख० घ० पुस्तकयोः पाठ एव
तु भूले निवेशितः । मम तु, नित्यनैमित्तिकत्वं यथासंज्ञं ज्ञेयम्, —
इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रारम्भोवरणं यज्ञे, आरम्भातिक्रमोदोषस्यासमाप्तौ स्यात् न
स्यादिति सिद्ध्यै सर्वकर्मसाधारणमनुवदति ।

प्रकान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ।

कर्तव्यान्यपि चैतानि वारितान्यप्यग्रेषुतः ॥ १४३ ॥

प्रकान्तेष्विति । अग्रेषुतः अग्रेष्वपि नित्यनैमित्तिककाम्यानि ।
वारितानि कर्तव्यतानिपिद्वानि । पूर्वमिति शेषः । तत्राप्याधान-
गतो विशेषोवक्ष्यते ॥ १४३ ॥

अधुना पातित्यादिदोषरहितत्वमप्यधिकारितवच्छेदकमित्याह ।

पतितो नैव कुर्वीत शास्त्रीयं कर्म किञ्चन ।

प्रारब्धमपि सञ्जह्यादन्तरा पतितो भवेत् ॥ १४४ ॥

पतित इति । स च प्रायश्चित्तानर्हः प्रायश्चित्तानिच्छुद्धेति
द्विविधः । अन्यः प्रायश्चित्तो । लौकिककर्मव्युदासायं, शास्त्रीयमिति ।
ननु आरम्भास्त्रियम इत्यादिना तस्यापि प्रकान्ताधिकारः प्रसक्त इति
पूर्वपक्षं निराकरोति । प्रारब्धमिति । प्रकृतिस्येन आरम्भे कृते
मध्ये पातित्यनिमित्ते तत्रैव कर्मसमाप्तिर्न तु तदुत्तरं करणमिति
भावः ॥ १४४ ॥

चेतस्यभाषणस्यापि शास्त्रीयत्वेन निषेधः स्यादित्याशङ्क्य
निराकरोति ।

अद्विजेद्येव योधर्मो धर्मः साधारणोऽपि वा ।

सत्यं वक्तव्यमित्यादिः पतितोऽपि समाचरेत् ॥ १४५ ॥

अदिजेय्विति । चैवर्णिक्यतिरेकेण योधर्मोऽसाधारण उक्तो-
मन्वादिभिरिति शेषः । प्रदक्षिणादिरूपः । अपि वा द्विजादिज-
साधारणेन योधर्मः सत्यवदनस्थानाचमनरूपसं कुर्यादिवेत्यर्थः ॥
१४५॥

ननु पतितस्य शास्त्रीयकर्मनिषेधात् कथमश्वमेधावमृष्टत्वात्
शुद्धेदित्यश्वमेधेऽधिकार इत्याशङ्काह ।

अश्वमेधादिके यज्ञे महापातकनाशने ।

पतितस्याधिकारोऽस्मिन् प्रत्युत्तानुगुणो भवेत् ॥ १४६ ॥

अश्वमेधेति । आदिपदाद्भात्यसोमादिः । हेतुर्गर्भं विशेषण-
माह । महापातकेति । अधिकारीऽस्तीति किं वक्तव्यम् । प्रत्युत
ब्रह्महत्यादिपापक्षयकामनाया अनुगुणं प्रायश्चित्तानुकल्प एव
भवेत् । उपदेशात् ॥ १४६ ॥

अथ श्रूयते । न ब्राह्मणं हन्यात्, न कलजं भक्षयेत् । इत्यादि
निषेधास्ते पतितेन पातनीया न वेति सन्देहे पूर्वोक्ताधिकारन्या-
येन न पातनीया इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पतितोऽपि निषिद्धानां वर्जनेऽधिकृतो भवेत् ।

ब्रह्मघ्नस्यापि तेनान्या ब्रह्महत्या न युज्यते ॥ १४७ ॥

पतितेति । ब्रह्मघ्नस्य ब्रह्महत्याभ्यासे प्रायश्चित्तविशेषाधाना-
दित्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु यः कुर्यात् पतितप्रतप्तित्यादिकेन यस्य पतितातिदेशोऽस्ति

तस्य पूर्वोक्तव्यायेनानधिकारिता धर्मातिदेशाद्भवति न वेति सन्देहे
विद्वान्तमाह ।

पतितत्वातिदेशेषु नाधिकारो विनश्यति ।

निष्कृतिर्ह्यतिदेशाच्च न कर्मानधिकारिता ॥ १४८ ॥

पतितत्वेति । अ पतितवद्भवेदित्यादिवाक्यैः पातित्यातिदेश-
श्चात्र नाधिकारविधातः । न चातिदेशोऽर्थः । प्रायश्चित्तार्थमिति
भावः ॥ १४८ ॥

पतितस्य प्रसङ्गोपजीविविषयमाह ।

पतितस्य प्रसङ्गेन * बन्धुपातित्यहेतुकम् ।

विशेषमभिधास्यामः कर्मभेदेषु केषुचित् ॥ १४९ ॥

पतितत्वेति । प्रसङ्गेनेति । प्रसङ्गसङ्गत्येत्यर्थः । बन्धुशब्देन सपि-
ण्डाशान्धवाच ॥ १४९ ॥

अथेदं विन्यते । सुप्रहृष्टं च प्रेथति पितापुत्रौचामिति † ज्यो-
तिष्टोमादिकर्मविशेषे श्रूयते । तत्र संशयः । पित्रादीनां पतितत्वे
सुप्रहृष्टानामपहः कर्त्तव्यो न वेति सन्देहे पित्रादीनां शास्त्रोक्त-
कर्मसम्भवाभावात् कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पितुर्न नाम निर्देश्यं महापातकदोषिणः ।

आवेदनादिकार्येषु किन्तु तत्परभाविनाम् ॥ १५० ॥

* पतितत्वप्रसङ्गेन, — इति सर्वत्र प्रकाशे पाठः । टीकासम्मतपाठस्तु
मूले निवेष्टितः ।

† पितापुत्रियमिति, — इति क- प्रकाशे पाठः ।

पितुरिति । ननु द्वारलोपाशोपः स्वादित्यत आह । किंस्विति ।
परभाविनः पितामहादयः चयः तेषां नामनिर्देशः । आवेदनं
समन्नायाशंसनम् । आदिपदान्दान्दौश्रद्धादौ ॥ १५० ॥

पितृपितामहयोः पतितत्वे निर्णयमाह ।

पितामहपुरोगानां चयाणां नाम निर्दिशेत् ।
पितामहोऽपि दुष्टयेत् प्रपितामहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥

पितामह इति । स्पष्टम् ॥ १५१ ॥

चयाणामपि सन्ततं * दुष्टत्वे निर्णयमाह ।

निर्देष्टव्यास्त्रयोमर्त्यास्तस्मिन्नपि विदूषिते ।
प्रपितामहपित्राद्यास्त्रयोवाच्या यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥

प्रपितामहेति । प्रपितामहपिता प्रपितामहपितामह इत्या-
दिनिर्देशः कार्य इत्यर्थः । इदञ्चोपसृचणम् । एवं चतुर्णामपि
दुष्टत्वे प्रपितामहपितामहेत्याद्युक्त्यम् ॥ १५२ ॥

दुष्टयेन्मध्यमः कश्चित्तुऽजं पूर्वपश्चिमान् ।
चौनेव निर्दिशेन्मर्त्यान् किं त्वचैतद्विशिष्यते ॥ १५३ ॥

पुरुषचमध्ये मध्यमः पितामहो दुष्टयेत्तं वर्जयित्वा पूर्वपश्चिमा-
संज्ञेयाः । पित्रादिचयाणां दुष्टत्वे प्रपितामहपित्राद्युपादाने च
तत्रापि मध्यमदुष्टत्वे पूर्वपश्चिमयोरेव निर्देशः कार्यः । एतदर्थं

कश्चिदिति पूर्वपक्षिमानित्यत्र बहुवचनान्तत्वं । ननु निर्देशस्त्व-
याणां श्रूयते तत् कथमुच्यते पूर्वपक्षिमानिति पूर्वपक्षमुद्गावयति ।
चीनिति । श्रूयत इति शेषः । सिद्धान्तयति । किञ्चित् । अत्र
द्वयोरेव नामयश्च इति विशेषशस्तेषु सामान्येषु बाधादित्याशयः ॥
१५३॥

सुब्रह्मण्याह्वाने श्रूयते । अमुकस्य पुत्रो यजेत इति । तत्र संशयः ।
पितादीनां दुष्टत्वे पुत्रादिपदेर्निर्देशो नास्तीति वा । तत्र सिद्धान्तमाह ।

येषां केषाञ्चिन्मर्त्यानां नामान्यध्वर्युरादिशेत् ।
तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च नप्तेत्यादिश्यते पतिः ॥ १५४ ॥

येषामिति । येषामदुष्टानां * प्रपितामहादीनां नामानि कथ-
येत् तेषामेवायं षष्ठा पुत्रादिगोलेष्वः ॥ १५४ ॥

ननु कथमस्य तेषां पुत्रत्वादित्यत्राह ।

पितामहादिचित्तये पित्रादित्रयभावना ।
अन्यादृशेषां सम्बन्धे निर्देशस्त्वेवमेव हि ॥ १५५ ॥

पितामहादीति । ये नामयश्चयोग्याः तेषां पित्रादिभावना
कार्या । यद्यपि नैव † सम्बन्धः, तथाप्येवमेव निर्देशो वचनात् ॥ १५५ ॥
मात्रादिष्वे अतिदेशार्थमाह ।

* येषां दुष्टानां, - इति वा० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नैव, - इति तु पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

माचादीनामिदं स्त्रीणां योजनीयमशेषतः ।

निर्देशत्यागयोर्नाम्नो * महापातकसम्भवे ॥ १५६ ॥

माचादीनामिति । इदं पूर्वाक्तचरणम् । नाम्नो निर्देशत्याग-
ज्ञानयोर्निर्णये योजनीयम् ॥ १५६ ॥

अधुना दत्तके निर्णयमाह ।

यजमानस्य यस्य द्वौ पितरौ वा पितामहौ ।

पितुः पितामहौ तस्य निर्दिशेद्वंशयोर्नरान् ॥ १५७ ॥

यजमानेति । यद्य यजमानस्य चघाणां मध्ये यः कश्चन दत्तको-
भवेत्, तद्य यजमानस्योभौ वंशौ निर्देष्टव्यौ ॥ १५७ ॥

माचादिवंशे तत्सत्यस्त्रीनामणुल्लेखो भवतीत्याह ।

निर्देश्यानाञ्च योपाणां सपत्न्योऽव भवन्ति चेत् ।

तासामपि समस्तानां नामनिर्देश इष्यते ॥ १५८ ॥

निर्देश्यामिति ॥ १५८ ॥

अथ पुत्रनामनिर्देशे निर्णयमाह ।

औरसा एव पुत्रा ये महापातकवर्जिताः ।

तेषां नाम अहीतव्यं सुब्रह्मण्यादिकर्मसु ॥ १५९ ॥

औरसा इति । स्वपत्न्यां स्वस्मात् जाता औरसाः । तेषामपि
पतितत्वे न निर्देश्याः अन्यथा निर्देश्याः इत्याह । महापातकेति ॥

१५८ ॥

* निर्देश्यागयोर्नाम्नो, - इति म० पुस्तके पाठान्तरम् । निर्देश्यागयो-
र्नाम्नो, - इति म० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

औरसपुत्रादेव भिक्षार्थं साष्टार्थमाह * ।

पुत्राणां श्वेचजादीनां साधूनामपि नेष्यते ।

तथैव भ्रातृपुत्राणां पुत्रिकासन्ततेरपि ॥ १६० ॥

पुत्राणामिति । औरसपुत्राणामिव भ्रातृपुत्राणामपि सादि-
त्याह । तथैवेति । अपिशब्दात् कन्यापत्यानामपि औरसवन्नि-
र्देश इत्यर्थः ॥ १६० ॥

मृतानामपि अपत्यत्वात् स्यादतः † आह ।

जीवतानेवापत्यानां यथाज्येष्ठं प्रकीर्तितम् ।

स्त्रीप्रजानामप्येव पुंवदेव प्रकीर्त्यते ॥ १६१ ॥

जीवतामिति । क्रममाह । यथाज्येष्ठमिति । स्त्रीप्रजास्त्रयि साधुत्वे
यथाज्येष्ठक्रमातिदेशार्थमाह । स्त्रीप्रजेति । स्पष्टम् । अमुकस्य
प्रपितामहो यजत इति नमूनामनिर्देशः ॥ १६१ ॥

तेषामप्यपत्यक्षेत् यथायोगं यथासम्भवं निर्देशो भवतीत्याह ।

नपुत्रादीनामपत्यानि यदि जातानि कानिचित् ।

तेषामपि समस्तानां नामधेयं विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥

नपुत्रादीनामिति । प्रायोऽप्यसम्भवादयदीत्युक्तम् ॥ १६२ ॥

* स्पष्टतार्थमाह, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† स्यादतः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

अनिष्टमाणापत्यानां नाष्ठाऽनुकीर्त्तनं न सम्भवतीति हेतुदर्शन-
पुरःसरमाह ।

अनिष्टमाणापत्यानामिदानीं नाम वर्जयेत् ।

अनिष्टमाणशब्देनैवेष्टं सम्बन्धकीर्त्तनम् ॥ १६३ ॥

अनिष्टमाणेति । नामदेष्टं विना केवलं अनिष्टमाणशब्देन सम्-
बन्धकीर्त्तनं न कार्यम् । कुतः । नामनिर्देशस्यापि वाक्यावयवा-
त्वात् । तत्सेदानीमभावात् । दादग्रेऽहनि पिता माम कुर्पादिति
श्रुतेः ॥ १६३ ॥

गतं प्रसक्तानुप्रसक्तम् । अथ यथोक्तदेशविशेषवत्त्वमपि सोमेत्या-
दिष्वधिकारितावच्छेदकमिति व्यतिरेकमुखेनाह ।

देशदोषवशेनापि विनश्यत्यधिकारिता ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गादौ ज्ञेयादिनिलये यथा * ॥ १६४ ॥

ज्ञेयेति । सर्वाणि निमित्तान्तराद्येव । तेभ्योऽवर्त्तादावपि ज्ञेया-
दिनिलये नाधिकारः । आदिपदादन्तरिष्ठानाच्छादनादयः ॥

१६४ ॥

अथ कालस्यापि अधिकारितावच्छेदकत्वमिति व्यतिरेकमुखे-
नाह ।

कालदोषोऽधिकारस्य हानिं वितनुते कश्चित् ।

मलमासे यथा सर्वकालान्तरमलावहे ॥ १६५ ॥

कालदोष इत्यादिना । कालस्य दोषः सत्यधिकारे अधिकारहानिं कुरुते । प्रारब्धकर्मणामगतिकानां च नाधिकारविघात-इति सूचयितुं कचिदिति । दोषं दिङ्मात्रमुदाहरति । मलमा-मेति ॥१६५॥

तल्लक्षणमाह ।

सूर्यसङ्क्रान्तिरहितो मलमासोऽभिधीयते ।
तच्चानन्यगतिं नित्यां* कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ॥ १६६॥
काम्यन्तु यागहोमादि न तच्चेष्टं कथञ्चन ।
नित्याऽपि तच्च नैवष्टा क्रिया गत्यन्तरे सति ॥ १६७ ॥

सूर्येति । पूर्वं कचिदुक्तं तत्प्रपञ्चार्यमाह । तचेति । तच्च मलमासे अन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् । काम्यन्तु नैव भवेत् । सर्वाङ्गोपसंयुतस्यैव तस्य फलवत्त्वात् ।

न्यायविदस्तु । काम्येऽपि अन्यगतिकत्वमिति विशेषयन्ति । अन्यथा देवाग्रजमासे वृष्टिनिरोधे सङ्क्रान्तिभयात्कारौरीरीष्टिर्न स्यादिति ॥१६६॥१६७॥

परिज्ञेयात् सिद्धार्थमनुवदति ।

अतएव न सोमेज्या वसन्तेऽपि मलिग्न्युचे ।
नित्याऽप्येषा न तच्च स्यात् सम्भवात् शुद्धपर्वणः ॥१६८॥

नित्येति । अत एव कालदोषस्य सगतिकचित्यनैमित्तिक-

* तच्चानन्यगतिकं नित्यं, - इति ग० पुस्तकपाठो न समोक्षोक्तः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अतएवेति, - इति तु भवितुमुचितम् ।

कर्मणामधिकारविघातदर्शनादेव हेतोः । गतिमेवाह । सम्भवा-
दिति ॥ १६८ ॥

सोमपदस्योपलक्षणमाह ।

एवमन्यानि कर्माणि नित्यान्यपि मलिन्मुचे ।
पश्चिज्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ १६९ ॥
न कार्याणि स्वकालस्य शुद्धस्यापि च सम्भवात् ।

एवमिति । यत्र शुद्धकालसम्भवोऽस्ति तानि सर्वाणि उदाहरत-
व्यानि । तान्येवाह ।

पश्चिति । आदिपदात् । सौचामण्यादि ॥ १६९ ॥

अन्यत्रापि असुमेव हेतुं सञ्चरन्नाह ।

महालयाएकोत्सर्गोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ॥ १७० ॥
स्पष्टमासविशेषाख्याचिह्नितं वर्जयेन्मले ।
उत्तरस्यापि मासस्य तत्संज्ञस्यैव सम्भवात् ॥ १७१ ॥

महालयेति । आदिपदाच्छ्रवणाकर्मादि । यत् स्पष्टमासविशे-
षेणाभिहितं तन्मले वर्जयेत् ।

उत्तरमासि कृतश्चेत् तदैव कृतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः सग-
तित्वम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥

एवमेव मासिकेष्वपीत्याह ।

प्रतिमासं मासिकानि कुर्वन् प्राप्ते मलिन्मुचे ।
मासिकं नैव कुर्वीत कुर्यादुत्तरमासि तत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमासमिति ॥१७२॥

अगतिकान्याह ।

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि आहुं पितृकृतुः ।

सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥

प्रेते मात्यादिमारभ्य* आहुपिण्डोदकक्रिया ।

सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥

तीर्थस्नानजपआहुं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।

यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं आहुदानजपादिकम् ।

मघाचयोदशीआहुमित्यादीनि बह्वन्यपि ॥ १७६ ॥

प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिनानि च ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च† ॥१७७॥

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि आहुं पितृकृतुः ।
पिण्डपितृयज्ञः । प्रेते प्रेतमिमित्तं दाहा-
दारभ्य ।

सपिण्डीकरणान्ताः, तीर्थस्नानं मलमासात् पूर्वमेव प्रस्थितम्,
जपादीनि तीर्थमिमित्तान्येव । जातकर्मादिसंस्काराः घृष्टान्ताः । धाम-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । दाहादिमारभ्य, - इति तु पाठः टीकासम्मत-
इति प्रतिपाति ।

† कर्त्तव्यमधिकेऽपि च, - इति क० पुस्तके पाठः ।

दानादीनि ग्रहणनिमित्तान्येव * । आदिपदादलभयोगानि अर्धा-
दयकपिलाषष्टीप्रभृतीनि, प्रत्युपस्थिता प्राप्ताहेतवो निमित्तानि उप-
रागादीनि येषां, एतादृशानि बहूनि अधिकेऽपि तानि कर्त्तव्यानि ।
एतेषामगतित्वमेव हेतुरित्याह । अनन्यगतिनेति । स्पष्टम् ॥ १७१ ॥
॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥

आब्धिकश्राद्धे विशेषमाह ।

आब्दिकं नाम यच्छ्राद्धं मलमासे न दुष्यति ।
मलमासप्रमौतानामन्येषामुत्तरघ तु ॥ १७८ ॥

आब्दिकमिति । अन्येषां शुद्धमासवृत्तानाम् । इदं प्रथमाब्दि-
कातिरिक्तविषयम् । तदुक्तं सूर्यसारे ।

“आब्दिकं प्रथमं यस्यात् तत् कुर्वीत मसिन्नुपे ।

चतुर्दशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्” ॥ इति ॥

अस्यार्थः । पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं चतुर्दशे मासेऽतीते
चतुर्दशाद्यदिने † कुर्यात् ॥ १७८ ॥

अथाभ्युदधिकश्राद्धनिषेधव्यापारेणैतत्प्रयोजकानि कर्माणि न
कार्याणीति साधवार्थमाह ।

न स्यादाभ्युदयश्राद्धं विना जन्मनिमित्तकम् ।
गर्भे वार्षिके भृत्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

॥ स्यादिति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् यानि माहृत्यकार्याणि

* घूडान्तात् प्राक्तनावीनि, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र ।

गृहप्रवेशविवाहादीनि तत्प्रापकाणि, तानि न स्युरिति भावः ।
अगतिकर्मेभिन्निकन्तु भवन्तीत्याह । विनेति । जन्मनिमित्तं पुत्रज-
न्मयुक्तं प्रधानरूपं, तदर्जयित्वा । न तु जातकर्माङ्गं, न सोऽयन्ती-
जातकर्माद्यादिना कात्यायनेन* निषेधात् । अगतिकतया प्राप्तानां
गर्भाधानादिसंस्काराणां अङ्गत्वेन प्राप्तञ्च आह्वं नैव बाधितुमिष्टम् ।
अबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् । प्रधानं नीयमाणमङ्गान्यपकर्षयतीति†
न्यायाच्च । लौकिककर्मणि गर्भकर्मणि च मलमासनिषेधोभास्ती-
त्याह । गर्भ इति । वार्धुषिकं वृद्धिकर्म । भृत्ये वेतनादौ ॥१७८॥

इदानीं दर्वोहोमोगृह्यकर्माणि पश्चादिप्रश्नुतीनि च मले कार्या-
णीत्याह ।

वषट्कारं विना होमा ये भवन्तीह केचन ।

ते सर्वे मलमासेऽपि कर्तुं युक्ता इति श्रुतिः ॥ १८० ॥

वषट्कारमिति । अगतिकमित्यत्वेन प्राप्तिविद्वावपि पुनर्वचनं
प्रपञ्चार्थम् । न तु वषट्कारवद्व्यागनिषेधार्थम् । श्रुतिपदार्थं विस्म-
यार्थम् ॥१८०॥

नित्यानामपि प्रथमारभो मलमासे न भवन्तीत्याह ।

आधानानन्तरं पूर्णमासी चेन्मलमासगः ।

तस्यामारम्भणीयादीन् कुर्वीत कदाचन ॥ १८१ ॥

* न तु जातकर्माङ्गं सोऽयन्तीमित्यादिना विहितजातकर्मागतं - इति
क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† मङ्गान्यपकर्षयतीति, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

आधानेति । आरम्भणीया अन्वारम्भणीया । आदिशब्देन
दर्शपूर्णमासौ । यच्च प्रयोगपारिजाते गर्गवचनम् ।

“नामकर्म च दर्शष्टिं यथाकाशं समाचरेत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते नासिपुण्यमे” * इति ॥

तथापि याज्ञिकाः,—

“आरम्भं दर्शपूर्णचोरग्निसोचस्य चादिभम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च कूर्माद्या मक्षमासे विसर्जयेत्” ॥

तथा,

“उपरागोऽधिमासस्य यदि प्रथमपूर्वणि ।

तथा मक्षिषुचे पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ॥

गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चन्द्रसूर्यगहे तथा” ।

इत्यादिसङ्ग्रहवाक्येभ्यः,—

तथा, नामकरणप्रकरणे,

“यतीपाते च सङ्क्रातौ ग्रहणे वैधृतावपि ।

आहुं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

अमासङ्क्रान्तिविज्ञादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्” ।

इति गर्गवचनाच्च मक्षास्ताद्यवद्वर्षपूर्णमास्यां प्रथमपूर्वमासं
भावयतिष्ठन्ति । गर्गवचनं पुनराधानविषयत्वेन नेयम् ।

वस्तुतस्तु दर्शष्टिरित्यपपाठ एव । नामकर्म च जातेष्टिरिति
काक्षादर्शं दर्शनात् । दर्शपूर्णमासानौजानोदक्षिणाग्निपक्वमित्यस्ति
देवयाजिकभाष्यस्य । तथाच, सूतकशुक्लाक्षमक्षादिनिमित्तवशाद्

दर्शपूर्णमासार्भोत्कर्षे मति आद्ययणकाल आगते तदतिक्रमप्रज्ञा-
यामयं प्रकार इति । न च सङ्ग्रहवचनान्यालक्ष्यादिनाऽतिक्रान्तर-
म्भविषयाणि, प्रथमपर्वणीति प्रथमपदोपादानात् । प्रथमपर्वणश्चाल-
क्षादिनाऽतिक्रान्तत्वाम्भवात् ॥ १८१ ॥

अगतिकं नैमित्तिकमपि कुर्यादिति प्रागुक्तं, ततो जातेष्टिरपि
प्रसक्ता, तदपवादमाह ।

नैमित्तिक्यपि जातेष्टिर्न कर्त्तव्या मलिन्बुधे ।

ऊर्ध्वं पर्वणि * कुर्वीरन्नाशौचरजसी विना ॥ १८२ ॥

नैमित्तिकीति । ऊर्ध्वं शुद्धमासीत्यर्थः । एवं रजोदोषे इत्या-
दिवाक्येन नैमित्तिकानुष्ठानप्राप्तौ तद्विधेयति । आशौचेति । एतेनेत-
दुक्तं भवति । याद्य पुरुषोपपातरूपा † जातेष्टिचामवत्यादयः ताः
शुद्धे पर्वणि भवन्ति । याद्य कर्म्मोपपातरूपा ‡ वातपत्यादयो-
नैमित्तिक्यस्तास्तत्कालं शुद्धकालान्तरानादरेण § मलमासे आशौचे
रजसि वा भवन्ति ॥ १८२ ॥

मले काम्यं न भवतीत्युक्तम् । तच्चारब्धकाम्यं भवतीत्याह ।

प्रवृत्तं मलमासात् प्राग्यत्काम्यसप्तमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्कर्त्तव्यमसंशयम् ॥ १८३ ॥

* ऊर्ध्वपर्वणि, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† पुरुषोपपातरूपा, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्म्मोपपातरूपा, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

§ शुद्धकालानादरेण, — इति क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

प्रवृत्तमिति । स्पष्टम् ॥ १८२ ॥

सगतिकमप्याययणं सङ्कटे मलमासादौ कार्थमित्याह ।

पुराणधान्यशून्यत्वे क्षुद्धाद्ये समुपस्थिते ।

श्यामाकैर्मलमासेऽपि कृत्वाऽऽग्रयणमातुरः ॥ १८४ ॥

नवभुक्ता यथाकालं त्रीद्धाग्रयणमाचरेत् ।

पुराणेति । उपस्रस्यार्थमिदं त्रीद्दिग्गमांकपरम् । न्यायतै-
ल्ल्यात् ॥ १८४ ॥

प्रसङ्गादिदमुक्त्वा प्रकृतार्थमुपसंहरति ।

दैवात्सोमेन नैवेष्टं प्राग्वसन्तान्यपर्वणः ॥ १८५ ॥

शिष्टं पर्वकमेवाच तच्चापि * मलदूषितम् ।

तच्च सोममखो नैव कार्यो नित्योऽपि सन्नयम् ॥ १८६ ॥

यागलोपप्रसक्तावप्युदक्यादिमले यथा † ।

दैवादिति । दैवान्मानुषादा प्रतिबन्धादसन्तात्पर्वणः प्राक् सोमे-
न नैष्टं अन्यपर्वं च मलमासगच्छेत्, तच्चाप्ये वसन्ताभावाद्गतिको-
नित्योऽपि सन् सोमो न भवति । किन्तु वसन्तं विनाऽप्युदगद्यते
कार्थः । तच्चाप्यसम्भवेन लोपप्रसक्तावपि मलमासे न भवति ॥ १८५ ॥
॥ १८६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति ।

* तथापि, - इति क० ख० पुस्तकयो पाठ ।

† तथा, - इति क० ख० पुस्तकयो पाठ ।

उदक्यादौति । यथा पल्लुदक्यादिकमधिकारविघातकं तथा
मलोऽप्यौति भावः । आदिपदात् सूतकादि ।

प्रकरणार्थमुपसंहरति ।

एवमुद्देशतः सारमधिकारस्य भाषितम् ॥ १८७ ॥

विचिन्त्य * कथयिष्यामि तत्तत्प्रकरणे स्फुटम् ।

एवमिति । उद्देशतः सङ्क्षेपेण । सारं श्रुतिसम्मतं निष्कृष्टभूतं
ब्रह्मादिस्मृतप्रमेयं अधिकारस्य भाषितं निष्पत्तम् । न्यूनत्व-
ज्ञापारिहारार्थमाह । विचिन्तेति । स्फुटं विशदं विवेकाकारेणेत्यर्थः ॥
१८७ ॥

अधिकारप्रकरणसमाप्तिं शिष्यावधानाय दर्शयति ।

इति श्रीवादि† मुञ्जरकुठारकुमारस्वामिहूरिसुत-
विकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्बसूत्र-
ध्वनितार्थकारिकासु सोमयागोपोदघाते अधिकारि-
निरूपणं समाप्तम् ॥

इतीति । वादिनः पूर्वपक्षिणः । तेषां भङ्गुरत्वादिरूपेण
ताद्रूप्यरूपकं मुद्ररेति । श्लोक्तिभिः सिद्धान्तकथनद्वारा पूर्वपक्ष-

* विचिन्त्य,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† वादिमट्ट,—इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सोमयाजिकृतौ अधिकारनिरूपणं,—इत्येतावन्मार्गं ग० पुस्तके पाठः ।

निराकरणेन मुद्गरत्वं कुठारत्वञ्चारोपितम् । जीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीत्रिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

* शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्वावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ १ ॥

* काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

* आदितः पञ्चदशकारिकाणां व्याख्या व्याख्यायुक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यायुक्तपुस्तके भूषणपुस्तके च कारिकाः पश्यन्ते । एतासां व्याख्यायुक्तः कालवशात् प्रलौढ इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये मयैतासां सङ्क्षिप्ता व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

कालरौघादिवद्द्रव्याभाषोऽप्यधिकारविघातको न वेति सन्वेद्यापन-
याय प्रतिनिधिप्रकरणमारभते । शिष्टस्येति । शिष्टस्य आस्तविहितस्य
द्रव्यस्य अभावकोऽभावे । शिष्टाभावस्य प्रतिनिधुपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
व्यास्तसिन् । न खलु शिष्टस्य भावे प्रतिनिधिरुपादीयते । तुल्यमित्य-
नापि शिष्टस्येत्यनुवज्जगौबन् । तथाच श्रुतमन्यापचारे तत्तुल्यं द्रव्यान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनचित् धर्मेण सम्भवा-
दिशिगतिरिति यावदित्युत्तरार्द्धेन । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सादृश्येनापि प्रतिनिधिरुद्ध्यं गच्छते ॥ १ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिरुद्ध्ये प्राप्ते विशेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिनिधिस्तस्मात् काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकयोरकारण्ये प्रत्ययायोपदेशात् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

निराकरणेन मुद्गरत्वं कुठारत्वधारोपितम् । चीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीचिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

* शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्द्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ १ ॥

* काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

• आदितः पञ्चदशकारिकाणां व्याख्या व्याख्यायुक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यायुक्तपुस्तके मूलपुस्तके च कारिकाः पश्यन्ते । एतासां व्याख्यायन्यः कालवशात् प्रलीन इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये भवतासां कृतिना व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

कालदोषादिवद्दश्याभावोऽप्यधिकारविघातको न वेति सन्देहापन-
पाय प्रतिनिधिप्रकरणमारभते । शिष्टस्येति । शिष्टस्य शास्त्रविहितस्य
द्रव्यस्य अभावतोऽभावे । शिष्टाभावस्य प्रतिनिधुपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
भ्यास्तस्मिन् । न खलु शिष्टस्य भावे प्रतिनिधिरुपादीयते । तुल्यमित्य-
त्रापि शिष्टस्येत्यनुयोजनीयम् । तथाच श्रुतप्रव्यापचारे तत्तुल्यं द्रव्यान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनापि धर्मेण सम्भवा-
द्विशिष्टं यावदित्युक्तमार्गेण । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सावृत्तेनापि प्रतिनिधिरुद्ध्यं वक्ष्यते ॥ १ ॥

• सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिरुद्ध्ये प्राप्ते विशेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिविधिक्षमात् काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकयोरुत्तरत्वे प्रत्यवायोपदेशात् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ २ ॥

न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रे देवेऽग्नौ कर्मणीश्वरे ।

न च प्रतिनिधिर्देशकालयोरित्यथापरं ॥ ३ ॥

*नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।

नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुचचित् ॥ ४ ॥

*श्रोत्रियाणामभोज्यं यत् द्रव्यं हि तदग्नेपतः ।

ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्येषु न कचित् ॥ ५ ॥

* देवेऽग्नौ, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

करणं, काम्यस्य त्वकारणे प्रत्यवायाभावात् श्रुतद्रव्येणैव तदनुष्ठानमिति भावः । मतान्तरमाह । काम्येऽग्नेति । उपक्रमादारम्भात् । ऊर्ध्वं परतः । प्रारब्धकाम्यकर्मणोऽपि समापनस्यावश्यकत्वादारम्भात् परतः श्रुतद्रव्यापचारे तथापि प्रतिनिधिपदादेयः । नित्यनैमित्तिकसमागन्धाद्यत्वादित्याशयः । तदिदं कार्यं द्रव्यप्रतिनिधिपरमित्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिप्राप्तौ विशेषमाह । न स्यादिति । भक्त इवेत्यादिः । देव इन्द्रादि । अग्निराश्वनीयादिः । कर्मा प्रयाजादि । ईश्वरः स्वामी । यद्यु प्रतिनिधिर्नेत्यर्थः । युक्तयस्तत्र सौमांसापष्टाध्यायादवगन्तव्याः । विस्तरमयाम् प्रस्तूयन्ते । यवमन्त्राणि । देशः प्राचीनप्रवणत्वादिः । कालः सायमादिः । अपरे इति कुर्वन् मतान्तरे तयोः प्रतिनिध्यभ्यनुष्ठानं सूचयति । सायमादिकाणातिपातेऽपि गौणकाले सायं होमादेः करणस्य तत्र तत्रोपदिष्टत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

* नाभावस्येति । सौसादृश्ये सत्यपि अभावान्तरगभावान्तरस्य न प्रतिनिधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

* उदाहरणार्थमाह । श्रोत्रियाणामिति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

* सत्रेषु स्वामिनि प्रेते कर्त्तृसङ्ख्याप्रसिद्धये ।

पुमान् प्रतिनिधातव्यो नासौ स्वामी कथञ्चन ॥ ६ ॥

* यदैकयजमानेऽपि पत्युः कर्मण्यशक्तता ।

प्राज्ञोऽन्योगुणकर्मार्थं नरः कात्यायनाशयात् ॥ ७ ॥

* सौवर्णीं कुशपत्नीं वा* पत्युभावेऽग्निहोत्रिणः ।

पत्युः प्रतिनिधिं कृत्वा पत्नी नैवं समाचरेत् ॥ ८ ॥

* सौवर्णकुशपत्नी वा, - इति गु० पुस्तके पाठः ।

* सत्रेष्विति । सत्राणि यागविधेयाः । तत्पदार्थास्तु सप्तवशावरैः कार्त्तव्याः । तत्र कस्मिंश्चित् स्वामिनि प्रेते सति सप्तदशत्वसङ्ख्याप्रसिद्धयर्थमपरः पुमान् प्रतिनिधातव्यः । इतरथा खल्वेकं कार्यं लुप्येत । योऽप्येव तु कार्याणि सम्पद्येत् । यस्य प्रतिनिहितः नासौ स्वामी । स्वामीति पक्षस्य भोक्तारमाश्रये । केवलं कृत्विकर्ममार्थमेव प्रतिनिधेयः इति भावः ॥ ६ ॥

* यदैति । एको यजमानो यस्मिन् तथाविधेऽपि यामे पत्युः स्वामिनो यजमानस्येवेत्यत् । कर्मणि सपरिकटेऽशक्तता तदनुष्ठानात्तमर्थं यदा भवति, तदा गुणकर्मार्थमङ्गकर्मनुष्ठानार्थमन्यो नरः प्रतिनिधेयः । प्रधानं तु त्यागमात्रं यजमान एव कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

* सौवर्णीति । अग्निहोत्रिणः पत्युभावे पत्नीप्रतिनिधितया सौवर्णीं कुश-
मयीं वा पत्नीमुपादायाग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् । पत्या तु पत्युः प्रतिनिधि-
मादाय न होतव्यम् । पत्युः प्राधान्यात् । प्रमाणाभावाच्च । पत्याः प्रति-
निधित्वेऽन्योगपरिशिष्टे कात्यायनेनोपदिष्टः । यथा, “मृतायामपि
नार्यायां वैदिकाग्निं न ह्यिच्छेत् । उपाधिनाऽपि तत् कर्म यावज्जीवं
समाचरेत् । शमोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सोतां पत्नीं यशस्विनीम् । ईजे
यत्रैर्वज्रविधौ सह आद्यगिरिषुतः ॥ इति ॥ ८ ॥

- * स्याद्दर्शपौर्णमासेष्टौ चतुर्णामृत्विजां क्रिया ।
 चत्वारथेन लभ्यन्ते धनः कुर्युस्त्वयोऽपि चेत् ॥ ९ ॥
 सम्भवन्ति न, कुर्यातां द्वावेवेष्टिं कथञ्चन ।
 यदि द्वावपि न स्यातामेकेनाष्टृत्विजा सह ॥ १० ॥
 यजमानः प्रयुञ्जीत तत्रानाज्ञातनिष्कृतिः ।
 यद्येकाकी पतिः कुर्यात् स्यादौधायननिष्कृतिः ॥ ११ ॥
- * ऋत्विजामुक्तसङ्ख्योक्तगुणानाञ्चेदसम्भवः ।
 उपेक्ष्यापि गुणान् कामान् सङ्ख्योपादानमिष्यते ॥ १२ ॥
- * पतितं वेदशून्यञ्चेद्दिना सङ्ख्या न पूर्यते ।
 तत्र सङ्ख्यां विहायापि गुणिनामेव सङ्ग्रहः ॥ १३ ॥

- * दर्शादौ यथोक्तसङ्ख्यानामृत्विजामसम्भवे यत् कर्त्तव्यं तदाह । स्याद्दर्श-
 त्यादि त्रिभि । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
- * अथ यत्र ऋत्विजसङ्ख्योपादाने तदुक्तगुणानामुपसंग्रहो न भवति,
 गुणोपसंग्रहे वा सङ्ख्या न पूर्यते, तत्र किं सङ्ख्यानुरोधेन गुणा नादर-
 योयाः अथवा गुणानुरोधेन सङ्ख्यैव नादत्तया । अस्मिन् संग्रहे निर्णय-
 माह । ऋत्विजामिति । काम्यन्ते इति कामास्तान् । गुणविशेषणमिदम् ।
 तथा चोभयोपसंहारासम्भवे सङ्ख्याऽऽदरः ॥ १२ ॥
- * सङ्ख्यानुरोधेन गुणोपेक्षावद्दोषोपादानमपि स्यादित्याशङ्क्यामाह ।
 पतितमिति । पातित्यस्याधिकारविधातकत्वाद्देदशून्यस्य च कर्मानुष्ठा-
 नस्यैवासम्भवादिति भावः ॥ १३ ॥

* अतएव च सोमादौ षोडशत्विगसम्भवे ।

अल्पीयांसोऽपि तत्सर्वं कर्म कुर्युर्हि तादृशम् ॥ १४ ॥

* कौपीतकिभिरास्नातं कैश्चित् छन्दोगबह्वचैः ।

तावतामेव सर्वाऽपि दक्षिणा वरणानि च ॥ १५ ॥

अथेदं विचार्यते । ग्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत,—इति विकल्पेन विहितेष्वभयेषु मध्ये एकेन ग्रीहिद्रव्येण प्रारम्भे कर्मणि तस्य नाश-
दोषापहारादिके जाते पश्चादथदि ग्रीहयोम प्राप्यन्ते, तदा किं
वैकल्पिक द्रव्यान्तरं यवरूपमुपादेयमुत ग्रीहिसदृशमिति । तत्र
मुख्यद्रव्ये सति प्रतिनिधुपादानस्यायुक्तत्वादयवानामुपादाने प्राप्ते
सिद्धान्तमाह ।

द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चित् यच्च सङ्कल्पितं भवेत् ।

तदभावे* सहग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥ १६ ॥

द्रव्यमिति । सदृशमिति । ग्रीहिसदृश जीवारादि । न तु

* तदक्षान्ते, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

* अतएवेति । यतः सङ्ख्यानुसारेणापि पवितादयो गोपादेषा अतएवे-
त्यर्थः । तत्सर्वमिति षोडशत्विक्सम्पाद्य सर्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

* यदा तत्सोपास एवत्विजः सर्वं कर्म कुर्वन्ति, तदा दक्षिणा वरणाश्च
तेषां सङ्ख्यानुसारेण भवति, एतत्तावतामेव सर्वं दक्षिणा सर्वानि च
वरणान्योत्याकाङ्क्षा निर्णयमाह । कौपीतकिभिरिति । कैश्चिदिति,
तेषां कस्याश्चिच्छाखायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

यवाः । तेन प्रारब्धप्रयोगस्य द्रव्यस्याभावे तत्सदृशमुपादेयं न तु
वैकल्पिकमिति । यथारग्यममापनस्योचितत्वात् । द्रव्यान्तरे चोपचिते
तथा न स्यादिति ॥ १६ ॥

यदा पुनर्मुख्यमलम्भं भवति प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितेमान्तरा-
मुख्यं लब्धं तदा प्रतिनिधेः सङ्कल्पितत्वात् मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिहा-
राय मुख्यमनादृत्य प्रतिनिधिरेवोपादेय इति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

मुख्यद्रव्यापचारे तत्प्रतिनिध्यभिसन्धिना* ।

प्रयुञ्जानस्य मुख्यार्थलाभे ग्राह्यः स एव हि ॥ १७ ॥

मुख्यद्रव्येति । अपचरोऽस्त्वाभः । अभिसन्धिः सङ्कल्पः । न
मुख्यार्थः । तदुक्तं जैमिनिना । “मुख्याधिगमे मुख्यमागमे हि
तदभावात् । मौ० ६ अ० ३ पा० ३ सू०” — इति । यथाशक्ति
शास्त्रार्थे सत्त्वादयामौत्तेवं शास्त्रार्थविषय एव सङ्कल्पः कर्तव्यो-
न तु प्रतिनिधिसंस्वरूपं कथितव्यम् । तस्मात् मुख्यप्राप्तौ मुख्यमे-
वोपादेयम् ॥ १७ ॥

अथ यदाकदाचित्प्रतिनिधिना निधोजने लभे पदान्मुख्यमुप-
लब्धं तदा हतमपि निधोजनं बाहुल्याय पुनः खदिरे कर्तव्यमिति
मन्वानस्योत्तरमाह ।

उपाप्ते यस्मिन् कस्मिन् वा मुख्येऽपचरिते सति ।

अन्यद्रव्यं सजातीयं विजातीयमथापि वा ॥ १८ ॥

* मुख्यद्रव्यापचारे तु प्रतिनिध्यभिसन्धिना, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

उपात्तेति । अचोपात्तत्वं पशुनियोजनादिकार्याभिनिर्वृत्तिप-
 ज्ञत्वं याह्यं, न ततः प्राक् । तच्च विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कृते
 नियोजने स्रब्धोऽपि खदिरो निरर्थक एव* । नियोजनार्थं हि
 तदुपादानम् । तच्च कृतं गुणानुरोधेन नान्वर्त्तयितव्यम्† । अतो-
 नादर्थक्यः खदिरः । तदुक्तम् । “नानर्थकत्वात् । मौ० ६ अ० ३ पा०
 ३ ७ सू०”-इति । यस्मिन् कस्मिन्निति । न्यायप्राप्तप्रतिनिधौ
 वाचनिके वा । विजातीयमिति । वाचनिकत्वेन मन्दघट्टशमपि ॥
 १८॥

उपादाय प्रयुज्जानो यदि पूर्वमवाप्नुयात् ।

उपात्तत्वाविशेषेऽपि पूर्वं हित्वा परं श्रयेत् ॥ १९ ॥

उपात्तत्वाविशेष उपात्तत्वसामान्येन न तु कार्याभिनिर्वृत्ति-
 रूपेण । तेन च वैलक्षण्यम् । पूर्वं खादिरादि । परं कदरादि ।
 एवं मौञ्जादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १९॥

यदा तु प्रतिनिधावुपात्ते तत्त्वप्रोक्षणेपेक्षणादिसंस्कारकरणो-
 त्तरमपि मुख्यकार्योपयोगाच्च प्राक् मुख्यलाभे तु निरर्थकमाह ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थोऽलभ्यते यदि ।

तच्च मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्यते‡ ॥ २० ॥

* अनर्थक एव, - इति स० पुस्तके पाठः ।

† न गुणानुरोधादावन्वर्त्तयितव्यम्, - इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ समापनम्, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

वपात्तेति । अघोपात्तत्वं संस्कारकर्मावसानावसायीति श्रेयम् ।
ततः प्राक् च पूर्वनिर्णीतत्वात् । इदञ्च गतत्वादाख्यप्रमिति केचित् ॥

२० ॥

अथ ग्रीष्मभावे प्रतिनिधित्वेन ग्रीवारैः प्रयोगे प्रारब्धे ग्रीवारा-
णामपहारादिनाऽभावे सति किं प्रतिनिधौभूतग्रीवारसदृशमुपादेयं
उत मुख्यद्रव्यं ग्रीष्मरूपन्तत्सदृशं वेति । तत्र यथैव वैकल्पिकेष्वे-
कस्मिन् प्रवृत्ते तस्यैव तत्प्रयोगाङ्गत्वात्तदपचारे वैकल्पिकान्तरं मुख्य-
मपि तत्प्रयोगानङ्गत्वाच्चोपादीयते । तथैव प्रतिनिधौ प्रवृत्ते तस्यैव
तस्मिन् प्रयोगेऽङ्गत्वात् तदपचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न तु मुख्यं
तत्सदृशं वा तस्य प्रयोगानङ्गत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

मुख्याभावे यदा गौणमुपात्तं सद्धिनश्यति ।

तत्र मुख्योपमं गौणं ग्राह्यं गौणोपमं न तु ॥ २१ ॥

मुख्याभावेति । प्रतिनिधौ ग्रीवारे विनष्टे मुख्यज्ञाते मुख्यमेव
ग्राह्यं, तदज्ञाते ग्रीवारभिन्नं ग्रीष्मसदृशमेवेति न ॥ कदापि ग्रीवा-
रसदृशमित्यर्थः । न हि ग्रीवाराणामङ्गत्वमस्ति । श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणाभावात् ॥ २१ ॥

यदा पुनरक्षप्रकपरिमाणाय * शेषकार्येभ्यश्चापर्याप्ताः पुरोडाश-
जातिमात्राभिव्यक्तिसमर्था ग्रीहयोऽल्पेऽपि लभ्यन्ते, तदा तेरेव पुरो-
डाशः कर्त्तव्य उत ग्रीवारैरिति संशयः । तथायप्रकपरिमाणस्य

* परिमाणस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

भूयसां शेषकार्याणां चातुषष्टयं प्रौढिशास्त्रमेकं* बाधितव्यम् ।
किञ्च प्रतिनिधुपादाने तस्य नात्यन्तबाधोऽपि । प्रौढ्युपादाने हि
शेषकार्याणामत्यन्तक्षोभः स्यात् । अतोनीरावा एवोपादेयाः इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥ २२ ॥
इवत्तमावपर्याप्तप्रौढिद्रव्यस्य सम्भवे ।
पुरोडाशमहत्त्वार्थं न नीवारपरिग्रहः ॥ २३ ॥

संस्कारेति द्वाभ्याम् । संस्कारास्तुल्यमहत्त्वादयः । अयोग्यत्वज्ञा-
त्यतया । अन्योनीवारकदरादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यदा तु प्रधानयागाद्यमा प्रौढ्योक्तमभ्यन्ते, तत्रापि पूर्ववत्प्रति-
निधुतुपादानशङ्को परिहरति ।

मुख्ये कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपमुपादाय शक्तन्तेन प्रयुज्यते† ॥ २४ ॥

मुख्येति । एतस्य मुख्यस्य । शक्तं समर्थम् । प्रतिरूपं प्रतिनि-
धिम् । अनादरोऽपहणम् ॥ २४ ॥

अथ यत्र द्रव्यगुणविरोधस्तत्र कथम्‡ । तद्यथा । नैवेद्यतः

* प्रौढिशास्त्रं, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† शक्तमेवोपयुज्यते, — इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

‡ अथ यत्र द्रव्यगुणयोर्विरोधस्तत्र कथम्, — इति क० पुस्तके पाठः ।

परिहृत्य * कृष्णग्रीहीणां नखनिर्भिन्नानामिति । तत्र संग्रहः । ये ग्रीहयः सन्ति मुख्यस्ते अकृष्णाः । ये च नीवारस्ते कृष्णाः । तत्र किं मुख्यद्रव्यमनादृत्य गुणानुरोधेन नीवारोपादानं उत कृष्णं गुणमनादृत्य मुख्यद्रव्यं ग्रीहय इति । तत्र ग्रीहीणामुपादाने कृष्ण-
गुणहानिः सर्वथा, नीवाराणामुपादाने तस्यानुग्रहो ग्रीहिग्रास-
मपि किञ्चिच्छूनं सत्पादितं भवति । अतः कृष्णानां नीवाराणा-
मुपादाने प्राप्ते आह ।

कृष्णग्रीह्यादिके द्रव्ये शिष्टेऽपचरिते सति ।

ग्राह्योऽकृष्णोऽपि सन् ग्रीहिर्नाग्रीहिः कृष्णगुण्यपि ॥ २५ ॥

कृष्णेति । अपचरितं अभावः । अग्रीहिर्नीवारादिः ॥ २५ ॥

अथ मुख्यद्रव्यालाभे सुषदृशं ग्राह्यमिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र सुषदृशलाभे मन्दसदृशं न ग्राह्यम् । तदलाभे तु मन्दसदृशमपि । क्वचित्तु सुषदृशलाभेऽपि वचनाममन्दसदृशमपि गृह्यते यथा पूतिकाः ।
ततोभयोः परिज्ञानार्थमाह ।

कायरूपैस्तथावर्णैः क्षीरेः पुष्पः फलैरपि ।

गन्धैरसैः सदृग् ग्राह्यं पूर्वाभावे † परम्परम् ॥ २६ ॥

कार्यैरिति । यत्र वज्रधर्माणां सम्भवस्तत्र सुषदृशलमन्यत्र मन्द-

* परिहृत्य, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वालाभे, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

सदृशत्वम् । अथ वा यच्च पूर्वपूर्वधर्मास्थितिः, तच्च सुसदृशत्वमन्यत्र
मन्दसदृशत्वम् । अतएवाह । पूर्वैति । पूर्वस्य कार्यादिकस्य । परं
उत्तरम् । कार्यैरिति पुरोडाशादिरूपकार्यनिष्पादकसमानैरि-
त्यर्थः ॥२६॥

प्रतिनिधौ सुसदृशं याह्यमित्युक्तम् । तच्च रूपादिना ज्ञातव्यम् ।
तदेव विशदयति ।

हविर्व्रीहिमयं कार्यं यदा यवमयं भवेत् ।

तयोरभावे श्यामाकानौवारा वा हविर्भवेत् ॥ २७ ॥

हविरिति । यच्च सामान्येन चरपुरोडाशचोदना, तच्च ग्रीहीन्
यवान् वा प्रतीयान् । तदाह कात्यायनः । ग्रीहीन् यवान् वा हविषीति ।
यच्च विशेषतोद्भूतचोदनाऽस्ति तच्च नेदं शास्त्रम् * । यथा, गावेधुकं
चरं निर्वपेदिति । तथा, ग्रीहिषवास्तामे सुसदृशं श्यामाकनौवा-
ररूपमेव नाम्नात् । अप्रकान्तविषयमिदम् । अतस्तदेव याह्यम् ॥२७॥
तस्माद्यस्तामे मन्दसदृशमाह ।

वेणुयवा गोरसं वा कन्दं मूलं फलं जलम् ।

सत्यं वा हविरेतेषां यथासम्भवमाहरेत् ॥ २८ ॥

वेणुयवा इति । गोरसं दधिदुग्धादि । अनिषिद्धं कन्दादि
हविः । फलं यज्ञियवृक्षीयम् । जलं वृक्षकषायः । सारो वा । सर्वा-
स्तामे वाचनिकं प्रतिनिधिमाह । सत्यमिति । सत्यं सत्यभाषणम् ।
पूर्वाभावे परस्परमित्यस्यामुल्लेख्यमाह । यथेति ॥२८॥

* यच्च विशेषतोद्भूतचोदना नास्ति तच्चेदं शास्त्रम्. — इति क. युस्तरे पाठः ।

ईषदपि सादृश्याभावेन प्रतिनिध्यसंभवादाह ।

प्रतिनिध्यन्तरं सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये ।

प्रधानदेवतोद्देशात् सन्त्यजेत् सत्यमात्मना* ॥ २६ ॥

प्रतिनिध्यन्तरमिति । वचनात् प्रतिनिधित्वमस्य । अतः प्रति-
निध्यन्तरं वक्ष्यमाणं वाचनिकप्रतिनिधित्वं न तु न्यायप्राप्तम् । सत्यस्य
यागसाधनत्वमाह । प्रधानेति । तथाचाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामिदं सत्यं
न, ममेति प्रयोगः ॥ २६ ॥

वेणुयवादीनामुपलक्षणार्थत्वमाह ।

अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमाचकम् ।

न ग्राह्याः सर्वदा मापावरटाखुककोद्रवाः† ॥ २७ ॥

अत इति । अत उक्तेभ्योऽन्यत् । सदृशं मन्दसदृशं । मौडं चहं
निर्वपेदिति श्रुतम् । तत्र मुद्राभावे सुषदृशानां मापाणां प्रति-
निधित्वेन प्राप्ते तदर्थं सुषदृशमपि निषिद्धं ॥ प्रतिनिधेयमि-
त्याह ।

न ग्राह्या इति । सर्वदा सुषदृशास्त्राग्ने सुषदृशाश्चपि मापाः
मुद्राभावे न प्रतिनिधेया इति भावः । अयश्शिया वै माषा अय-
श्शिया वरटा इति तेषामयश्शियत्त्वकथनेन तस्मिन्निषेधात् । तथा,
मौडभावे अणवः कोद्रवाश्चायश्शियाः ॥ प्रतिनिधेयाः ॥ २७ ॥

* सत्यमात्मनः, — इति कं० पुस्तके पाठः ।

† न ग्राह्यं सर्वदा माषचणकोदारकोद्रवम्, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रकारान्तरेण सुसदृशत्वमुपदेष्टव्यमाह ।

यदा त्रीह्रियवाभावे तुपतण्डुलयोगिनीः ।

श्लोषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः ॥ ३१ ॥

यदेति । तुपतण्डुलवत्त्वेन बाध्यं त्रीह्रियवाभावे श्लोषधीषु ज्ञातव्यम् । अणुकोद्रवाणाम् तत्त्वेऽपि निषिद्धत्वाच्च प्रतिनिधि-
यश्च ॥ ३१ ॥

अधुना तेवमेव सुसदृशत्वं प्रकारान्तरेणाह ।

ग्राम्यानां वा भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् ।

यवाभावे तु गोधूमास्ततोवेणुयवादयः ॥ ३२ ॥

ग्राम्याणामिति । उदाहरणार्थमाह । यवाभावेति । यवसमी-
पद्रव्याभावे । समीपवर्णाकृत्यादिषु समीप्यं वक्ष्येदिति न्यायात् ।
तस्मात्, यवाभावे त्रीह्रिय एव ग्राह्या इति । गोधूमाभावे
वेणुयवाभावे श्लोषधयः । ग्राम्याणां प्रतिनिधिः ग्राम्यः । अरण्य-
नामारण्यः । तदभावे तुपतण्डुलयोगिन्य श्लोषधयः, समीप्यात् ।
तस्याभावे गोधूमाः । आकृतिग्राम्यात् । तदभावे वेणुयवादयः ।
जातिग्राम्यात् । समीप्यश्च ग्राम्यत्वे सति शोदनागतयागसाधन-
त्वम् । क्लृप्तकल्पयोः क्लृप्तं वक्ष्येदिति न्यायाच्च । एवं च, तुप-
तण्डुलयोगित्वग्राह्यमणुमुच्छीतं भवति । प्रपञ्चितसैतदादस्तापन-
सूत्रभाष्ये । गोधूमानामपविष्टं शोक्तं सतौ,—

तिस्रमुद्गादते शैवं सखे गोधूमकोद्रवाविति ।

आचारलक्षणं हौम्यमिति धर्मसूत्रम् । गोधूमानां तु घोर-
गणान्तःपातित्वादहौम्यत्वमिति । श्रान्तातपोऽपि,—

“निष्यावाराजमावाच गोधूमायणकाम्भया ।

वर्जनौयाः प्रयत्नेन प्रियङ्गा वरटा अपि”—इति ॥

यदा तु यवैः प्रक्रान्ते कर्मणि यवानामपहारे तयोरभावे इति
पूर्वाक्तवचनाच्छ्यामाकादीनां गौणद्रव्यतया प्राप्तौ तत्परिहारार्थमिदं
वचनम् । ग्राम्याभावे आरण्याद्याद्या इत्यत आह । तत इति । तत-
आरण्याग्राम्याणामित्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

फलं याज्ञिकदृष्टस्य तत्पचमयवा * जलम् ।

छन्दोगगृह्यवचनाज्जुहुयाद्विरत्यये ॥ ३३ ॥

फलजलयोर्होमसाधनत्वमुक्तम् । एतदेव निर्वक्ति । छन्दोगेति ।
यज्ञियवृत्तं छदुम्भरादिः, तत्फलम् । जलं तत्कषायः ॥ ३३ ॥

कचिद्वेषदपि सादृश्याभावे वाचनिकं प्रतिनिधिमुदाहरति ।

आग्रयणे न लभ्यन्ते श्यामाकाश्चेत्कदाचन ।

श्यामाकप्रस्तरस्तत्र कार्यो बौधयनाशयात् ॥ ३४ ॥

आग्रयण इति । प्रस्तर इति । प्रकृतेष्टौ श्यामाकद्वयैः प्रस्तरः
कार्य इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदा त्वग्निहोचार्यं पथोन विन्देत, तदाऽपि वाचनिकप्रतिनि-
धिक्त्रेण निर्वहणीयमिति माध्यन्दिनयुतिभक्तज्ञममाह ।

यद्यग्निहोत्रहोमार्थं पयोऽन स्यात् कदाचन ।

तदा ग्रीहियवौ ग्राम्यमौपध्यन्तरमेव वा ॥ ३५ ॥

आरण्यौपध्योदृक्कफलाभ्याप इति क्रमात् ।

होमं कर्तुमुपादेयं पूर्वालाभे परम्परम् ॥ ३६ ॥

तेषामलाभे जुहुयाच्छ्रद्धया सत्यमात्मनः ।

माध्यन्दिनश्रुतौ सर्वं विस्पष्टमिदमौरितम् ॥ ३७ ॥

यदीति । पूर्वोपासकक्रमस्य ग्रीहियवयोः प्रतिनिधित्वेन विवक्षा,

अथ तु पयस इति न पुनरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एकदेशिमतेनाह ।

मुख्यमेव हविस्तोयं न तु गौणमुपेयते ।

पयसा तुल्यकक्ष्यन्तदिति दामोदरोऽग्रवीत् ॥ ३८ ॥

मुख्यमिति । ग्रीहियवग्राहवन्तुञ्जविकल्प इति भावः ॥ ३८ ॥

मुख्याभावे प्रतिनिधिप्रकारमेकदेशिमतेनाह ।

सायं होमो न लब्धश्चेत् तस्यां रात्रावभोजनम् ।

प्रातर्होमो न लब्धश्चेत्तदहर्भोजनं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

तावता होमसिद्धिः स्यात् तत्प्रायश्चित्तमिष्यते ।

छन्दोगानां हि केषाञ्चिद् गृह्ये कथितमौहशम् ॥ ४० ॥

सायमिति । सायंहोमः सायंहोमसाधनम् । एवं प्रातर्होमसाधनं
न लभ्यं चेदुपवासस्य तत्कार्यकारिकत्वमित्याह । तावतीति । वैश्वान-

रेष्टिवदस्य प्रायश्चित्तरूपत्वमाह । तदिति । एकदेशितमस्योपदि-
शति । क्रन्दोगानामिति । गृह्ये गृह्यसूत्रे गौणानादरेण । केषा-
श्चिदिति कस्यासिष्ठाखायामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

यथाज्योदना, तत्र घृतं प्रतीयते । तदुक्तम् । घृतमाज्ये
लिङ्गादिति । तत्र घृताभावे सुसदृशसुपादेयमिति पूर्वम्यायतः
विद्वम् । सुसदृशानि च मतदयेनाह ।

घृताभावे भरद्वाजबौधायनमुनी पृथक् ।
आहतुस्तत्र बौधायनोक्तमादौ वदिष्यते ॥ ४१ ॥

घृताभावे इति । स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

तदेवाह ।

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।
आजं वा तदस्त्राभे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४२ ॥
तिलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम्* ।
तदभावेऽतसौखेदः कौसुमः सूर्यपोद्भवः ॥ ४३ ॥

घृतार्थ इति । गोघृतमिति । गृहीतं यय इति लिङ्गात् ।
तैलमिति साक्षात्तिलखेदः । जर्तिला आरण्यातिनाः । अतमी
यवमी† ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* तैलजं तिलसम्भवम्, - इति क० प्रसक्ते पाठः ।

† यवसा, - इति छ० प्रसक्ते पाठः ।

वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।

तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥ ४४ ॥

पिष्टमालोद्य तोयेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।

वृक्षतैलेषु पुन्नागनिर्वैरण्डोद्भवं त्यजेत् ॥ ४५ ॥

वृक्षस्नेहोयज्ञियवृक्षनिर्घासः । तदभाव इति पूर्वाभाभावे । वृक्ष-
स्नेहस्य यज्ञियत्वविशेषणार्थमाह । वृक्ष इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अस्मिन्नेवार्थे भरद्वाजमतं दर्शयति ।

भरद्वाजोऽन्यथा प्राह घृतप्रतिनिधिं मुनिः ।

गव्याज्याभावतश्चागमद्विध्यादेर्घृतङ्गमात् ॥ ४६ ॥

तदभावे गवादीनां कृमात् क्षीरं विधौयते ।

तदस्त्राभे दधि ग्राह्यमस्त्राभे तैलमिध्यते ॥ ४७ ॥

यथाद्यमञ्जनाद्यर्थं न लभ्येत कथञ्चन ।

तत्र क्षीरमनाहत्य साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४८ ॥

यत्र मुखं दधि क्षीरं तत्रापि तदभावतः ।

अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावे तु गोघृतम् ॥ ४९ ॥

मुखासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ।

अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥ ५० ॥

भारद्वाज इति । कश्चित् घृताभावे तैलमेवोपादेयं न दध्यादि
इत्याह । यवेति । आद्यमाज्यम् । यथा यूपाञ्जनादौ । एवं दध्यभावे

प्रतिनिधिरूपादेय इत्याह । यत्रेति । अधुना प्रकारान्तरेण सुषट्-
शमाह । मुख्यामन्न इति । अथ वा, येन येन प्रकारेण मुख्यस्य
कार्यकारणमन्ततौ सोमुख्यामन्नः, स एव तत्प्रतिनिधिः । निद-
र्शयति । अतएवेति । दध्न एवामन्नत्वादाज्यस्य प्रतिनिधित्वम् ।
पयसोऽप्यवहितत्वात् ॥ ४ ६ ॥ ४ ७ : ४ ८ ॥ ४ ९ ॥ ५ ० ॥

अधुना साक्षाय्ये प्रतिनिधिचिन्त्यते ।

सान्नाय्यज्वेन्न सभ्येत पुरोडाशं प्रकुर्वते ।

पुरोडाशस्य चालाभे तर्षोपादीयते घृतम् ॥ ५१ ॥

साक्षाय्येति सार्द्धपञ्चभिः । साक्षाय्यमिति इन्द्रदेवताकदधिप-
यो रूपं " हविषोनामधेयम् । न साभ्येतेति । प्रवृत्तेः प्राक्, ततश्च
माश्रापचारादौ वा । पुरोडाशमिति । निर्वापपूर्वक ऐन्द्रः पुरो-
डाशः । स सायं प्रतिनिधित्वेन प्रतिज्ञानात्साक्षाय्यधर्मको भवती-
त्युक्तमन्यत्र । तस्यायस्राभे प्रतिनिध्यन्तरमाह । घृतमिति । इदञ्च
साक्षाय्यस्यैव प्रतिनिधिः न पुरोडाशस्य । पूर्वस्य माश्रापस्यजापनार्थं
तस्यायस्राभ इति ॥ ५१ ॥

अथ सायंदोहविनाशे विशेषमाह ।

सायन्दोहो विनष्टश्चेत् प्रातर्दोहं विभज्य तु ।

तत्रैकं भागमातच्य † दधियागे नियोजयेत् ॥ ५२ ॥

* पयोदधिरूप, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† मागमातच्य, - इति क० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

प्रातप्येति । प्रातश्चनसङ्गावे प्रातर्होमशेषेण । अभावे * वक्ष्य-
माणद्रव्यैः ॥ ५२ ॥

पशामपाकरणं श्रूयते । तत्र पशामभावे एकस्यास्तिष्ठणा वा
मत्ने पूर्वोक्तपुरोडाशादिकं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारायाह ।

गवां सान्नाय्यदोग्धीणां पडादीनामसम्भवे ।

द्विर्दुह्यन्तेऽथ गास्तिष्ठ एकां पट्टत्वं एव वा ॥ ५३ ॥

गवामिति । चित्तमत्ने † प्रतिगधं द्विर्दोहनं, एकस्याः ‡ पट्ट-
त्वं दोहनमिति विशेषः ॥ ५३ ॥

प्रातश्चमापचारे तत्प्रतिनिधीमाह ।

उच्छेपणायचारे तु मेध्यैरोपधितण्डुलैः ।

सान्नाय्यातञ्चनं कुर्यादोपधीभिस्तदत्यये ॥ ५४ ॥

उच्छेपणायचारेति ॥ ५४ ॥

अथ शान्नामधिरूप्य श्रूयते । यज्ञोपर्णमाशुष्कायामिति । पुनश्च
श्रूयते । प्राशुदीचीमिति । तत्र मंत्रायः । या प्राशुदीची या पर्णादि-
गुणरक्षिता या च पर्णादिगुणमती ॥ या प्राशुदीचीगुणरक्षिता,

* अभावे, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† तिस्रो, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ एकस्या, — इति घ० पुस्तके पाठः ।

§ यज्ञ, — इति घ० पुस्तके पाठः ।

॥ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मृदवती, — इति तु भरिगुमुपिणम् ।

तदा किञ्चलीय इति । तच्च मुख्यमवेतत्वात्पर्णादिगुणादर इति पूर्वपक्षनिराकारणमाह ।

प्रागुदीच्यादिका * शाखा बहुपर्णादियोगिनी ।
नास्ति चेत् तच्च पर्णादिगुणान् हित्वा दिगादरः ॥५५॥

प्रागुदीचीति । स्पष्टम् ॥५५॥

इदानीमिदं विचार्यते । किमवत्तस्योद्धृतस्य द्वावदानमात्रस्य नाग्रे हविरन्तरमुत्पाद्यम्, उत तस्मादेव हविःशेषात्पुनरवेदयमिति । तत्रैकदेशितमतमाह ।

अवदानविनाग्रे तु तस्यैव हविषः क्षतात् ।
मध्यात्पूर्वार्द्धतो ग्राह्यं नान्यदित्याश्रयायनः ॥ ५६ ॥

अवदानेति । नान्यदिति हविरन्तरं नोत्पादनौघमिति । सिद्धास्तसु पृथगेकदेकश्रिततोत्घाटनेनेवोक्तः । य यथा । तच्च चेदं कात्यायनसूत्रम् । अवत्तनाग्रे अन्यत्, गुणानुपहात् । अस्वार्थः । अथावत्तस्य पुरोडाशपूर्वादेः सकाशात् पृथक् कृतस्यावदानद्वयमात्रस्य नाग्रे अन्यद्विविक्त्वादनौघं यागार्थम् । कुतः । गुणानुपहात् । एवं कृते मध्यपूर्वार्द्धावदानरूपेण गुणेनाग्नेन साधनभूतेन यागोऽनुगृहीतो भवति । शेषात् पुनरवदाय यागः कियते चेत्, तदा तस्य पूर्वार्द्धनिकम्नचात् विगुण एव यागो भवेत् । कथम् । द्वावदानस्यैव या-

गार्थत्वपक्षे तस्य विनष्टत्वादवशिष्टस्यायागार्थत्वात् । समस्तपुरोडाशस्य
यागार्थत्वेऽपि द्वावदाननाशेन * तस्य विकलत्वात् । न चासौ यागो-
विगुण इत्यते । तस्माद्विरन्तरमेवोत्पाद्यमिति ।

यत्पुनरुच्यते, सकलस्य पुरोडाशस्य हविर्द्वमिति तत्र पुरोडाशस्य
यौ मध्यपूर्वाद्धावयवौ तदपादानकन्तदवयवभूतमवदानद्वयं यागसा-
धनन्तन्नाग्रे मध्यपूर्वाद्धावयविनि सकलरूपे पुरोडाशे योमथावयवः
पूर्वाद्धावयवस्यापादानभूतः स पूर्वावदानापेक्षयाऽवयवी तस्मिन्न-
वदानोद्धरणेन विनष्टेऽपि† मध्योत्तरस्य पूर्वाध्यान्तरस्य‡ श्रवदा-
नद्वयोपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वान्तत एव पुनरवदेयम् । ननु कतञ्चस्य
मध्यपूर्वाद्धं श्रवदेये न विकलस्येति चेत् । तच्च । शास्त्रार्थत्वात् ।
मथादवद्यतौत्येतावदेव श्रूयते । न तु सकलस्य पुरोडाशस्य मधा-
दिति । तस्मात् पूर्वशेषादेवावदेयम् ।

तच्च । गुणद्वानौ ॥ शेषभावात् १ । हविषो मध्यपूर्वाद्धभागस्य
यागं प्रति . गुणभूतस्य यागसाधनभूतस्य दानौ नाग्रे सति न
पूर्वशेषादवदेयम् । कुतः । शेषभावात् । शेषत्वादेव । तस्या-
वशिष्टस्य शेषकार्यार्थत्वादित्यर्थः । कतञ्चस्य हि पुरोडाशस्य यो-
मध्यदेशस्तदपादानकोयलस्योपरितमोऽङ्गुष्ठपर्वमाधावयवः सोऽव-

* यावेदाननाशेन, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तस्मिन्नवदानोद्धरणविनष्टेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्वाध्यान्तरस्य, - इति छ० पुस्तके पाठः । ममस्तु, मध्यान्तरस्य पूर्वा-
ध्यान्तरस्य, - इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इदं सूत्रमिति प्रतिभाति ।

दातव्यः । अन्यस्त्ववेदेयस्यापादानभूतः । न चाभाववदातयः ।
 न लिङादिशेषकार्यार्थः । अतोनामौ हविः । यत्तु हविस्तदिन-
 एम् । तदिनाग्रे च हविरन्तरमेवोत्पाद्यम् । यदा च हवदानस्यैव
 धागार्यता, ततस्तदिनाग्रे शेषस्य कार्यार्थत्वाभावात् द्रव्यान्तरं या-
 गार्थमुत्पाद्यम् । यदाऽपि समस्तपुरोडाशसाध्योयागस्तदाऽपि हव-
 दाननाग्रे तस्य विकल्पादविकल्पं हविरन्तरमुत्पाद्यम् । तस्मात्
 साधून्मवत्तनाग्रेऽन्यदिति । तदुक्तम् ।

संस्काराणां पुरोडाशे हवदानं प्रयोजकम् ।

तदिनाशाच नष्टास्ते नावदेयमतस्ततः ॥

गृहीतौ मध्यपूर्वाद्धौ तौ विनष्टावुभावपि ।

अतः शेषस्य शेषत्वात् प्रधानत्वं न युज्यते इति ॥

अतएवाश्वत्थायनग्रहणं कुर्वन्नेकदेशिमतमिति सूचयति । अन्य-
 हविषोऽसम्भवे तु वक्ष्यते ।

येषां केषां चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्वचाज्यमुपादयं भरद्वाजमुनेर्मतादिति * ॥५६॥

अथ श्रूयते । यजुर्ह्ना गृह्णाति तत्प्रयाजेभ्योयदुपमुति गृह्णा-
 ति तत्प्रयाजातुयाजेभ्य इति । तत्रैकस्योभयोर्वाऽऽन्यस्य नाग्रे किं
 प्रतिनिधेयमिति सन्देहे आन्यस्यान्योराज्यान्तरं पाद्यमिति प्राप्ते
 सिद्धान्तयति ।

जुह्वपभृद्भृते नष्टे प्रौवाज्यस्य सकाशतः ।

आज्यग्रहणमाचष्टे कात्यायनमहामुनिः ॥ ५७ ॥

* इयं मूलकारिकैव प्रमाणतयोपन्यस्ता । इति वक्ष्यते इत्यन्वयः ।

जुह्व इति । तथा च कात्यायनः । जुह्वदुष्टे पुनर्पणं सख्ये
ध्रुवाथादाय ततोयज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अथ प्रवक्षादाह ।

पशवुपाकृते याते मृते वाऽस्मिन्नकामतः ।

अन्यन्तद्रूपतद्वर्णतद्वयस्कमुपावहेत् ॥ ५८ ॥

पशाविति । उपाकृते उपाकरणे कृते सति याते पलायिते
मृते वा । अन्यं पश्वन्तरमुपावहेत् आसमेत । तदुक्तं कात्यायनेन ।
पशुचेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनूदिश्यान्यन्तद्वर्णं तद्वयसमासमे-
तेति । अकामत इति । पलायनोत्तरं महता प्रयत्नेन अन्वेषितव्यः ।
ततोऽप्यक्षाभेऽन्यमासमेतेति भावः । मरणे तु विशेषमाह कात्या-
यनः । प्राक् प्रयागेभ्यश्चेन्नियुक्तोच्चिद्येतान्यमासमेत । पूर्वस्य वर्षा
दक्षिणाग्नौ जुह्वयात् सोमसेन्मार्जसीये ईजानाः पितर इत्यादि ॥
५८ ॥

पश्वन्तरोपादाने कृते यदि पूर्वोत्सवः * स्यात्तदा किं कुर्वा-
दित्यत आह ।

तस्मिन्नुपाकृते पूर्वः पशुः सम्प्राप्यते यदा ।

नाद्रियेत तदा पूर्वमुपास्यमां परस्य वा ॥ ५९ ॥

तस्मिन्निति । पूर्वं पशुं नाद्रियेत । परस्योपास्यमां । पूर्वस्योपा-

* पूर्वोपास्यमां, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

क्षमो वायवेऽनुपालक्षो वा । तदुक्तम् । उपालभ्यं तं वायवे तम-
नादरणं वेति ॥५८॥

पशौ पलायिते तस्मिन्* अनुपलभमाने च प्रतिनिधिमाह ।

पशुप्रतिनिधी ज्ञेयौ गौरश्च परस्परम् ।

पशुयागप्रसिद्ध्यर्थे छागमेपौ परस्परम् ॥ ६० ॥

पशुरिति । अश्वगवयोरन्योन्यं प्रतिनिधित्वं सामान्यात् । एवं
छागमेपयोः ॥६०॥

ननु सामान्यं प्रतिनिधावुपोदयमिति । ततश्च† छागाभावे
मेपापेक्षया सामान्यात्कार्याच्छागोपालक्षितस्य इति प्राप्ते आह ।

कूटकर्णस्तथा काणः खण्डोवण्डस्त्वपन्नदन् ।

श्रोणः सप्तशफथेति न स्यात्प्रतिनिधिः पशोः ॥ ६१ ॥

कूट इति दाभ्याम् । कूटकर्णश्चिद्वकणः । काण एकाक्षः ।
खण्डोऽपुष्कः । वण्डोभग्नशृङ्गः । अपत् एकेन दाभ्यां चिभिर्वा
चरणैर्द्वौनः । अदन् अदन्तः । श्रोणोऽमुष्कः । सप्तशफः एकेन शफेन
न्यूनः । तथा एकशफायाकारचरणायः । एते मुख्या अपि यथो-
क्तच्छागाभावे भोपादेयाः, किन्तु मेष एवोपादेयः ॥६१॥

तच्च हेतुमाह ।

* तस्मिन्, - इति नास्ति छ० पुस्तके पाठः ।

† तच्च, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ भण्ड, - इति क० पुस्तके पाठ । एवं टीकायामपि ।

अभक्ष्यत्वादेकशफो होमकार्येषु न कश्चित् ।

ग्राह्यः प्रतिनिधित्वेन सत्याषाढनिरूपणात् ॥ ६२ ॥

अभक्ष्यत्वादिति । दुष्टत्वादिति भावः । तदाह कात्यायनः ।

शिष्टभक्ष्यप्रतिषिद्धं दुष्टमिति ॥ ६१ ॥

सत्याषाढमतमुक्ता भरद्वाजमतमुपन्यस्यति ।

भरद्वाजस्तु नातीव निषिद्धं द्रव्यमाहरेत् ।

सामान्यचोदितं चाऽपि विशेषे विनिवारितम् ॥ ६३ ॥

भरद्वाज इति । अतीव निषिद्धम्, अयश्चियामाषा इत्यादि ।

अधिकरणमवतारयति । सामान्येति । यथा । अग्नीषोमीयपशुमा-
लभेतेत्यादि सामान्येन श्रुतम् । कापि कुषापि विशेषशस्त्रे विनि-
वारितं निषिद्धम् ॥ ६२ ॥

विचारविषयमाह ।

अनिषिद्धविशेषत्वमलब्धचेज्जिष्टस्य ।

तच्च जात्यन्तरं किं तत्सदृशं गृह्यतामुत ॥ ६४ ॥

तज्जातीयो विशेषो वा निषिद्ध इति संशये * ।

अनिषिद्धेति । अनिषिद्धोवाक्येन विशेषो यस्मिन्, तादृगमल-

ब्धचेदित्यर्थः । संग्रहमाह । जिष्टयेति ॥ ६४ ॥

पूर्वोक्तं सत्याषाढमतं पूर्वपक्षीकृत्योत्तरपक्षमाह ।

वरञ्जात्यन्तरं तच्च निपिहोऽपि स्वजातिमान् ॥ ६५ ॥
 अकूटच्छागात्तामे स्याच्छागः कूटोऽपि न त्वविः ।
 कूटच्छागाद्यभावे स्थान्मेयादिरिति भाष्यते ॥ ६६ ॥

वरमिति । मेघविषयमाह । कूटेति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

एवमेव न्यायमोषध्यादिद्रव्येष्ववतारयति ।

तस्माद्द्रव्यान्तराणाञ्च निपिहानामश्रेयसः ।
 धान्यकाष्ठतृणादीनामाद्भानं युज्यते क्वचित् ॥ ६७ ॥

तस्मादिति । धान्य मीक्षादिषु । काष्ठ पलाशेभ्यः । तृणं वर्ध्निषि ।
 एतन्मतस्यास्मरसादाह । क्वचिदिति । ६७ ॥

पञ्चवदानहानौ पूर्वोक्तन्यायेनान्यपश्चात्तन्मात्राप्रौ सिद्धान्तमाह ।

प्राप्तं पञ्चवदानानां यावतामवलोपनम् ।
 तावत्कृत्वोद्धृतं ग्राह्यमपि सर्वविलोपने ॥ ६८ ॥

प्राप्तमिति । ॥ ६८ ॥

अन्याचार्यसिद्धान्तमाह ।

अन्ये पञ्चवदानानां निःशेषमवलोपने ।
 तच्चाज्यं न ग्रहीतव्यं पशुरेवेति मन्वते ॥ ६९ ॥

अन्ये इति । एकस्य दधोऽस्यादीनां मात्रे चाज्येनावदेयं
 सर्वावदानमात्रे पञ्चान्तरमेवेति मन्यन्ते ॥ ६९ ॥

इदथमात्रमात्रे विशेषमाह ।

हृदयस्य विनाशे तु पशुमन्यं प्रयोजयेत् ।

यदा कातीयसूत्रेण तत्स्थानेऽपि घृतं भवेत् ॥ ७० ॥

हृदयस्येति । हृदयं पशुरिति वचनात् । कात्यायनमतमुपन्य-
स्यति । यदेति । तत्स्थाने हृदयस्थानेऽपि । तथाचाह कात्यायनः ।
सर्वेषां वाऽऽज्यस्य जुहुयादर्थवादमात्रं पशुवधनम् ॥ ७० ॥

वपानाशे विशेषमाह ।

पश्चादृत्तिर्वपानाशे न त्वाज्यं तच्च दृह्यते ।

भरद्वाजमतादन्ये तच्चाप्याददते घृतम् ॥ ७१ ॥

पश्चादृत्तिरिति । भरद्वाजमतेनाह । भरद्वाजेति ॥ ७१ ॥

यच्च यच्च पश्वन्तरालभोविहितोऽस्ति तच्च पूर्वपशोः प्रतिपत्त्यर्थ-
माह ।

यदा पश्वन्तरालमपक्षीऽथ परिरुह्यते ।

नष्टशेषं पशोर्भागमुत्करे सन्त्यजेत्तदा ॥ ७२ ॥

यदेति ॥ ७२ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति ।

शेषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्व्वचाज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ ७३ ॥

पशुनाशवद्भिरन्तरालमभवेऽपि चाज्यमुपादेयमित्याह । केषा-
मिति । स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

सोमाभावे तु पूतीकाः पूतिकानामसम्भवे ।
 आदारान् छेदमूलानि गृह्णीयात् फाल्गुनानि वा ॥ ७४ ॥
 तदभावे तु गृह्णीयादौषधीः क्षीरसंयुताः ।
 तथैव वारुणा दूर्वाः कुशान् वा हरितस्तथा ॥ ७५ ॥
 बर्हिः कुशमयं ग्राह्यं न लभ्यन्ते कुशा यदि ।
 शरघैर्यमुतवाश्ववालमौज्जार्जुनेक्षवः ॥ ७६ ॥
 सुगन्धितेजना दारुदूर्वाक्षीरद्रुमा अपि ।
 कुशाभावे ग्रहीतव्या बर्हिःकार्ये पृथक् पृथक् ॥ ७७ ॥
 यद्वा सर्व्वदृष्टेभ्योऽपि ग्राह्यं बर्हिर्यथेप्सितम् ।
 शुकशुम्बकृष्णतूलदुर्गन्धदृष्टवर्जितम् ॥ ७८ ॥

सोमप्रतिनिधीनाह ।

सोमाभावे त्विति दाभ्याम् । यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान-
 भिपुष्पादित्यत्र न सोमास्त्राभे पूतीकविधिः । किन्तु प्रतिनिधितया
 प्राप्तेष्वनेकेषु द्रव्येषु पूतीकानां नियमः इति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।
 एवञ्च पूतीकाभावे न पूतीकसदृशमुपादेयं किन्तु सोमसदृशमेवा-
 दारादिकमिति भावः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

बर्हिरिति । कुशमयं बर्हिरिति तावन्मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 शरादयो याज्ञाः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । शुकशुम्बादिवर्जनं यथा भवति तथा
 सर्व्वदृष्टेभ्यो बर्हिर्ग्राह्यम् । शुकशुम्बादिवर्जितेभ्यः सर्व्वदृष्टेभ्य इति
 यावत् ॥ ७८ ॥

बौधायनादिभिः प्रोक्तो विधिरथ मतात् पुनः ।
 सूकलानेकलांश्चापि वर्जयन्त्यपरे बुधाः ॥ ७६ ॥
 कुशाभावे कठाः प्राहुः पर्वपल्लवदोषधीः ।
 वरूकरत्तारकटकपरिध्याधकवर्जिताः ॥ ८० ॥
 मुख्यान्वेवेति भापन्ते केचित् काशान् कुशान् शरान् ।
 बल्वजान् पुण्डरीकाणि यवव्रीहितृणान्यपि ॥ ८१ ॥
 पालाशः खादिरो वेधो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
 वनस्पतीनां सर्व्वेपामिधः कार्य्यो विशेषतः ॥ ८२ ॥

बौधायनादिभिरिति । सोऽयं बौधायनादिष्वमतोविधिः । म-
 तात् पुनरिति । मतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुनरप्रथमे भेदे
 इति कौषात्, मतान्तरमाश्रित्यापरे सूकलानेकलांश्च वर्जयन्ति ।
 सदृशानेकलांश्चापीति पाठान्तरम् ॥ ७६ ॥

मतान्तरमाह । कुशाभावे इति ॥ ८० ॥

मतान्तरमाह । मुख्यानीति । काशकुशादयः सर्व्वे मुख्याः । न
 तु काशादीनां कुशप्रतिनिधिलमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

पालाश इति । इधोनामाग्नीन्धनार्थः प्रादेशद्वयपरिमितकाष्ठ-
 रूपः । स च पालाशः खादिरो वेति मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 प्रतिविद्धवर्जं सर्व्ववमस्पतीनां कार्य्यः । खादिरपालाशयोर्विकल्पः ॥

तच्चैतान् वर्जयेद्दृष्टान् कोविदारविभीतकौ ।
 कपित्थं करभं राजदृष्टं शाकद्रुमं तथा ॥ ८३ ॥
 नीपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ।
 श्लेष्मातकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ॥ ८४ ॥
 पालाशः खादिरो वैल्थो यूपो रौहितकोऽपि वा ।
 औदुम्बरो वा यूपः स्यादित्याहुः कठशाखिनः ॥ ८५ ॥
 यूपेष्वविद्यमानेषु ग्राह्यः कश्चिद्वनस्पतिः ।
 तदभावे तु यं कश्चिद् याज्ञिकं दृष्टमाहरेत् ॥ ८६ ॥
 अग्निहोत्रहवन्यव कार्या वैकल्यतौ शुभा ।
 पालाशी तु कठश्रुत्या तदभावेऽन्यदृक्षजा ॥ ८७ ॥
 आपस्तम्बोक्तदृष्टोक्ता भवेयुः क्रतुषु सुचः ।
 शमीमथ्योऽथवा मूर्जदृष्टमथ्यः कठश्रुतेः ॥ ८८ ॥

प्रतिषिद्धानाह । तचेति दाभ्याम् । एतां त्यक्त्वाऽन्यः संकलो द्रुमो-
 पाह्य इति स्पष्टार्थमभिधानम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

यूपविधिमाह । पालाश इति दाभ्याम् । स्पष्टार्थो श्लोकौ ॥
 ८५ ॥ ८६ ॥

सुपमधिलत्याह । अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्रं ह्यते यथा सेध-
 मग्निहोत्रहवनी सुक् ॥ ८७ ॥

अग्निहोत्रादन्यवाह । आपस्तम्बोक्तेति ॥ ८८ ॥

तदलाभे यथालाभमन्ययान्निकटक्षजाः ।

खादिरो मुसखः कार्यः पालाशः स्यादुलूखलः ॥ ८८ ॥

यदोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यदक्षजौ ।

रौहीतकान् न्यग्रोधोत्थान् पालाशान् वा कठश्रुतेः ॥ ८९ ॥

कुर्वीत चमसांस्तेषामभावेऽन्यद्रुमोद्भवान् ।

आश्वत्यं वारणं नो चेदिडापावमिहान्यजम् ॥ ९० ॥

न क्षभ्यन्ते यदा गवो दक्षिणार्धेन चोदिताः ।

प्रत्येकं तत्र निष्कः स्यात्तद्वर्द्धं पाद एव वा ॥ ९१ ॥

द्रव्याणामेकजातीनां बहूनां यत्र चोदना ।

तच्चाहं मुख्यलाभेऽपि श्रेष्ठे प्रतिनिधिर्भवेत् ॥ ९२ ॥

मुसखोलूखलयोर्विधिमाह । खादिर इति ॥ ८८ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । उभौ मुसखोलूखलौ । चमसप्रकृति-
माह । रौहीतकानित्यादिना ॥ ८९ ॥

कुर्वीतेति । रौहीतकानित्यादिना गतेन समन्धः । आश्वत्य-
मिति । इडापावं तावदाश्वत्यं वारणं वा कार्यम् । तदसम्भवे अन्य-
दक्षजमित्यर्थः ॥ ९० ॥

नेति । निष्कादयो गोः प्रत्याखायाः । निष्कस्त्रनेकधा स्मर्यते ।
तथा घामरः । साष्टे गते सुवर्णानां हेमुरोभूषणे पले । दीनारो-
ऽपि च निष्कोऽस्तीति । दीनारो मध्यगतेन व्याख्यातः । यथा ।
दीनारोरूपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णषष्ठतितमो भागो-
रूपक उच्यते । मनु । चतुःषोडशिको निष्क इति ॥ ९१ ॥

सर्वोऽपि मुख्य एव स्यात् सर्वो गौणोऽथवा भवेत् ।
 इत्येवमेकरूपत्वे न युक्तः कर्तुमाग्रहः ॥ ८४ ॥
 गावो हेमानि वस्त्राणि चोद्यन्ते यच्च दक्षिणाः ।
 तदभावे ददेन्मन्यास्तत्संख्यानथवौदनान् ॥ ८५ ॥
 तयोरभावे कन्दानि मूलान्याहो फलानि च ।
 नित्यस्य कर्मणः कार्यं सर्वथैव समापनम् ॥ ८६ ॥
 वाजपेयक्रतौ सर्व्वदक्षिणानामसम्भवे ।
 गावः सप्तदशैकेषां सम्भवेऽपीति सामगाः ॥ ८७ ॥
 यज्ञोपवीतस्याभावे वस्त्रोपव्यानमाचरेत् ।
 तदभावे तु सूत्रेण चिह्नतोपव्ययेत सः ॥ ८८ ॥
 भुञ्जीयातां घृतेनैव स्वामिनाविष्टिमध्यतः ।
 दध्ना क्षीरेण वा कार्यं घृताभावे तु भोजनम् ॥ ८९ ॥

द्रव्याणामित्यादिश्लोकद्वयं षष्ठ्यर्थम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

गाव इति । मन्यास्तु, दधिमधुसलिलेषु सक्तवः घृयमेते वि-
 चितास्तयस्तु मन्याः — इति गृह्यसूत्रे व्याख्यातः ॥ ८५ ॥

तयोरिति । तयोर्मन्यौदनयोः ॥ ८६ ॥

वाजपेयेति । एकेषामाचार्याणां मते सर्व्वदक्षिणाऽसम्भवे सप्तदश-
 गावो देयाः । सर्व्वदक्षिणासम्भवेऽपीति कन्दोशानां मतम् ॥ ८७ ॥

यज्ञोपवीतस्येति । यज्ञोपवीतं उपदिष्टगुणोपेतं ब्रह्मसूत्रम् ।
 तस्याभावे वस्त्रेण, तस्याप्यभावे चिह्नता सूत्रेणोपव्यानं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

भुञ्जीयातामिति । स्वामिनौ दम्पती । स्पष्टमन्यत् ॥ ८९ ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं गौणं द्रव्यं यद्यपि विद्यते ।

तथापि गौणवृत्त्याप्तं मुख्यं द्रव्यं ग्रहीष्यते ॥ १०० ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं द्रव्यं यागार्थं चेन्न लभ्यते ।

स्तेयादन्यैरसन्मार्गैरर्जितेनापि चेज्यते ॥ १०१ ॥

मन्त्रोक्तानुक्तगुणकं चोदितं चेन्न लभ्यते ।

मन्त्रानुक्तगुणं हित्वा स्यान्मन्त्रोक्तगुणादरः ॥ १०२ ॥

विशिष्टावयवद्रव्यं विशिष्टगुणयोगि च ।

चोदिताङ्गमलब्धं वै तच्च कार्य्यो गुणादरः ॥ १०३ ॥

मुख्येति । वर्षानुषारेणानुशिष्टा वृत्तिर्मुखा । अनन्तरवर्ष-
वृत्तिः पूर्वस्य गौणी । वृत्तिर्जीवमोपायः प्रतिपदादिह्यः । आप्त-
मर्जितम् ॥ १०० ॥

मुख्येति । स्तेयादन्यैरित्यनेन स्तेयार्जितधनेन न यष्टव्यमित्युक्तम् ।
असन्मार्गा अविक्रेयविक्रयादयः ॥ १०१ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रोक्तगुणकं मन्त्रानुक्तगुणकं ब्राह्मणोक्तगुणकमित्ये-
तत् । यच्च मन्त्रब्राह्मणाभ्यां पृथक् पृथक् गुणा अभिहिताः, तच्च
तदुभयगुणयुक्तद्रव्याप्तान् ब्राह्मणोक्तगुणानुपेक्ष्य मन्त्रोक्तगुणा एवा-
दरणीया इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विशिष्टेति । यचाङ्गद्रव्यस्यावयवविशेषा गुणविशेषाद्योपदिष्टा-
स्तोभयोपसंहारामभावे गुणादरः कार्य्यः ॥ १०३ ॥

स्थूलादिपरिमाणश्च द्रव्यं शुक्लादिरूपवत् ।
 चोदिताङ्गमलब्धं चेत्तत्र रूपादरो भवेत् ॥ १०४ ॥
 दूरासन्नगुणोपेतमङ्गं न प्राप्यते यदि ।
 दूरवर्त्तिगुणं हित्वा स्यादासन्नगुणादरः ॥ १०५ ॥
 नानाधर्मवदङ्गं चेदलब्धं तत्र गृह्यते ।
 स्वभावबलवद्बलवच्छास्त्रचोदितम् ॥ १०६ ॥
 शास्त्रधर्मान् प्रतिनिधौ शक्त्या सर्वान् प्रयोजयेत् ।
 मुख्याभिधायकान्मन्त्राननूहेनैव कीर्त्तयेत् ॥ १०७ ॥
 सर्वप्रतिनिधौ कार्यमनाज्ञातजपादिकम् ।

स्थूलेति । श्रुत्योः परिमाणरूपयोरुपसंहारासम्भवे परिमाण-
 सुपेक्ष्य रूपमादरणीयम् ॥ १०४ ॥

दूरेति । अङ्गद्रव्यस्य दूरवर्त्तिन आसन्नस्य गुणा यचोपदिष्टा-
 स्तचोभयोपसंहारासम्भवे आसन्नगुणादरः कार्यः ॥ १०५ ॥

नानेति । यथाङ्गे नाना धर्मा उपदिष्टास्तत्र तावद्बलवत्तस्या-
 ङ्गस्यासम्भवे यो धर्मः स्वभावतो बलवान् यो वा बलवता शास्त्रेणो-
 पदिष्टस्तद्बलवत्तमङ्गं गृहीतव्यम् ॥ १०६ ॥

शास्त्रेति । मुख्ये ये धर्माः शास्त्रेणोपदिष्टास्ते यावच्छक्ति प्रति-
 निधौ प्रयोज्याः । मुख्याभिधायकाश्च मन्त्राः प्रतिनिधावनूहेनैव
 पाद्याः ॥ १०७ ॥

सर्वेति । प्रतिनिष्ठुपादानेऽपि मुख्यस्य स्तोत्रात् प्रसक्तं वैगुण्य-

यदा प्रतिनिधानेनैवार्थसिद्धिः कथाशयात् ॥ १०८ ॥

यत्र प्रतिनिधिर्भातुं नैव शक्यः कथञ्चन ।

तत्रापि वाक्यसामर्थ्यात्तत्कार्येऽन्यद्विधीयते ॥ १०९ ॥

आग्रयणे पशौ सोमे चातुर्मास्येष्वसम्भवे ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तत्तत्कार्यप्रसिद्धये ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टिकार्येषु कार्या पूर्णाहुतिर्युधैः ।

पश्चिष्टेरपि च स्थाने प्राहुः पूर्णाहुतिं परे ॥ १११ ॥

सत्रायागूर्यं तत्कर्तुमसमर्थस्य विश्वजित् ।

यदा वैधातवीया स्यात् सहस्रपशुदक्षिणा ॥ ११२ ॥

मनाज्ञातजपादिना श्रमनीयम् । मतान्तरमाह । यदेति । प्रतिनि-
धिर्नैव कर्मसादृश्यात् तदर्थमनाज्ञातजपादिकमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

यवेति । न्यायप्राप्तप्रतिनिध्यभावेऽप्यदृशमपि वचनप्राप्तं प्रतिनि-
धेयमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

आग्रयणे इति । आग्रयणादौ यानि यानि कार्याणि ॥ सम्भ-
वन्ति, तत्तत्प्रसिद्धयं वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टीति । प्रायश्चित्तेष्टिः तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा कार्या ।
पश्चिष्टिस्थानेऽपि पूर्णाहुतिं केचिदिच्छन्ति । परे इति कुर्वन् अन्ये
नेच्छन्तीत्यपि सूचयति ॥ १११ ॥

सत्रायेति । सत्रं कर्तुमागूर्यागूं कृत्वा यदि तत्कर्तुं न शक्नु-
यात्, तदा विश्वजितं सहस्रपशुदक्षिणां वैधातवीयामिष्टिं वा
कुर्यात् । आगूर्नाम याव्यादौ पठनीयो मन्त्रविशेषः ॥ ११२ ॥

उद्धातो मथ्यमानोऽग्निर्न जायेत यदि कश्चित् ।
 लौकिकेऽग्नावजाकर्णविप्रपाण्योरसव्ययोः ॥ ११३ ॥
 दर्भस्तम्बेऽपु वाऽनुज्ञा परयोर्होमयोर्दयोः ।
 यद्वैकस्यैव होमस्य काष्ठेऽनुज्ञाप्य वा भुवि ॥ ११४ ॥
 अरण्यारोपितोऽप्यग्निर्मथ्यमानो न चेद्भवेत् ।
 तत्रापि गतिरेपैव कर्तुं युक्ता मनीषिभिः ॥ ११५ ॥
 अरण्यारोपितस्याग्नेः पश्चान्तरमपीच्छति ।
 वौधायनो न शक्यं चेन्नन्यनं वाऽपि धारणम् ॥ ११६ ॥
 लौकिकं वह्निमादीप्य विहृत्याग्नेस्तु मध्यतः ।
 आरोपितारणीं स्निग्धा जुहुयादग्निहोषकम् ॥ ११७ ॥

उद्धात इति । यदाऽग्निरुद्धातस्तदा मन्थनेनाग्निं सम्पादयेत् ।
 मथ्यमानोऽपि यद्यग्निर्नोत्पद्यते, तदा लौकिकान्यादौ परयोर्होम-
 योरभ्यनुज्ञा । मतान्तरे त्वैकस्यैव होमस्य ब्राह्मणानुज्ञया काष्ठादौ
 करणम् । द्वितीयस्तु होमः सर्वथाऽग्निमुत्पाद्य तत्रैव करणीयः ।
 असव्ययोर्दक्षिणयोः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अरणीति । अरण्यामग्नमारोप्याहिताग्नेः प्रवासो विहितः ।
 प्रवासे चारणिं मथित्वाऽग्निमुत्पाद्य तत्राग्निहोत्रं कर्त्तव्यम् । यदि तु
 मथ्यमानोऽप्यग्निर्न जायते, तदा पूर्वोक्तैव गतिः ॥ ११५ ॥

अथ मतान्तरमाह अरणीति दाभ्याम् । अरण्यामारोपित-
 त्याग्नेरिति सम्बन्धवत्तद्वचना षष्ठी । वौधायन इच्छतीति गतेन
 सम्बन्धः । अग्निरारोपितो यस्यां तामरणिमग्नेर्मध्यतः क्षिप्तेत्यन्वयः ॥
 ११६ ॥ ११७ ॥

मन्यनं धारणं वाऽग्नेर्यावत्कालं न सम्भवेत् ।
 तावत्कालं जुहोत्येवमर्वागौपवसथ्यतः ॥ ११८ ॥
 पश्चादौ यदि निर्मग्न्यो मथ्यमानो न जायते ।
 तत्कार्यं हेमशकलं भवतं न इति क्षिपेत् ॥ ११९ ॥
 अभिहृत्य व्याहृतिभिरंथाग्नावग्निरित्यपि ।
 सावित्रादि प्रपद्येत भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ १२० ॥
 पत्नी चेद्विधवा भूत्वा प्रसीयेत कदाचन ।
 तदा श्रौताग्निश्चान्निर्मग्न्येनैव दह्यते ॥ १२१ ॥
 पुनः परिणयाधाने स्वामिनो यदि सिध्यतः ।
 पत्न्यै मृतायै श्रौताग्निं दद्यान्निर्मग्न्यमन्यथा ॥ १२२ ॥
 एतादृशप्रकारेण होमस्यावधिमाह । मन्यममित्यादिना ॥

११८ ॥

पश्चादाविति । निर्मग्न्य इति मन्यनोत्पन्नस्याग्नेर्नामधेयम् ।
 मथ्यमानः सन् यदि निर्मग्न्यो न जायते तदा भवतं न इति मन्त्रेण
 तत्कार्यं हेमशकलं क्षिपेत् ॥ ११९ ॥

मतान्तरमाह । अभिहृत्येति ॥ १२० ॥

पत्नीति । प्रसीयेत विधेयम् । श्रौताग्निश्चान्निर्मग्न्येनैव दह्यते । पूर्वमृतस्य
 पत्युर्दाष्टे तद्विनियोगादिति भावः ॥ १२१ ॥

पुनरिति । पत्न्या मृतायां पत्युः पुनः परिणयस्य पुनराधानस्य
 च सम्भावनायां श्रौताग्निना पत्नीं दग्ध्वा पुनः परिणयं पुनराधानं
 न कुर्यात् । तदसम्भावनायान्तु निर्मग्न्यग्निनैव सा दग्धव्या ॥
 १२२ ॥

तथैवानेकभार्यस्य यद्येकाऽच प्रमीयते ।
 नेच्छेत् पुनर्विवाहं चेन्निर्मन्येनैव तां दहेत् ॥ १२३ ॥
 किन्वेतावदिहाप्यस्ति दग्ध्वा निर्मन्यवहिना ।
 उत्सर्गेष्ट्या त्यजेदग्नीन् पुनस्तानादधीत च ॥ १२४ ॥
 मृतभार्यस्य यागादौ सर्वं स्त्रीकर्म लुप्यते ।
 नान्येन केनचित् कार्यं मृतायाः कर्म किञ्चन ॥ १२५ ॥
 फलीकरोति यः कश्चिदिह दासी पिनष्टि च ।
 संपत्नीयाहुतिस्तत्र सर्वथैव च लुप्यते ॥ १२६ ॥
 अस्त्रीकस्य हविःपाको नियतः पूर्वपावके ।
 सर्वथा नापरे वह्नाविति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ १२७ ॥

तथैवेति । अज्वर्यः श्लोकः ॥ १२३ ॥

अथैव विशेषमाह । किञ्चित्ति । मृतां पत्नीं निर्मन्यगमिना
 दग्ध्वा उत्सर्गेष्टिविधिना अग्नीन् परित्यज्य तानग्नीन् पुनरादधीत
 ॥ १२४ ॥

मृतभार्यसेति । पत्नीकर्मण्येव एव तस्य याग इत्यर्थः । पत्न्याः
 प्रतिनिधिरूपेषापि केनचित्तत्कर्म न कर्त्तव्यमित्याह । नान्येनेति ॥
 १२५ ॥

पत्नीकर्मलोपे फलीकरणादिकमपि न स्यात् तदभावे च
 हविरेव न निर्वहेदित्याशङ्क्याह । फलीकरोतीति । यः कश्चित्
 शिष्यादिः । अज्वन्यत् ॥ १२६ ॥

विशेषमाह । अस्त्रीकसेति ॥ १२७ ॥

एवमुत्सर्गतः सर्वं पत्नीकर्म विलुप्यते ।

मृतभार्य्यस्य चैकाकिनोऽग्निहोत्रादि जुह्वतः ॥ १२८ ॥

पत्नीमन्त्रान् अपेत् स्वामी जीवन्ती चेन्न शक्नुयात् ।

लोपएवाथवा तेषामिति सूत्रेषु केषु चित् ॥ १२९ ॥

उपसंहरति । एवमिति ॥ १२८ ॥

मृतभार्य्यस्य विधिमुक्तेदानीं जीवन्त्येव पत्नी यद्यशक्ता भवति तदा किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह । पत्नीमन्त्रानिति । मन्त्रान्तरे तु जीवन्त्यामशक्तायां पत्न्यां पत्नीमन्त्राणां लोप एवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एवं केशवसिद्धान्तो मृतभार्य्यस्य भाषितः ।

आचार्यान्तरसिद्धान्ताः पुनराधौ प्रपञ्चिताः ॥ १३० ॥

एवमिति । एवं पूर्वाक्तप्रकारोमृतपत्नीकस्य केशवसिद्धान्तानुसारेण भाषितः उक्तः । ननु अपत्नीकस्थान्येऽपि शाखान्तरगोचराविषयाः सन्तीति न्यूनत्वमाशङ्क्य परिहरति । आचार्येति । भविष्यन्तीति शेषः । सूत्रसूत्रान्तरेषु । तेषां भिन्नप्रदेशीयत्वेन नाशोद्भविताः, किन्तु पुनराधिसूत्रे एव तेषां प्रपञ्चनं भविष्यतीति भावः ॥ १२९ ॥

अपत्नीकविधित्तरोपपत्तिरिति विषयः, 'इदमाह' ।

प्रसूतायामशक्तायामपेतायां च केचन ।

रजस्वलाविधिं प्राहुर्मैथुनाह्वानवर्जितम् ॥ १३१ ॥

प्रसूतायामिति । प्रसूताशब्देन पुत्रजननमित्तकविंशतिदिनात्म-
ककर्मानधिकाररूपाशौचवती लक्ष्यते* । कन्याजननप्रयुक्तेकमा-
सात्मकत्वं कन्याजनौ । अग्न्या अमर्षा रोगादिना । अपेता ।
दण गतौ । अप दूरं दत्ता गता । अप दूरप्रसर्पणे इति विश्वः ।
मृतायामिति यावत् । षकारात् प्रोषिता पतिताऽपि संगृह्यते ।
केचन आचार्याः । अच कथिदिति वक्तव्ये षड्वादिसम्पत्तिदर्शन-
द्वारा स्वाभिमतत्वयुक्तत्वे व्यञ्जयन् केचनेत्याह ।

आसु रजस्रलाधर्मातिदेशार्थमाह । रजस्रलेति । रजस्रलाद्यां
सत्यां षोडशविधिः कल्पे दृष्टः स एवात्र प्रसूतादियु प्राङ्गः । तामपरुध्य
यजेतेत्यादिकः । पञ्चौकर्मलोपपक्षो योक्तासादनादिरूपो वा पक्षः ।
उभयरूपोविधिरिति यावत् । श्रूयते चापस्तम्बसूत्रे मैयुनाङ्गान-
संज्ञकं कर्म, तस्यादृष्टार्थत्वमाशङ्क्य रजस्रलाधर्मातिदेशाच्च प्राप्तं
परिहरति । मैयुनेति । मैयुनार्थमाङ्गानं मन्त्रकरणकं शास्त्रेणो-
पदिष्टम् । तद्विहायान्यत् प्रसूतादियु भवतीत्यर्थः । तस्य दृष्टार्थत्वे
सति पुरुषार्थत्वादिति भावः । ननु न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थ-
त्वादिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र मन्त्राणां प्रतिनिधिर्न वेति
सन्देहे नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् । आरम्भनियमः
दोषयासमाप्तौ† ॥१३१॥

* लभ्यते, — इति क० पुस्तके पाठः ।

† अत्र कियान् मन्त्रस्युद्धृत इति प्रतिभाति ।

होतुर्याज्याऽनुवाक्यासु विस्मृतिर्यदि जायते ।
 तदाऽऽग्नेयीभिरैन्द्रीभिः प्राजापत्याभिरेव च ॥ १३२ ॥
 यजेद्दयाज्यानुवाक्याभिर्याह्वतीभिरथापि वा ।
 अनुमन्त्रणमन्त्रेषु याजमानेषु विस्मृतौ ॥ १३३ ॥
 तदा व्याह्वतिभिः कुर्यात् स्वामी तदनुमन्त्रणम् ।
 दीक्षावेदनसुब्रह्मण्यादिकार्येष्वप्येषतः ॥ १३४ ॥
 पिचादीनां सुतादीनां मध्ये यन्नामविस्मृतौ ।
 अकृतं यस्य वा नाम निर्दिशेत्तं तमेव वा ॥ १३५ ॥
 जातिनक्षत्रगोचानुष्ठानान्यतमसंज्ञया ।
 तथेष्टौ प्रियपुत्रस्य पिचादीनां पितृकृतौ ॥ १३६ ॥
 छिन्नं लूनञ्च पिष्टञ्च सान्वाय्यं मृन्मयं तथा ।

होतुरिति । याज्या नाम हविस्त्वानायाः श्वचः । अनुवाक्याश्च
 देवताज्ञानायाः । तद्विस्मरणे आग्नेय्यादीनामन्यतममभिर्हन्मिथ्या-
 वृत्तिभिर्वा यजेत् । यद्यपि मन्त्रे प्रतिनिधिर्नैत्युक्तं, तथापि वचनात्
 क्वचित्तथात्वमादरणीयम् । स्पष्टमन्त्रम् । नामाधिकृत्याह । दीप्तेति ॥
 पिचादीनामिति । पिचादीनां पुत्रादीनां वा कस्य पिचा-
 योविस्मरणे प्रमादादग्निर्देवे वा समस्तस्यैव चाक्षय्यं तन्नाममात्रञ्च
 वा निर्देयः कार्यः ॥ १३२॥१३३॥१३४॥१३५॥१३६॥

नामविस्मरणे निर्देशप्रकारमाह । जातीति ॥ १३६ ॥

छिन्नमिति । यथाविध्यनुत्पाद्य लोकषिद्धिहेतुर्होयात्तदा

लोकसिद्धं गृहीतञ्चेन्मन्त्रा जप्याः कठाशयात् ॥ १३७ ॥

छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियत क्रतुं प्रति ।

तत्तन्मन्त्रजपं ग्राह भरद्वाजः कृताकृतम् ॥ १३८ ॥

छिन्ने चावहते लूने पिष्टे दग्धे च मृन्मये ।

खाते च लौकिके प्राप्ते जपोनास्त्येव वाजिनाम् ॥ १३९ ॥

उक्तानि परिमाणानि वेदेरप्यग्निसद्यनाम् ।

तदसम्भवतो ज्ञासं कुर्यादर्याविरोधतः ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्य प्रमाणं तु व्याख्यातमनलाहितौ ।

तस्यासम्भवतस्तिर्यग्यवचितयमङ्गुलम् ॥ १४१ ॥

प्रयोगकाले तत्तन्मन्त्रा जप्याः ॥ १३७ ॥

मतान्तरमाह छिन्नादीति । तथाच भरद्वाजमते तत्तन्मन्त्रान्
जपेदा न वा जपेत् ॥ १३८ ॥

मतान्तरमाह । छिन्ने इति । तथाच कठानां मन्त्रजपोनियतः,
भरद्वाजीयानां कृताकृतः, वाजिमान्तु न भवत्येव ॥ १३९ ॥

उक्तानीति । वेदेरप्यग्निरहश्च च ग्राहोपदिष्टपरिमाणसम्भवे
थावता परिमाणेन प्रयोजनं निर्वहति तावत्परिमाणं ह्रस्वमपि
कुर्वीत ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्येति । यथोक्तपरिमाणसम्भवे तिर्यक्स्थापितयवचि-
तयमेवाङ्गुलपरिमाणं भवति ॥ १४१ ॥

वेदिसन्नमनार्थाय रज्जोराकर्पणे यदि ।
 महीतलं न पर्याप्तं तत्रेमं विधिमाचरेत् ॥ १४२ ॥
 ओण्यंसदेशान्तरालमाचीं रज्जुं विधाय तु ।
 तस्य द्वादशकं भागमपरं तत्र निक्षिपेत् ॥ १४३ ॥
 रज्जुस्त्रयोदशांशेन शङ्कौ न्यस्ता यथा स्पृशेत् ।
 ओण्यंसयोरन्यतरं तावद्दूरे निहन्ति तौ ॥ १४४ ॥
 शङ्कुदक्षिणओण्यंसौ दक्षिणेन ततस्तयोः ।
 शङ्कोर्निक्षिप्य तत्पाशौ तां रज्जुं तदनन्तरम् ॥ १४५ ॥
 ओणिं प्रति समाकृष्य तत आरभ्य चांसतः ।
 दृढकार्ये लिखन्नेव वेदिं दक्षिणतो नमेत् ॥ १४६ ॥
 एवमुत्तरतो नामः पूर्वपश्चिमतोऽपि च ।
 यस्यां दिशि नमेद्वेदिस्तस्यां ओण्यंसतो वहिः ॥ १४७ ॥
 ओणिभ्यां च तथाऽंशाभ्यां द्वौ द्वौ शङ्कू वहिः क्षिपेत् ।
 रज्जुर्द्वयोर्द्वयोः शङ्कोः पूर्ववत् न्यस्य नामयेत् ॥ १४८ ॥
 पूर्वपश्चिमयोरज्जुस्तत्तन्मानानुसारिणी ।
 तत्तद्रज्ज्वनुसारेण तत्तच्छङ्कोर्वहिः क्रिया ॥ १४९ ॥

वेदीति । एषा च प्रक्रिया याज्ञिकेभ्योऽवगन्तव्या ॥ १४२ ॥

१४२॥१४३॥१४४॥१४५॥१४६॥१४७॥१४८॥१४९॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमध्यस्तु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १६२ ॥

एकपक्षगतो यावान् होमसङ्घोऽतिपद्यते ।

पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥ १६३ ॥

स्वकालोत्कर्षतः कश्चिद् गौणकालो निरूपितः ।

अपकर्षाद्यान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥

आमयाव्याप्तिमानापद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।

राद्रभंशे धनाभावे गुरुगेहे वसन्नपि ॥ १६५ ॥

अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च ।

समासमग्निहोत्राणां यथासम्भवमाचरेत् ॥ १६६ ॥

उत्तरमाह । मुख्येति ॥ १६२ ॥

अयेदानीं पक्षहोममधिकृत्याह । एकेति । अतिपद्यते लुप्यते ।
अतिपद्यते इति तु समीचीनः पाठः । तं होमसङ्घम् । तन्तुमती
नाम प्रायश्चित्तेष्टिविशेषः ॥ १६३ ॥

स्वेति । पूर्वं स्वकालोत्कर्षेण स्वकालात् धरति इत्येतत्, पूर्वस्य
कर्माणो गौणकालो निरूपितः, अयेदानीं स्वकालात् पूर्वतोऽपि
गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥

तच्च निमित्तान्याह । आमयावीत्यादिना । समासः सङ्क्षेपः ॥
१६५ ॥ १६६ ॥

निमित्तानामिहैतेषां निर्दिश्यैकं यदुच्यते ।
 तत्सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात् प्रतिपादितम् ॥ १६७ ॥
 पञ्चहोमानशेषान् वा शेषहोमानथापि वा ।
 समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥ १६८ ॥
 प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्र वा दिने ।
 यावन्त्यौषधसंस्थाह्नात् प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥ १६९ ॥
 तावन्ति परिगृह्णीयाच्चतुरस्रयनानि च ।
 पाचान्तरसंस्थायां नित्यायां प्राकृतसुचि ॥ १७० ॥
 स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
 एका समित् सकृद्धोमः सकृद्देव निमार्जनम् ॥ १७१ ॥
 उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषा प्रकृतिरिष्यते ।

निमित्तानामिति । एषां निमित्तानां मध्यदेकं निमित्तं निर्दिश्य यदुच्यते, तत् सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात् ॥ १६७ ॥

पृष्ठेति । तत्रायं वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते ॥ १६८ ॥

प्रतिपदीति । औषधसंस्थाह्नात् पूर्वदिनात् प्राक् तावन्ति दिनानि, तावन्ति चतुरस्रयनानि प्रतिपदि दिनान्तरे वा धार्यं गृह्णीयात् । एकस्यां सुचि तावतामधमावेशमाशङ्क्याह । पाचान्तरसंस्थायायामिति । इति पाचान्तरे सुचं स्थापयित्वा तत्र चतुरस्रयनानि गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

मतान्तरमाह । स्थूलमिति । समुन्नयेदिति तावन्ति चतुरस्रयनानि इत्यनेन संवध्यते । होमप्रकारमाह । एकेति ॥ १७१ ॥

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽप्यतिदिशति ।

एवमेवोत्तरचाङ्गि प्रातर्होमान् समस्य तु ॥ १७२ ॥

जुहुत्यौपवसथ्याहप्रातर्होमावधीन् सकृत् ।

एवमिति । उत्तरचाङ्गि द्वितीयदिने । प्रातर्होमान् कौटुम्भान् ?
औपवसथ्याहः पर्वदिनं, तत्कालीनप्रातर्होमपर्यन्तान् समस्य, ता-
वता चतुर्विंशत्यनानां समासं कृत्वा, सकृदेकेन प्रयत्नेन जुहोति । यन्तु
धौधानीये पर्वहोमपर्यन्तं समासोऽत्र भवतीत्युक्तम् । तस्याग्रे व्यवस्था
भविष्यति ॥ १७२ ॥

ततश्च पञ्चदशोपन्यासार्थमाह ।

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनखान् ॥ १७३ ॥ .

ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ।

समारोपेति । समारोपस्य विधानं विधिस्तेनाग्नीन् समारोप-
यन्ते । बङ्गवचनोपादानात्केषामित्याकाङ्क्षायामाह । य इति । ये
अग्नयो नित्यं धार्यन्ते । तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्राणाङ्ग-
तश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः ।
पक्षान्तरमाह । अथ वेति । धार्यान् । गार्हपत्यस्य चयाणां पूर्ववत्ति-
त्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव कृतहोमममासस्यापि धारणं
भवतीति भावः । बङ्गवचनन्तु, अन्वाहिताजस्राभिप्रायेण । स चार्थ
द्वादशरात्रमेव भवति । एवं चापदनुसारेण कृतहोमममासस्य समा-
रोपोऽस्यमुनैव न्यायेन । नित्यं होमिनोऽपि प्रवासामयावित्वनि-

मिन्नवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपहृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तो-
भवति । तथा चार्धपरिशिष्टे । अत्यशक्तौ काले काले प्रच-
र्यात्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपहृज्यापि प्रचर्यारोपये-
न्नित्यानि नातिपातयेन्नोत्कर्षेणावरोपयेदिति ॥ १७३ ॥

पचहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह ।

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्रापदुपपद्यते * ॥ १७४ ॥

तथैवौपवसस्थाद्वात् प्राग्यचापदिनश्च्यति † ।

तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ॥ १७५ ॥

तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ‡ ।

एवमिति । एवं येन प्रकारेण पचहोम उक्तस्तेनैव प्रकारेण
शेषहोमः कार्य इत्यर्थः । अथ च विशेषः । प्रतिपद्यतिरिक्तदिने
द्वितीयादिषु यस्मिन् दिने चापत्प्राप्तिस्तद्दिनमारभ्य पचहोमदि-
नात् प्राक्, अपवा यद्दिने चापजिहृत्तिस्तद्दिनपर्यन्तं वा भवति ।
सर्वोऽप्ययं समस्य होम एव । आयन्निमित्तकोद्वादिदिनात्मकोऽपि
भवतीत्याह । तृतीयायामिति । खट्वम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

अत्रार्थे कठमम्पतिं दर्शयन्नाह ।

* -तपते - इति ग. पुस्तके पाठः ।

† तथैवौपवसस्थात् प्राक् यत्र द्वापदिनश्च्यति, - इति ग. पुस्तके पाठः ।

यदाऽप्यत्र विनश्च्यति इति ख. पुस्तके पाठः ।

‡ समासता, - इति क. ख. पुस्तकयोः पाठः ।

आपदेवावधिर्होमसमासस्याभ्युपेयते ॥ १७६ ॥
 तस्मात् कदाचिदारभ्य यावत्स्तावतोऽपि वा ।
 आपत्कालसमान् होमान् समस्येदेकपक्षगान्* ॥ १७७ ॥
 अतएव द्विरावाय त्रिरावायाधिकाय वा ।
 समस्य जुहयाहोमानित्येवं पठ्यते कठैः ॥ १७८ ॥
 प्रवासिनोऽग्निहोत्रस्य पञ्चाहं सप्त वा पुनः ।
 सायं प्रातः पृथग्घोमा एकस्मिन्नहनीति च ॥ १७९ ॥
 एवमेकत्र पक्षे ये होमास्तेषामग्नेयतः ।
 न्यूनानां वा समासः स्यान्न पक्षान्तरवर्तिभिः ॥ १८० ॥
 सर्वयौपवसथ्याहे सायं होमः पृथक् भवेत् ।
 तथैव यजनीयाहे प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥ १८१ ॥

आपदिति । अवधिरारम्भसमाप्त्योः । ननु होमसमासस्यापद-
 वधित्वेन दीर्घापदि तावत्कालं होमसमास इत्यत आह । एक-
 पक्षगानिति । तत्स्वरूपमाह । अतएवेति । स्पष्टम् । प्रवासनिमि-
 त्तविशेषेण समासे विशेषमाह । प्रवासिन इति । उपसंहरति ।
 एवमिति । एकपक्षे ये होमास्तेषां मध्ये अग्नेयतः अग्नेयाणां न्यूनानां
 वा समासः । न तु पवहोमाख्यया पक्षान्तरवर्तिभिर्दिभिः सह
 समासः । तत्र हेतुमाह । सर्वयेति । सर्वथा मक्षपक्षत्वेऽपि । औप-
 वसथ्याहे पर्वदिने सायंहोमः पृथक्, न समासेन । तथैवापक्षत्वेऽपि

* संप्रिपेदेकपक्षगान्, - इति ग० वृत्तके पाठः ।

यजनीयाहे यागदिने प्रातर्होमः पृथक् भवेत् । तथा च सायं
समासहोमानां चतुर्दशीसायंहोमान्तानां समासः । एवं पर्वप्रात-
र्होमान्तानां च प्रातर्होमानां समासः । न ततः परम् । औपवस्य्याहे
पर्वदिने ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

पर्वोपवासशून्यञ्चेत् प्राप्तं केनापि हेतुना ।

तदा तत्सायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यते ॥ १८२ ॥

यदा दैवान् मानुषादा प्रतिबन्धात्पर्वणि समनियमाकरणे तु
पर्वसायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यो भवति । एकपक्षगतत्वात् ।
प्रातर्होमस्तु पृथगेव । अन्ये तु पर्वसायंप्रातर्होमावपि पूर्वैः सह
समस्यौ । समासस्यापत्तिमित्तकत्वात् ॥ १८२ ॥

तावता नापगच्छेदपक्षान्तरेऽपि च ।

पुनस्तत्रापि कतव्यः समासः पृथगेव हि ॥ १८३ ॥

तावतेति । तत्रापि पक्षान्तरेऽपि ॥ १८३ ॥

पूर्वोक्तमेवानुवदति ।

न तु पक्षान्तरस्थानां समासश्चोद्यते मिथः ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ॥ १८४ ॥

तृतीयेऽनन्तरे पक्षे समासं न समाचरेत् ।

न त्विति । दीर्घापदि पक्षहोमनियमभावे ।

एवमिति । स्पष्टम् ॥ १८४ ॥

ननु निमित्तमर्थे किं कार्यमत आह ।

तावता नापगच्छेच्चेदापत्यश्चे तृतीयके ॥ १८५ ॥

कृच्छ्रेणापि विनिर्वर्त्य तत्र होमान्दिने दिने ।

पश्चान्तरे पुनः कामं पक्षहोमादिमाचरेत्* ॥ १८६ ॥

कठैः पक्षद्वयन्त्रेव† पक्षहोमो विनियम्यते ।

तावतेति । कृच्छ्रेण ब्रह्मणेन । एवमपि आपदनिवृत्तौ चतुर्य-
पक्षे पुनः पक्षहोमः कार्य इत्याह । पश्चान्तरे इति । तत्र कठसम्-
तिमाह । पक्षद्वयमात्रं पक्षहोमो भवतीति नियमात् ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

अन्यार्थमतमुच्चापयति ।

आपद्येदनुवर्त्तेत दीर्यकालं कदाचन ॥ १८७ ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नान् पक्षहोमान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनाऽवधिः ॥ १८८ ॥

आपदिति । स्पष्टम् ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

समाप्तहोमे प्रकारान्तरमाह ।

अथापरः समासस्य प्रकारः प्रतिपाद्यते ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ॥ १८९ ॥

आपन्नोजुहुयात्तत्र समिदेकाऽथवा द्वयम् ।

* पक्षहोमादि माचरेत्, - इति ड० पुस्तके पाठ ।

† पक्षद्वयं यावत्, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

अथेति । सायंप्रातर्होमौ सायं समस्य होतव्यौ । समिच्चैका-
दे वा भवतः । उभयथा श्रवणात् ॥ १८८ ॥

तन्त्रे विशेषमाह ।

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ॥ १८९ ॥
चतस्र आहुतीः कुर्यात् तत्र द्वे सायमाहुती ।
द्वे प्रातराहुती सायंहोमे चैका समिदयदि ॥ १९० ॥
समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत् प्रातराहुती ।
द्विःसायंहोमवन्मृज्याद्द्विःप्रातर्होमवत्सुचम् ॥ १९१ ॥
भक्षमन्त्रे भवेदूह आग्नेयं सौर्यमित्यपि ।
उपस्थानं सक्तकार्यं श्रेयं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ १९२ ॥
केचिद्द्वे आहुती हुत्वा संविश्यैव निमील्य वा ।
विच्छिद्यैतावता * होमौ कुर्याद्द्वे आहुती ततः ॥ १९३ ॥
कल्पभाष्ये पुनश्चान्यदापत्कल्पान्तरं स्थितम् ।
पक्षहोमादिकाः पूर्वमापत्कल्पानिरूपिताः ॥ १९४ ॥
सायंप्रातःकालभेदसंपाद्याः सर्व एव ते ।
अपद्गुरुत्वमालोच्य कदाचित्सायमेव ते ॥ १९५ ॥
उभयेऽपि समस्यन्ते सायंप्रातस्तना अपि ।
इत्थं समस्तहोमानां † समासान्तरमापदि ॥ १९६ ॥

* विच्छिद्य तावता, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समस्य होमानां, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सायन्तनान् समस्यादौ सर्वान् प्रातस्तनानपि ।
पुनस्तानुभयान् सायं समस्येदुक्तमार्गतः ॥ १८८ ॥

सायमिति ।

• सायमादिप्रातरन्तर्मेकं कर्माप्रचक्षते इत्युक्तत्वात् कर्मणः त्राय-
मुपक्रमत्वेन सायंहोमस्य मुख्यत्वम् । चतस्र इति । यद्येका समित्
क्रियते तदा सा सायंहोमे होतव्या । समिद्वयपक्षे त्वेका सायंहोमे
प्रातर्होमे चैका होतव्या । सुचं च वारदयं सायंहोमवत् वारदयं च
प्रातर्होमवत् मृज्यात् ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

विशेषान्तरमाह । भवेति । मतान्तरमाह । केचिदिति ।
आहुतिरिति शेषः । आहुतिद्वयहोमानन्तरं संवेगं निमीलनं वा
कृत्वा तावत्तैवापराहुतिद्वयेन विच्छेदं सम्पाद्यापराहुतिद्वयं होतव्यं
न तु नैरन्तर्येणेति भावः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

मतान्तरमाह । कच्येति । आपत्कल्पेऽपि समस्यमाना होमाः
सायंप्रातःकालभेदेन सम्पादनीयाः । सायंहोमाः सायं, प्रातर्हो-
माश्च प्रातः सम्पाद्या इत्यर्थः । आपदो गौरवातिरेके तु सायमे-
वोभयहोमाः कर्तव्याः । तथापि प्रकारमाह । सायन्तनानिति ॥
१८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

पञ्चहोमे हि तत्रैकमुदाहृत्योच्यते मनाक् ।

चतुरुन्नयनान्यस्मिन्नष्टाविंशतिरुन्नयेत् ॥ १८९ ॥

चतुर्धा कृत्वा जुहुयात् षट्पञ्चाशतमाहुतीः ।

प्रक्षेपास्तत्र चत्वारः प्रतिप्रक्षेपमाहुतीः ॥ २०० ॥

मन्त्रेण * जुहुयादिदांश्चतुर्दश चतुर्दश ।

पक्षहोमसमं शेषं सायं प्रातः समाचरेत् † ॥ २०१ ॥

सर्वं ‡ द्विरात्रहोमादावभ्यूह्यमिदमौदशम् ।

कथा अथेवमेवार्थमङ्गीकुर्वन्ति केचन ॥ २०२ ॥

दीर्घकालापदं मत्वा पक्षहोमे हुते सति ।

तत्रान्तराले यद्यापत्कदाचिदपगच्छति ॥ २०३ ॥

काले काले पुनर्होमान् जुहुयात् प्राग्धुतानपि ।

कठेष्टेवं विदुः केचिन्नेच्छन्त्यन्ये पुनर्हुतिम् ॥ २०४ ॥

यावन्तोऽत्र समांसास्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ २०५ ॥

तमेव प्रकारमुदाहरणोपन्यासेन विशदयति । पक्षेति ॥ १८८ ॥

२०० ॥ २०१ ॥

अमुमेव प्रकारमन्यत्रातिदिशति । सर्वेति ॥ २०२ ॥

यदा तु दीर्घकालीनामापदमवधार्यापकर्षरीत्या पक्षहोमाहुताः

परतस्तु पक्षमथ एवापदपगता, तत्र मतभेदेन व्यवस्थामेदमाह ।

दीर्घेति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

होमसमाप्त्यौत्सर्गिकीं रीतिमाह । यावन्त इति ॥ २०५ ॥

* तन्त्रेण, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समाचरेत्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

प्रातर्होमादिका यदा समासा इति भाषितम् ।
 कल्पव्याख्यातृभिः कैश्चित् प्रातश्चेदापदागता ॥२०६॥
 तथा पूर्वापराह्लादि* निमित्तेऽयं समस्यति ।
 पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृतिशङ्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०७ ॥
 सायं हुत्वा तदैवाय जुहुयात् प्रातराहुतीः ।
 यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशङ्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०८ ॥
 हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः ।
 दर्शष्टिञ्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ॥ २०९ ॥
 देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुरात्तष्टताहुतीः ॥ २१० ॥

यदि तु प्रातरापदागच्छति तदाऽपि पूर्वमते सायमुपक्रम एव
 होमसमाप्तः प्राप्नोति, तत्र मतान्तरेण प्रातरुपक्रमत्वमाह । प्रात-
 रिति ॥२०६॥

अग्निहोत्रिणोभरणशङ्कायां विज्ञेयमाह । पूर्वपक्षे इति । पूर्व-
 पक्षे शङ्कपक्षे ॥२०७॥२०८॥

द्रव्यसम्भवे आह । इष्टिरिति ॥२०९॥

चतुरात्तं चतुरवत्तं एतं तदाहुतीः पृथक् पृथक् जुह-
 यात् ॥२१०॥

* पराह्लादौ, - इति क० पुस्तके पाठः ।

जुहुयादेवमन्यत्र सर्वत्रापदि ह्यते ।

अथेष्टयनमध्ये स्यात् पत्युर्मरणसंशयः ॥ २११ ॥

अवशिष्टेष्टिदेवेभ्यस्तत्सङ्ख्यानि दृतानि च ।

चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह ॥ २१२ ॥

पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्ववज्जुहुयात् पृथक् ।

चातुर्मास्यान्तराले चेत् स्वामिनी मृतिशक्कनम् ॥ २१३ ॥

तत्रान्यपर्वपर्यन्तमग्निहोत्राण्यशेषतः ।

तदैव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बहूनपि ॥ २१४ ॥

चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ।

पञ्चक्षामे पुरोडाशं निर्वपेत् यशुदैवतम् ॥ २१५ ॥

आमिक्षामथ वा कुर्यात् पूर्णाहुतिमथापि वा ।

अथेति । तत्सङ्ख्यानि देवतासङ्ख्यानि चतुर्गृहीतानि दृतानि पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पृथग् जुहुयात् ।

चातुर्मास्यागमथे यजमानमरणशङ्कायामाह । चातुर्मास्येति । अन्यपर्वपर्यन्तं चातुर्मास्यागौयान्यपर्वपर्यन्तम् ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

यदि तु तदानीं यशुर्न लभ्यते तदाऽपि प्रतिनिधिना निर्वर्त्तनीयमित्याह । पञ्चक्षामे इति । सर्वासंभवे पूर्णाहुतिः कर्त्तव्या । तावतैव सर्वं निर्वहति ।

आहिताग्निः कदाचित्तु क्षणपक्षे मृतो यदि ॥ २१६ ॥
 तदा श्रेयाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ।
 अन्ये तदैव दर्शेष्टिं कुर्युः क्षणे मृतस्य तु ॥ २१७ ॥
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ।
 एवं प्रतिनिधिः प्रोक्तस्तत्कार्ये च विधिः पृथक् ॥ २१८ ॥
 अवशिष्टोऽच यः कश्चित् स्वे स्वे स्थाने वदामि तम् ॥

आश्वलायनधकृतिमाह । आहिताग्निरिति ।

अत्रैव मतान्तरमाह । अन्ये इति ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

प्रतिनिधिप्रकरणमुपसहरति । एवमिति । प्रतिनिधिसत्त्विवर्त्य
 कर्मणि विधिद्योक्तः । न्यूनतापरिहारार्थमाह । अवशिष्ट इति ॥ २१८ ॥

इति वादिभटमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्वरिसुत-
 चिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिहतापस्तम्बवृष-
 ध्वनितार्थकारिकासु प्रतिनिधिनिरूपणं* समाप्तम् ॥

तृतीयकाण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो विष्णवे ।

नो दृष्टं गुह्यमुखं श्रुतिमुखं नो दर्शनानां मुखं
नो वा वादिमुखं न याजकमुखं नो वा क्रियाणां मुखम् ।
स्फुर्जत्संशयजातजालमयनयापारपारचमं
विद्वन्मण्डनमण्डनं कथमहो व्याख्यातुमाचक्षते ॥१॥
काष्ठं मन्दमतिः केदमकूपारविशोडनम् ।
तथापि साहसं कुर्वे तस्मन्तः क्षन्तुमर्हय ॥२॥

एवं प्रतिनिधौ निरूपिते मुख्यालाम्ने प्रतिनिधिनाऽप्यननुष्ठितासु
क्रियासु ।

उपघातः क्रियास्तोष उपेक्षा च प्रमादतः ।

चतुर्विधमिदं श्रेष्ठं पुनराधानकारणम् ॥

प्रसिद्धः कर्मणां स्तोष उपघातोऽन्त्यजादिना ।

उपेक्षा च प्रवासेन प्रमादोऽग्रेरधारणम् ॥

इति वक्ष्यात् क्रियास्तोषवशात् पुनराधानं प्राप्नोति । तत्प्रसङ्ग-
सङ्गत्या पुनराधाननिमित्तानि कानिचित् पुनराधेयनिमित्तान्यपि
वक्तुमारभते ।

कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते ।

निमित्तेषु यथायोगमाधानमथवा भवेत् ॥ १ ॥

काम इति । कामे इति* निमित्तमग्नौयं विषयमग्नौ वा ।
कामनायां सत्याम् । वेत्यथवा । निमित्तस्य यत्सोभावग्नौ इत्यादिकस्य
योगे प्राप्तौ सत्याम् । पुनराधेयं तत्सञ्ज्ञकं कास्यं नैमित्तिकञ्च कर्म
इष्यते अग्नौ क्रियते । कल्पलङ्घिरिति शेषः ।

कामनायां तावत् । राज्ययज्ञस्त्वामेति† । अस्यार्थः । राज्य-
यज्ञस्त्वामस्य पुनराधेयं भवति । वरुणो हैतद्राज्यकाम आदधे सोमो
यज्ञस्त्वाम इति । तथा यज्ञो भवति राज्यं प्रागच्छति‡ य एवं
विदामाधत्त इति श्रुतेः ।

नैमित्तिकशब्देन केनचिन्निमित्तेन विमष्टस्य पुनः सन्धानात्मकं
प्रायश्चित्तापरपण्यायं कर्माच्यते । तच्च भिक्षे जुहोतीत्यादिकम् ।
भेदननिमित्तेन होमस्य विधानात् तस्य नैमित्तिकत्वम् । पुनराधेय-
स्यापि यत्सोभावग्नौ इत्यादिना नष्टस्याग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारा-
पूर्वातिशयस्य(१) पुनरग्रेस्तादृशापूर्वोत्पादकत्वेन नैमित्तिकत्वम् । एवं-
मेव पुनराधानस्यापि । पुनराधेयस्य तु पुनः कास्यत्वमपि । तादृशा-

* इति, - इति नास्ति स० मुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

‡ गच्छति, - इति ड० मुस्तके पाठः ।

§ नष्टस्याग्निनिष्ठान्, - इति ड० मुस्तके पाठः ।

(१) व्याधानेन हि अग्निनिष्ठः कश्चित् संस्कारापूर्वोतिशयः जन्यते,
अग्निनाशेन स विनश्यति, पुनराधेयात्वेन कर्मणा पुनः स संस्कारा-
पूर्वोतिशय उत्पद्यते ।

पूर्वातिशयनाशभावेऽपि यशस्कामादीन् प्रति विधीयमानत्वात् ।
पुनराधेयपुनराधाने इति कर्मणोर्नामधेये संयवहारार्थः ।

पुनराधानस्य तु केवलं नैमित्तिकत्वमेवाह । निमित्तेष्विति ।
निमित्तेषु जातेषु वेत्यथवा आधानं पुनराधानं भवेत् । सर्वेष्वपि
निमित्तेषु पक्षे पुनराधानमेव स्यादत आह । यथायोगमिति ।
युज्यते अनेनेति योगः धर्मो युज्यते शास्त्रेणातो योगः शास्त्रमिति
यावत् । तमनतिक्रम्येति, यथायोगं यथाशास्त्रमित्यर्थः । तथा च
शास्त्रेण यस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानं वाऽऽद्यातमस्ति तत्र
तदेव स्यादिति भावः ॥ १ ॥

पूर्वं यथायोगमित्युक्तं, तदेवासन्दिग्धमाह ।

तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकया विधिः ।
तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते ॥ २ ॥

तर्हेति । तत्र येषु निमित्तेषु शृङ्गग्राहिकान्यायेन विधिः
पुनराधेयविधिः प्रोक्त इति श्रेयः । तत्रैव पुनराधेयं स्यात् । अन्यथा
पुनराधेयशब्दाभावे । आधानं पुनराधानमिष्यते अङ्गीक्रियते ।
याश्चिकैरिति श्रेयः । तत्र पुनराधानशब्दे विद्यमानेऽविद्यमाने वा,
अतिक्रमे तदाग्नीनां* विनाश इत्यादौ नाशशौकिकादिशब्दैः
पुनराधानमेव भवतीति प्रायो वादः † ॥ २ ॥

* अतिशामेत्तदाग्नीनां, - इति ख०, घ० पुस्तकयोः पाठः ।

† शृङ्गग्राहिकमिव शृङ्गग्राहिकेत्यर्थः, - इत्यधिक पाठः ख० पुस्तके ।

मतान्तरमाह ।

अन्यत्राप्यपरे * प्राहुः पुनराधिं विकल्पतः ।

अन्ये तृतीयं नियतमग्न्याधेयं † वितन्वते ॥ ३ ॥

अन्यत्राप्यपीति । अपरे आचार्या अन्यत्रापि पुनराधेयनिमित्ते-
ष्वपि विकल्पेनेति विकल्पतः भावविभक्तिकस्तम् । पुनराधिं पुनरा-
धानं प्राहुः । द्वयोरप्यग्निष्ठसंस्कारोत्पादनसमत्वात् । सर्वत्राधेय-
सत्त्वेऽपि पुनराधानप्राप्तौ मतभेदेनापवादमाह । अन्ये इति । अन्ये
आचार्याः नियतं नियमेन, तृतीयं अग्न्याधेयं पुनराधेयमेव, वित-
न्वते विस्तारयन्ति, कुर्वन्तीत्यर्थः । आधानानन्तरं केनचिन्निमित्तेन
पुनराधेयपुनराधानान्यतरस्मिन् ‡ कृते पुनः § पुनराधानस्याधेयस्य
वा निमित्तसम्पाते पुनराधेयमेव भवतीति तृतीयशब्दार्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं काम्यमेवाह ।

आधाय वत्सरे तस्मिन् दृढीच्छौ ¶ पुनराहितिः ।

प्रजां पशून्स्तथा पुष्टिमिच्छतामन्यदाऽपि च ॥ ४ ॥

आधयेति । आधाय अग्नीनिति शेषः । आधानं कृतेत्यर्थः ।
तस्मिन् वत्सरे दृढीच्छौ दृढेर्वित्तस्य इच्छायां सत्याम् । पुनरा-

* अन्यत्राप्यपरे, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† नियतमग्न्याधेयम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ पुनराधेयपुनराधानान्यतरमे, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

§ पुन, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

¶ आधानवत्सरे तस्मिन् यदि स्यात्, - इति, आधानवत्सरे तस्मिन्
दृढीच्छौ, - इति च पाठौ ग० पुस्तके ।

इतिः पुनराधेयं भवति । अपि च अन्येदा वत्सरादूर्ध्वमपि प्रजां
मुवादिमन्ततिं यशून् गवादीन् पुष्टिं पुष्टिजनकाद्यादीन् इच्छतां
यदा कदाचिदपि पुनराधेयं भवति ॥ ४ ॥

वृद्धिकामत्वेन* पुनराधेयमुक्तमधुना तदेवावृद्धिनिमित्ते नैमि-
त्तिकमाह ।

आधानवत्सरे जातो यद्याधातुरुपद्रवः ।

अवृद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात् पुनराहितः ॥ ५ ॥

आधानेति । तत्र स्यादिति । तत्र अवृद्धौ यत्नां, निमित्त-
सप्तमीयं, पुनराहितः पुनराधेयं भवतीति शेषः । अवृद्धिस्तत्र-
माह । आधानेति । आधानस्य वत्सरे कुर्वे चेद् यदि आधातुरा-
धानकर्तृव्यजमानस्येति यावत् । उपद्रवो गृहदाहतस्करादिजन्यः ।
सा अवृद्धिर्नाम प्रोक्ता उक्ता ॥ ५ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

यज्ञभागाङ्गवैधुर्याद्यदाधानस्य† कारणम् ।

आद्ये संवत्सरे तच्चेत्तत्रैव पुनराहितः ॥ ६ ॥

यज्ञेति । यज्ञस्य भागः यज्ञियद्रव्यम् । अङ्गस्य पाण्यादेर्वैधुर्यं
राहित्यं नाश इति यावत् । तस्माद्धेतोर्यदाधानस्य कारणं पुन-

* वृद्धिकामत्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तत्र तस्यामिति, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ यदा स्यादङ्गवैधुर्यादयमाधानस्य, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् ।

राधानकारणं निमित्तं कैश्चिदुक्तम् । चेद् यदि तन्निमित्तं आद्ये
वत्सरे प्रथमवर्षे जातं, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते पुनरादितिः
पुनराधेयमेवेति ॥ ६ ॥

पुनराधेयनिमित्तान्येव वक्तुं प्रतिजानीते ।

तत्रैतानि निमित्तानि सूचकारैरशेषतः ।

निरूपितानि वक्ष्यामि पुनराधेयकर्मणि ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र पुनराधेयकर्मणि सूचकारैर्बन्धाद्यनादिभिरशे-
षतः साक्ष्येन निरूपितानि प्रोक्तानि निमित्तानि वक्ष्यामि ।
अशेषत इत्यस्य वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा* ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमाह ।

यद्वित्तं जीवनायालं कुटुम्बस्यैकवत्सरे† ।

तन्नाशे पुत्रमर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने ॥ ८ ॥

पदित्यादिपञ्चभिः । यदिति । एकवत्सरे एकवत्सरमभिव्याप्य
कुटुम्बस्य वृद्धपिबादेर्जीवनाय‡ जीवनं कर्तुं असं पर्याप्तं यद्वित्तं धनं
धान्यादि वा । तन्नाशे चौर्यादिना तदपाये पुनराधेयमिष्यते
अङ्गीक्रियते । पुत्राश्च ते मर्त्याश्च पुत्रमर्त्याः पुत्ररूपा मनुष्या-
अपत्यानीति यावत् । पुमान् पुत्रो जायते इत्यत्र पुंशब्दश्रवणात्

* वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा, — इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† क्षुद्रं वाऽस्यैकवत्सरे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ धनमानापत्यादेर्जीवनाय, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

पुत्रशब्दस्यापत्यार्थत्वेन दृष्टत्वात् । तेन स्वपत्यस्यापि सङ्गः । कन्या
त्वविवाहितैव । करखापाचे विशेषश्रवणेनाविवाहितकन्यासङ्ख्या
कर्त्तव्यत्वेन विहितत्वादिति । पुत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकप्रजाशब्दा-
परपर्यायत्वेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रहानौ पुनराधेयमित्यभियुक्ताः । *

कथंभूतानां पुत्रमर्त्यानां ? ज्ञातीनां स्वर्णजातानामित्यर्थः ।
अथवा, ज्ञातीनां कुलजातानां पुत्रव्यतिरिक्तानामपि, अवरोधने
मरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते इत्युत्तरस्योक्त्येनावयः । मर्त्या-
यामिति पाठे मर्त्याशब्देन मृतिः । मरणे इति पाठे तु स्पष्ट-
एवार्थः । अत्र ज्ञातिशब्देन चिपुहवीति विज्ञाप्यते । सा च
स्वपितरमारभ्य वेदितव्या । पुत्रधातुपितृमातृवन्भुषणानामिति यज्ञ-
तन्त्रोक्तेः । अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुरिति दुर्गवृत्तिकारः । अवरो-
धनसुपरोधः स च राजादिकृत इत्यापशम्भः । बलवद्भिरपरैर्निर्गृह्य-
मानत्वं रुध्यमानत्वं तदेवावरोधनमित्युक्तं श्रीरुद्रदत्तभाष्ये । पूर्व-
व्याख्यायां गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रवृत्तिः * ॥ ८ ॥

अङ्गनाश्रेऽङ्गनानाश्रे पुनराधानमिष्यते ।

ज्यानिः सर्वस्वदानिः स्यात् स्पष्टं माध्यन्दिनश्रुतेः ॥ ९ ॥

अङ्गनाश्रे इति । तथा अङ्गनाश्रे पाण्यादिहानौ, अङ्गनानाश्रे
स्त्रीमरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते । एता निमित्तघप्तम्यः ।
तथाच प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तते । भाष्ये तु अङ्गनाशब्देन
कनिष्ठपत्नी आधानाननुप्रविष्टपत्नी नाङ्गारमणौयोत्तरमजातपूर्ण-

मासस्य ज्येष्ठपक्षौ वा याज्ञेयकम् । ज्येष्ठपक्ष्या दीपविशेषेणानधि-
कारापत्तावेतदिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एकवत्सरपर्याप्तद्रव्यदानौ
पुनराधेयमवमञ्चसं भन्वानस्य कस्याचिन्मतेनाह । ज्ञानिरिति ।
ज्ञानिशब्देन सर्वस्वदानिरुच्यते । इति माध्यन्दिनश्रुतेः सकाशात्
स्पष्टम् ॥८॥

अतोऽल्पद्रव्यनाशे तु पुनराधिर्न तन्मतात् ।

अभावपहतेऽग्न्याधिः सत्यापादादिदर्शनात् ॥ १० ॥

अत इति । अतः एतस्मादेव कारणात् अल्पद्रव्यनाशे । यद्य यत्
सर्वस्वं ततो न्यूनस्वदानौ तन्मताद्धेतोः न पुनराधेयं भवति । तथाच
श्रुतिः । योऽग्नीनाधाय सर्वज्ञानिं जीयते स पुनरादधीतेति ।
सर्वस्वप्रदार्पणं विश्वमिदधिकरणे श्रेयः । सत्यापादादिदर्शनात् ।
सत्यापादः कश्चित् कल्पकारः, स आदिर्यस्य स सत्यापादादिर्नो-
धायनमानवादयस्तेषां * दर्शनाच्छास्त्रात् ।

("दीपको धूपकश्चैव तापार्थं यद्य जीयते ।

सर्वे ते सौक्तिकाः श्रेयास्तावन्मात्रापरवर्गतः ॥

इदं वचनं चयनविषयमिति मिथ्याः ।)† अग्नौ अपहते चौर्यादिना
भ्रान्त्या वा भीते सति अग्न्याधेयं पुनराधेयं भवतीति शेषः ॥१०॥

प्रमीते पुनराधानमृत्विग्भातपुरोहिते ।

वौधायनमुनिः प्राह नेष्टं सूचान्तरेषिदम् ॥ ११ ॥

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र ।

† ( ) इति चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति कः, खः, घः पुस्तकेषु ।

बोधायनमुनिः, अतिक्रमादपुनरोहिते । अतिक्रमश्च भ्राता च
पुनरोहितश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् प्रसीते मृते सति पुनरा-
धानं प्राञ्च । इदं अतिगादिमरणनिमित्तं पुनराधानं कस्यान्तरेषु
नेष्टं, न भवतीति भावः ॥११॥

आधानाद्यामयावित्त्वे बहुधाः पुनराहितिम् ।
कथयन्ति प्रतिज्ञातश्रुते तामेव वाजिनः ॥ १२ ॥

आधानेति । आधानस्य आदौ आदिमवर्षे, आमयावित्त्वे
आमयो रोगस्तद्वत्त्वे सति पुनराधेयं बहुधाः आश्वलायनाचार्याः
कथयन्ति शंसन्ति । अचामयशब्देन अद्यादिमहारोगो प्राञ्चः ।
सामान्यरोगस्य तु नित्यत्वेन^(१) नैमित्तिकत्वाभावात् । अतएव यज-
मानस्य महारोगो वा जायते इति यज्ञतन्त्रोक्तिः सङ्गच्छते । उदर-
व्याधिरिति वृत्तौ । अन्ये त्वामयोरोग इत्याहुः । तथाच सूत्रम्* ।
आधानाद्यचामयावौति । अत्र यद्यपि प्रथमवर्षे इति सूत्रकृता
नीतिः तथाप्यर्थाच्चयत इत्युक्तं वृत्तौ । नैमित्तिकान्तरमपि तैरेवो-
दाह्यतम् । यदि वाऽर्थाच्चयेरचिति । अस्वायः । अर्थां पुत्रपश्चादयः
यदि व्ययेरन्विषयेरचिति । प्रपञ्चितं चैतद्विस्तरतो दृष्टिस्तद्विः ।
पुत्रपश्चादिविपत्तिनिमित्तस्य पूर्वमुक्तत्वाद्योद्दिष्टं सूत्रे । तामेव
पुनराहितिमेव वाजिनो वाजयनेयिनः, तामैकदेशे नामयष्टमिति

* तत्सूत्रम्, - इति उ- इत्युक्ते पाठः । एवमुत्तरम् ।

(१) यः कश्चित् स्थूलरोगः शरीरे सर्वदैव न्यूनाधिकभावेन वर्धते इति
भावः ।

न्यायात् । प्रतिज्ञातभंगे प्रतिज्ञातस्य भंगे नाग्रे सति कथयन्ति ।
तथाच तत्सूचम् । पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्येति । अस्यार्थः ।
आधानेनः सत्त्वणेन यस्याप्रतिज्ञातमप्रकाशमुपजायते स आधाना-
प्रतिज्ञात इति भयंयज्ञाचार्या व्याचक्षते । यस्याधानममनन्तरमेव
प्रतिज्ञातमपगतं स आधानाप्रतिज्ञात इति कर्कः ।

अथैवं श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स पुनरदधीतेति ।
तथा, योऽग्नीनाधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीतेति । सूचा-
र्थस्तु, प्रतीतः प्रसिद्धो ज्ञातः प्रतिज्ञातः । प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमयेति
समासः । यो धनवित्ताध्ययनादिमत्तया प्रसिद्धः पुरुषः, स प्रति-
ज्ञात उच्यते । न प्रतिज्ञातः अप्रतिज्ञातः । आधानेन सत्त्वणेन
निमित्तेन वा अप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः । यः प्रागाधाना-
सत्त्वप्रतिष्ठोऽपि आधानममनन्तरं संवत्सरादवांगेव वित्तमानादिंहा-
नेन लाभाभावाद्वा अप्रतिज्ञातोऽप्रसिद्ध इव स्यादप्रतिष्ठ इव
भवेत् स एवमुच्यते । तस्येदं दुष्टान्मुत्सर्गपूर्वकादुष्टान्मुत्पादकं पुन-
राधेयसञ्ज्ञकं कर्म भवति । तथा चायवर्णे पश्यते । आधानादष्टद्वि-
ष्टेत् संवत्सरादवांग् रोहिण्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वसोः पुनराद-
धीतेति । शाङ्खायनस्य । काम्यं पुनराधेयमजानानस्येति । अस्यार्थः ।
आधानसंस्कृतेष्वग्निषु पुत्रादिप्राप्त्यर्थाणि कर्माणि कुर्वन्नपि अग्नि-
दोषाद् यः कामाक्ष प्राप्नोति सोऽज्ञानचित्त्युच्यते । तस्य दुष्टाग्नि-
परित्यागेनादुष्टान्मुत्पादकतया काम्यं कामेभ्यो दत्तं पुनराधेयं
भवतीत्यर्थः । आयस्तम्बः । अग्नीनाधाय तस्मिन् संवत्सरे यो नर्धुयात्
स पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो जान्यां पुत्र-

मर्त्यायाम् । मानवे च । आहितेषु व्यूह्यमानः पूर्वां यौर्णमासीमुपो-
प्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् यौर्णमास्यां ज्वलतो-
विष्टजेदग्न्याधेयेन व्याख्यातविकारांस्तु व्याख्यास्याम इति । काठके च ।
दृष्टे पुनराधेयमिति । तेन भर्तृयज्ञस्तत्याख्यानं युक्तमिवाभाति ।

अथवाऽयमर्थः । प्रतिज्ञातशब्दः प्रियवचनः । कुतः ? एतदाऽस्य प्रिय-
तमं* प्रतिज्ञाततमं धाम न यथा प्रियः पुत्रो वा हृदयं वेत्यादौ^(१)
तथा दर्शनात् । हरिस्त्रामिभिर्माधवाचार्यैश्च तथैव व्याख्यातत्वाच्च ।
अतः प्रतिज्ञातं प्रियं, प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियमित्यर्थः । आधान-
समनन्तरमेव सर्वस्वहानिपुत्रमरणप्रतिष्ठाद्यान्याधनिष्टदर्शनेनाधान-
मप्रतिज्ञातमप्रियमनिष्टफलत्वाद्द्वयमं यच्च स आधानाप्रतिज्ञात-
स्तस्य आधानाप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवतीति । अथमेव योज्यदलः
सूचार्थः । पुत्रमर्त्यायामित्यत्र पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवचनः । नारायण-
श्रुतौ पुत्रांश्च एव नै पुत्रा जायेरन्नित्यत्रापत्यवाचितोक्तेः । जनयद्
यद्गुत्राणीति सिद्धान्तः । पुमान् पुत्रो जायत इति च । पौत्रो
मातामहस्येनेति मनूकेः । पुत्र्या अपत्यमित्यर्थं तु स्त्रीभ्योऽङगिति
पौत्रेय इत्यापत्तेः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य^(२) पुंस्त्ववि-
प्रिष्टस्यैवापत्यस्य प्रतीतिरिति वाच्यम् । निमित्तगतपञ्चासिद्धयो-
रविवक्षिततत्वेन सिद्धान्तितत्वात्पुत्रशब्दगतं पुंस्त्वमविवक्षितम् ।

* प्रियतमम्, — इति कान्ति क०, ख०, घ० प्रसक्तकेषु ।

(१) यथा पुत्रः प्रिया हृदयं च प्रियं तथैतद् स्थानं प्रियं न किन्तु
साधनं प्रियमिति श्रुत्यर्थः ।

(२) पुत्रस्यापत्यमित्यत्र विभक्त्यर्थं पुंस्त्वमाश्रित्येत्यर्थः ।

प्रपञ्चितं चेतद्वैद्विचरणं इत्यत्र भास्करभट्टैः । तथाच पुत्रग्रह-
स्थापत्यार्चपरतया तन्मार्थेव सिद्धाविशिष्टपौत्रपौत्र्यादिमत्याऽपि^(१)
निमित्तं भवितुमर्हतीति भावः ॥ १९ ॥

पुनराधाननिमित्तमाह ।

उद्घातेऽग्नौ विहारात्प्राज्ञयमानेऽप्यजन्मनि ।

लोकाग्न्यादावनिश्चितेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥ १३ ॥

उद्घातेति । विहारात् प्राक् विहरणत् पूर्वमग्न्यामुद्घातेऽनुगते
सति मय्यमानेऽप्यग्न्यावजन्मनि न विद्यते जन्म यस्य तस्मिन्नजन्मनि
सति लोकाग्न्यादौ । आदिग्रन्थेनोदपाश्चकुशवदुन्नाद्यपानानां
ग्रहणम् । श्रुतिदर्शनात् । अनिश्चितेऽनिधापिते सति अभ्युदयेऽस्तमये
वा निमित्ते जाते ॥ १३ ॥

विशिष्टहेतुनाऽनेन* जातवेदा विनश्यति ।

विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरान्तौ ॥ १४ ॥

विशिष्टेति । अनेन पूर्वोक्तविशिष्टहेतुना उद्घरणप्राप्तालोभै-
काग्न्यानुगमनिमित्तमन्यमानावजन्महेतुकलौकिकाग्न्यादिनिधानरा-
हित्यविशिष्टास्तोदयकालरूपनिमित्तेन जातवेदा अग्निर्विनश्यति
नाग्नं प्राप्नोति । अत्राग्निग्रन्थेनाग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारापूर्वं लक्ष्यते ।
ग्रन्थेर्देवतात्वेन नाग्न्यासम्भवादन्वयानुपपत्तेः । पुनराधानं भवतीति

* तेन, — इति ग० पुस्तके, तत्र, — इति क०, ग०, घ० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) पुत्रमरणमिव पौत्र्यादिमरणमप्युच्यते ।

भावः । अत्राप्यन्तर्गमिणीन्यायेन केवलगार्हपत्योपशमे उभावग्री
इत्यादिनिमित्तसद्भावेन पुनराधेयमेव केचिद् व्याजहः ।

विहरणात् प्राक् तादृशविशिष्टहेतुनाऽग्निनाश इत्युक्तम् ।
अधुना विहारोत्तरमपि तादृशेनैव हेतुनाऽग्निनाशो भवतीत्याह ।
विहारेति । वेत्यथवा । विहारोत्तरकालं यथा छात् तथा
पूर्वापरौ गार्हपत्याहवनीयौ नष्टावनुगतौ ॥१॥

श्रेयं पूर्वोदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति ।

वैधं काष्ठमनिर्मथ्य प्रागेवाग्न्युदकादिके ॥ १५ ॥

विन्यस्तेष्वग्निनाशः स्यादुदयास्तमये सति ।

श्रेयं मथ्यमानेऽप्यजननादिकं सर्वं पूर्वोदितं यदि छात्तत्रापि
तस्मिन्निमित्तेऽपि अग्निदयं विनश्यति । अग्निरित्येकनवनं जात्यभिप्रा-
येण । न्यायस्य सुखात्वात् । विनाशग्रन्थेन पुनराधेयं भवतीत्याह ।
यस्योभावग्री इति विशेषश्रवणात् । अथ विशिष्टहेतुबुद्धरूपोत्तर-
कालौनेति विशेषणीयम् । पूर्वोक्तविशिष्टहेतौ मन्यताम्यजननहेतु-
केति विशेषकस्य कृत्यमाह । वैधमिति । उद्धरणात्प्रागुत्तरं वाऽग्रा-
वनुगते सति वैध शास्त्रोदितं काष्ठमरणिष्वपमनिर्मथ्यामथित्वा
प्रागेव मन्यनात् पूर्वमेव अग्न्युदकादिके विन्यस्तेष्वपि स्थापितेष्वपि^(१)
उदयास्तमये जाते नाशोऽग्निनिष्ठमस्कारध्वसो भवति । पुनराधेयं
भवतीति भावः ॥१५॥

(१) यत्रैकवचनवञ्चवचनान्तयोरन्यथचिन्तनीय । मम तु, विन्यस्तेऽप्यग्नि-
नाश स्यात्, - इति पाठ प्रतिभाति ।

अस्मिन् विषये कर्कमतमाह ।

कालाल्पत्वे त्वनिर्मथ्य लोकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि ॥१६॥
उदयास्तमयात् पूर्वं कर्कोऽचानाशमिच्छति ।

कालेति । उद्धरणात् पूर्वमुत्तरं वाऽनुगमे कालाल्पत्वे मति,
कालस्याल्पत्वं कालाल्पत्वं स्वल्पकालत्वे सति, असोदयमयान्मन्य-
नारम्भमश्वत्वेव यदि चेत् उदयास्तमयात् पूर्वमेव लौकिकाग्न्यादि
क्षिपेत् खरे स्थापयेत् । अस्मिन्निमित्ते कर्काचार्यः अनाशं ना-
शाभावमिच्छति । मन्यनपर्याप्तकाले सति अनिमथ्य ह्यतेऽपि खरे
ऽग्निस्थापने पुनराधेयमेवेति भावः ॥१६॥

मतान्तरमाह ।

लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि पुराऽर्कस्तमयोदयात् ॥१७॥
मन्यनारम्भमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः ।

लोकेति । अर्कस्य सूर्यस्यास्तमयोदयात्पुरा पूर्वं लोकाग्न्यादौ,
आदिग्रहेणोदकादिना अलब्धे सति अप्राप्ते सति *, स्वल्पकालेऽपि
मन्यनसारम्भमात्रेण केवलेनारम्भेण वृद्धेः पूर्वाचार्यैर्नाशः संस्कार-
नाशो निवारितः । न भवतीत्यर्थः । तत्रयुक्तं पुनराधेयं पुनराधानं
वा न भवतीति भावः । किन्त्वनुगमप्रायश्चित्तमेव । मन्यनारम्भस्तु
भस्मस्पर्शेन भवतीत्युक्तं नारायणवृत्तौ ॥१७॥

पूर्वमसोदयकालीनोभयानुगमस्य निमित्तत्वमुक्तमधुना तज्ज्ञा-
नस्य निमित्तत्वं मतभेदेनाह ।

* अप्राप्ते सति, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

उभयोद्दानविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥ १८ ॥
कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे पश्चाज्ज्ञाते न दुष्यति* ।

उभयेति । उभयस्थार्थादग्नेः उद्दानमनुगमस्तस्य ज्ञानाज्ज्ञाना-
नन्तरं अर्कोऽस्ति चेत् एति उदयं प्राप्नोति तदा कर्काचार्योऽग्नि-
नाशमाचष्टे कथयति । पश्चात् अस्तोदयानन्तरं ज्ञाते अनुगमज्ञानं
वैश्वं दुष्यति दोषयुक्तो न भवति । अर्थादग्निः । पुनराधेयं तदा
न भवतीति भावः ॥ १८ ॥

उभयानुगमेऽपि पुनराधेयं नेति मतान्तरेणाह ।

एकयोनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमो यदि† ॥ १९ ॥
उदयास्तमये चैव नाशमेके न तूभयोः ।

एकेति । एके आचार्या एकयोनित्वपक्षे, एका योनिररक्षिष्यं
ते एकयोनयस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्य पक्षे, सर्वाग्न्यनुगमः सर्वेषां चया-
णामग्नौनामनुगमो यदि चेत्, तु पुनरुदयास्तमये च रवेर्जाति
सत्येव नाशं वदन्ति । नियोगार्थ एवज्ञब्दः । तु पुनरुभयोर्गाहंपत्या-
हवनीययोरनुगमे न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव पक्षे सर्वाग्न्यनुगमेऽपि कश्चिद्विशेषमाह ।

अत्रश्चेदुभयोद्दानेऽभ्युदयास्तमयात् पुरा ॥ २० ॥
परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावताऽपि न नश्यति ।
तदनुत्पादमात्रेण स्यादग्न्याधिर्न* पूर्वयोः ॥ २१ ॥

* पश्चाज्ज्ञातेऽपि नेच्छति, - इति ग०, ङ० पुस्तकयोः पाठः ।

† यदा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अज्ञ इति । उभयोदाने उभयानुगमे चेदयदि अज्ञस्तदिययक-
ज्ञानाभाववानित्यर्थः । उदयास्तमयात् पुरा पूर्वं मन्थनेन सौकि-
काग्निस्थापनादिना वा परोऽग्निः पाश्चात्त्योऽग्निर्गार्हपत्य इति यावत् ।
एकः केवलयेदयदि ज्ञातः पश्चादाहवनीयाद्यनुगमज्ञाने जातेऽपि
तावता तन्माषनिमित्तेन न नश्यति बहो न भवति ।

तथैवं प्रपद्यः । यथोभावग्नौ इत्यादिना उभयानुगमो निमि-
त्तम् । तथोभयलस्योद्देशविशेषणस्यापि विवक्षितत्वेन सिद्धान्तित-
लाभेकानुगमे पुनराधानमित्येकः पक्षः । अन्तर्गर्भिणीन्यायेन केवलं
गार्हपत्यैकान्वयानुगमे पुनराधेयमिति द्वितीयः । कर्कमते त्वभ्या-
नुगमज्ञानं निमित्तम् । तेनोभयानुगमस्यास्तोदयात् प्राक् ज्ञाने
पुनराधेयम् । तदुत्तरं ज्ञाने तु न भवति, किन्त्वनुगमप्रागद्यि-
त्तमेव । केचित्तु उभयानुगमस्य भिन्नयोनिपरत्वे निमित्तत्वमभिन्न-
योनित्वपक्षे तु सर्वाण्यनुगमज्ञानस्य निमित्तत्वमाहुः । अत्रापि
यमदूरात् परापग्रेदित्यादि बोध्यम् ॥२०॥

तदिति । तस्य गार्हपत्याग्नेरनुत्पत्तिमात्रेण, अनुत्पत्तिरेव
अनुत्पत्तिमात्रं, तेनाग्न्याधि, पुनराधेयं भवति पूर्वयोराहवनीयद-
क्षिणाग्नोरनुत्पत्त्या नेत्यर्थः ।

अस्तोदयात् पूर्वमस्ततोद्धरणस्य गार्हपत्यस्यानुगमे सत्यन्तर्गर्भि-
णीन्यायेनोभयानुगमाशङ्क्य ह्यत्राचिन्तेयम् ॥२१॥

केचित्त्वविहृतावस्थेः परेऽग्नावनुगच्छति ।

नाधानं मन्वते तत्र नोभयानुगमो हि सः ॥ २२ ॥

केचिदिति । अविद्यतावस्थे, अकृतविहरणा अवस्था दशा यस्य, विहरणात्प्रागिति यावत् । परेऽग्नौ पाद्यात्येऽग्नौ गार्हपत्येऽनुगते सति, केचित् केचन, तु अपर्ययं, केचिदपीत्यर्थः । तत्र तस्मिन्निमित्ते आधानं पूर्वोक्तं पुनराधेयं न मन्वते । आधाधानशब्दोऽन्युत्पादकत्वेन पुनराधेये उपपद्यते । हि यस्मात् सः उभयानुगमो न, नैवेत्यर्थः ॥

॥ ९९ ॥

यस्योभावग्नौ अनुगतावभिनिष्कोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्यनेनाकोदयकालीनोभयानुगमननिमित्ते नैमित्तिकत्वेनात्रातस्य पुनराधेयस्येष्टद्वभूतान्यन्वाधानोत्तरकालीन-गाह्यग्नौ-भयानुगमननिमित्तेऽपि सति निमित्ते नैमित्तिकमिति न्यायेन कर्तव्यत्वेन प्राप्तस्य निवृत्तिं बोधयन् निमित्ताभावमाचष्टे ।

अन्वाहितोभयध्वंसेऽप्यग्निनाशो न विद्यते ।

अन्वाहितविधिः कार्यो हव्यवाहवये पृथक् ॥ २३ ॥

अनिति । अनु अन्वाधानेनाहितः संस्कृतः अन्वाहितोऽर्थादग्निः । तस्योभयं गार्हपत्याहवनीयरूपं, तस्य ध्वंसोऽभावः, स च साऽऽदिरनन्तः^(१) । तस्मिन् सति । यदा, अन्वाहितात् अन्वाधानानन्तरं उभयध्वंसे सति । अन्वाहितशब्दोऽत्रान्वाधानवचनः अनुपूर्वकस्या-

(१) स च ध्वंसश्च । घटादिध्वंसोहि भुद्धरपातादिना जायते इत्यसौ सादिः । ध्वंसस्तु कदाचिदपि न भवति । तत्राग्रे घटाद्युन्मज्जना-मते । अतोऽसावनन्तस्येत्यर्थः ।

तस्माद्यथाऽतिथेर्होमकालौगस्य भुजिक्रिया ।

नाग्निहोवाग्निमेवं न गृहीतानुगमस्त्वित् ॥

किन्त्वनादिष्टभाषेण पुनरुद्धरणं भवेत्” ।

इति वचनात् अनादिष्टमनुगतप्रायश्चित्तम् । अस्वाहितविधेस्तु
कल्पभेदेन नानात्वान्मूले नोक्त इति सङ्क्षेपः ॥२६॥

एवमनुगमभ्रान्त्या कृते मन्यते पूर्वाग्निदर्शने च ज्ञाते तच्च किं
स्यादिति अनुगमप्रसङ्गान्नेमिप्तिकान्तरमाह ।

नाशभ्रान्त्या मथित्वाऽग्निं पूर्वाग्निं यदि पश्यति ।

मथिताग्निं समारोप्य पूर्वाग्नौ वर्त्तयेत् क्रियाः ॥२७॥

नाशेति । नाशोऽनुगमस्तदभ्रान्त्याऽनुगत इति बुद्ध्याऽग्निं मथित्वा
तद्द्वारेणोपलब्धिगोचरं कृत्वा पूर्वाग्निं खरस्थिताग्निं यदि पश्यति ।
तदेव मथिताग्निमरणिस्थ्याग्निं समारोप्य पाचान्तरे खरे वा कृत्वा
समारोपविधिनाऽरण्योः समारोप्य* कृत्वा क्रिया होमादिरूपा पूर्वाग्नौ
खरस्थ्याग्नौ वर्त्तयेत् कुर्यादित्यर्थः । कालप्राप्तक्रियानुवादोऽयम् ।
अनुगतभ्रान्त्या मथितस्याग्नेस्त्यागः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्पुनः देवपत्ये ।
समारोपस्य तु नानात्वान्मूले नोक्तः । अस्मैव भ्रान्त्योद्धृतस्य पूर्वाग्नि-
रूपरि निधाने कृते अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति
पूर्णाहुतिं वा क्षुड्यात् । कात्यायनेन तु उपस्थानमपि आध्यातम् ।
एवमाहवनीयदक्षिणाम्बन्धनान्वनुगमभ्रान्त्या गार्हपत्यादुद्धरणे कृते

पश्चात् पूर्वज्ञाने प्रायश्चित्तं कृत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये
 पश्चात्प्रवेपः कार्यः । अथ सद्बन्धदोषदुष्टोऽयमग्निरित्येवं बुद्धिंयेत् तदा
 इदं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तं* भ्रान्त्योद्धृतमाहवनीयस्य पश्चात् पुर-
 स्साद्वा स्थापयित्वा उभयत्राग्निद्वये होमं कुर्यात् । तत्रैवं कर्त्तव्यता ।
 खातवतीं प्रणालसदृशीं पूर्वां समिधमाधाय एकमेव चतुर्गृहीतं
 तस्यां समिधि होतव्यं, यथा ऊतं द्रव्यमुभयोरग्न्योः प्राप्नोति । एव-
 मुभयत्र होमः कृतो भवति । एवमेव भ्रान्त्योद्धृतस्याहवनीयदक्षि-
 णाग्न्योत्तरपरि निधाने कृते पूर्वोक्तमिष्टिरूपमुपस्थानरूपं वा प्राय-
 श्चित्तं बोध्यमिति सङ्क्षेपः ॥२४॥

प्रागस्तौदथादग्न्यनुगमे स्तोकाग्न्यादीनामनिषेधे च सति पुन-
 राधेयस्य विकल्पमाह ।

उदातोदयनिषोकाद्† यावदग्निविनाशनम् ।

अग्न्याधिपुनराधेये‡ स्यातां तत्र विकल्पतः ॥ २५ ॥

उदातेति । उदातोऽनुगमः, उदयस्य निषोकश्चेति समाचार-
 दम् । उदातादुदातमारभ्य उदयनिषोकाद्यावदुदयास्तपर्यन्तमि-
 त्यर्थः । अग्निविनाशनम्, स्तोकाग्न्यादिषेपरहित्येन पूर्वमुक्तम् ।

* तं, — इति शास्त्रि क० ख० घ० पुस्तकेषु ।

† निषोकाद्, — इति य० पुस्तके पाठः । एवं परम् ।

‡ अग्न्याधिपुनराधेये, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

तत्र तस्मिन्निमित्ते गतिः । अन्याधिपुनराधेये । पुनराधानपुनरा-
धेये विकल्पतो विकल्पेन स्यातां भवतः । तदुक्तं यज्ञपार्श्वे,—

“उदयास्तमयात्पूर्वं गार्हपत्यो गतो यदि ।

भक्षनाऽरणिमासृग्यं त्वं कुर्यात्तु मन्यमानम् ॥

मन्यमानो न जायेत सौक्तिकान्यादिकं क्षिपेत् ।

ततो विहरणं कृत्वा होमं कुर्याद्वयपाविधि ॥

यद्यन्यादावनिचिते उदयास्तमयो भवेत् ।

खरस्थानं यदा शून्यं तदा स्यात् पुनराहितिः” ॥ इति ।

पुनराहितिपदस्योभयवाचकत्वादिति ॥९५॥

निमित्तान्तरमाह ।

मन्त्रं विना समारूढोऽरण्योरात्मनि वा यदि ।

तत्र ज्वलनशान्तौ* स्यादसमारूढशान्तिवत् ॥ ९६ ॥

मन्त्रेति । अरण्योः, धेत्यपवा, मन्त्रं समारोपमन्त्रं विना भ्रान्त्या

मन्त्रान्तरेण† समारूढः कृत इति शेषः । ततो ज्वलनशान्तौ

खरस्थान्युपशमे तत्र तस्मिन्निमित्ते सति असमारूढशान्तिवत्

असमारोपितस्य शान्तिस्तथा तुल्यं स्यात् । अनुगमप्रायश्चित्तं मय-

नपूर्वकं भवतीति भावः । † समारोपित इति बुद्ध्या मयनानुगम-

प्रायश्चित्ते चेन्न करोति तदा द्वितीयहोमकात्वात्माक् ज्ञाते मन्य-

नादि कार्यम् । तदूर्ध्वज्ज्ञाने तु पुनराधानमिति † ॥९५॥

* शान्तिः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रान्तरेण वा, — इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ ‡ चयमंशः ख० घ० पुस्तकयोस्तुटितः ।

रक्षारोहणमन्त्रं विनाऽप्येतदेव नैमिचित्तुं भवतीत्याह । .

आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः ।

द्वितीये होमकाले वा सम्प्राप्ते पुनराहितिः ॥ २७ ॥

आरूढेति । यथाशास्त्रं, शास्त्रमनतिक्रम्येति यथाशास्त्रं मन्त्रः ।
तेन आरूढः समारोपितोऽपि, यदीति पूर्वोक्तमाह्वयम् । शास्त्रतो-
मन्त्रेण नावरूढः, प्रत्यवरोहणमन्त्रं विना भ्रान्त्याऽन्यमन्त्रेण वाऽव-
रूढोऽपि नावरूढस्तदा द्वितीयहोमकालात्प्रागवरोहणमन्त्रपूर्वकं
मन्त्रनं कार्यम् । द्वितीयात् परन्तु पुनराहितिः स्यात् । इदन्तु शा-
स्त्रान्तरविषयम् । कस्यांचिदवरोहणस्यानात्मानात् । .

यदा हेतुपरतया व्याख्येयम् । तद्यथा । आरूढेति । यथा-
शास्त्रं शास्त्रोक्तविधिना शास्त्रोक्तक्रिययेति यावत् । आरूढोऽपि
शास्त्रतः शास्त्रेण सार्वविभक्तिकस्तम् । नावरूढोऽरणिमात्मानं वा
प्राप्तः । अनेनेदं कर्म कर्तव्यमिति नियमविधन्यथाभावात् । विष्-
मानेऽग्नौ यथोक्तः समारोपोधारणं वा कार्यम् । उपशान्तौ तु
भस्मस्पर्शादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कार्यम् । अथ मन्त्रने क्रियमाणे
वेदमिर्न जायेत तच्च किं स्यादत आह । द्वितीयेति । खरस्यान्व-
सुगमोत्तरं मध्यमानेऽप्यजगन्मनीत्यध्याहार्यम् । असमारूढशान्ति-
वदित्युक्तत्वात् द्वितीये होमकाले सम्प्राप्ते पुनराहितिः पुनराधानं
भवतीति । वा शब्दोऽवधारणे । तदुक्तम् ।

“अग्रावन्तुगते यद्य होमकालद्वयं भजेत् ।

उभयोर्विग्रवासे वा पुनराधानमर्हति” ॥ २७ ॥

प्रागस्तोदयादग्न्यनुगमे लौकिकाग्न्यादिषु होमं मन्वाद्य मन्यनं
कार्यमित्युक्तमधुना तदवधिकचनपूर्वकं पुनराधाननिमित्तमाह ।

यदा तु लौकिकाग्न्यादि निधाय हवनं तदा ।

हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽध्यनन्तरम् ॥ २८ ॥

द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात्परा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् ॥ २९ ॥

यदेति दाभ्याम् । यदा यस्मिन् काले लौकिकाग्न्यादि निधाय
तदा तस्मिन् काले तस्मिन्नेवाग्नौ हवनं कार्यमिति शेषः । न
तत्तरभाविमयिताग्नौ ।

तु पुनरर्थे । लौकिकाग्न्यादौ हुतेऽपि अनन्तरं होमानन्तरं
मथ्यमानोऽपि अग्निः द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात् परा
यदि न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् । होमस्तु लौकिकाग्नौ
एक एव । द्वितीयहोमकालात्प्राक् अजने पुनराधानमिति
रामाडारः । शाङ्ख्ययनसूत्रे अगवत्स्थितात्मन्यरथ्योः समिधि माग्निं
समारोपयत इति । होमस्तु समारोपमथ्यमानविषयो नानुगतम-
थ्यमानविषयइत्युक्तं वृत्तौ ॥ २८ ॥ २९ ॥

लौकिकाग्निनिधानाग्राह्यत्तरं वा भक्ष्यसर्गादिविग्रिष्टाग्न्युत्पत्ति-
रेव पुनराधाननिवर्त्तिकेत्याह ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्थने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्त्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दासुषि वाऽन्यु-
 पग्रमस्तद्भस्मनाऽरण्योः स्पर्शमन्तरेण मन्थनात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-
 होमकालात्प्राक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरस्येन लौकिक-
 पदेभावयः प्रत्येकं बोध्यः । यत्रान्युपग्रमस्तद्भस्मनाऽरण्यो संस्पृशेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपाभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यक्षां ग्राखायां जातेऽग्नौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अत्र प्रायश्चित्तशब्देनानुगतप्रायश्चित्तमे-
 वोच्यते । तथाच प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति ।

अत्र केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य कृतत्वादन्यद-
 नुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोत्रप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यत्र । तद्व्यतिरिक्तान्यनुगमे भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्वनुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्वच यदा नर्योऽनुगच्छति ।

मथित्वा नर्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्रियते” ॥ इति ।

मन्थने चोदितं काष्ठं विना प्रमादादिना प्रमन्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणीभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमधोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

“अधोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।

‘लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति धौधायनीयात् । अतो यस्मादग्निविनाशो जात इति हेतो-
र्लुप्तात् सुप्तपदार्थाङ्गस्यर्शादिरूपादारभ्य यस्य पदार्थस्य भस्म-
स्यर्शादिलोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्त्तयेत् । यदि स्यर्शो विहितो-
जातजपस्त्वक्ततस्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्यर्गस्य कृतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥ ३० ॥

अकृतस्यर्शादिपदार्थानां कास्तावधिमाह ।

यदि नावर्त्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्ययमानेऽपि लुप्येत होमकास्तादृकात्परम् ।

यदीति । प्रमादादास्तथादा यदि नावर्त्तयेत् पुनरावृत्तिं न
कुर्यात्तादृश्येव स्यर्शादिरहिते एव चेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकालमभिधाय लौकिको न भवति । इत ऊर्ध्वं होमकास्तादृ-
कात्परं ह्ययमानेऽपि सति लुप्यते* । अग्निनिष्ठः संस्कार इति शेषः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमपाकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेऽप्यग्नौ कृतानां
कर्मणां फलजनकत्वमव्याहतं तदुत्तरं तु नैष्कल्यमिति होमाधि-
करणस्य लौकिकत्वात् । तेन सुप्तपदार्थस्य विसृज्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥ ३१ ॥

* लुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्यने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्त्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दाक्षिणि वाऽग्न्यु-
 पशमस्तद्भस्मनाऽऽरण्योः स्पर्शमन्तरेण मन्यनात् प्रथम-द्वितीय-तृतीय-
 होमकालात्माक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरस्थेन लौकिक-
 पदेनान्वयः प्रत्येकं बोध्यः । यथाग्न्युपशमस्तद्भस्मनाऽऽरण्यो संसृजेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपाभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यस्यां ग्राखायां जातेऽग्नौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अथ प्रायश्चित्तशब्देनानुगतप्रायश्चित्तमे-
 बोध्यते । तथाच प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति ।

अथ केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य कृतत्वादित्यद-
 नुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोत्रप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यथ । तद्वतिरिक्तान्यनुगते भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्त्वनुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्यत्र यदा नर्योऽनुगच्छति ।

मथित्वा नर्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्ययते” ॥ इति ।

मन्यने चोदितं काष्ठं विना प्रमादादिना प्रमथ्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणीभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमचोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

“अचोदितेन पाकेन हतेनोद्धरणेन च ।

‘लौकिकोऽपि स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति बौधायनीयात् । अतो यस्मादग्निं विनाशो जात इति हेतो-
र्लुप्तात् सुप्तपदार्थाङ्गस्यर्शादिरूपादारभ्य यस्य पदार्थस्य भस्म-
स्यर्शादिलोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्त्तयेत् । यदि स्यर्शो विहितो-
जातजपस्त्वहत्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्यर्शस्य हतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥ २० ॥

अहतस्यर्शादिपदार्थानां काष्ठावधिमाह ।

यदि नावर्त्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्ययमानेऽपि लुप्येत होमकाष्ठाष्टकात्परम् ।

यदीति । प्रमादादात्मन्यादा यदि नावर्त्तयेत् पुनरावृत्तिं न
कुर्वात्तादृश्येव स्यर्शादिरहिते एव वेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकालमभित्याप्य लौकिको न भवति । इत ऊर्ध्वं होमकाष्ठाष्ट-
कात्परं ह्ययमानेऽपि इति लुप्यते* । अग्निनिष्ठः संस्कार इति शेषः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमवाकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेऽप्यग्नौ हतानां
कर्मणां फलजनकत्वमव्याहतं तदुत्तरं तु नैष्कल्यमिति होमाधि-
करणस्य लौकिकत्वात् । तेन सुप्तपदार्थस्य विस्तृत्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥ ३१ ॥

* लुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

भस्मस्पर्शश्च पुनराधाननिमित्तानित्यतां मतान्तरकथनेनाह ।

भस्मस्पर्शं विनाऽप्येके लौकिकत्वं न मन्वते ॥ ३२ ॥

होमाष्टकाऽधिके सुप्ते दृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।

ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यद्युदायेद्दिनश्यति ॥ ३३ ॥

आधानपुनराधाने विकल्पेनाच चोदिते ।

मस्तेति । एके, आचार्याभस्मस्पर्शं विनाऽपि लौकिकत्वं न मन्वते । अर्थादग्नेः । क्रियालोपनिमित्ते पुनराधेयं भवतीत्याह । होमेति चार्द्धेन । दृतोऽपि ज्वलमानोऽप्यग्निर्होमामष्टकं तस्मादधिके होमे सुप्ते सति विनश्यति नष्टपंस्कारो भवति । ततो-होमाष्टकादल्पहोमलोपेऽपि यदि उदायेदनुगममप्राप्नुयात् तर्हि विनश्यति । द्वित्रिचतुर्होमलोपेऽपि नष्टो भवति । विद्यमाने तु होमाष्टकपर्यन्तं नाग्नौ, तदुत्तरं नाग्नौऽग्रेरिति भावः ।

अचास्मिन् निमित्ते आधानपुनराधाने । आधानशब्देन पुनराधेयमुच्यते तत्राप्यग्न्युत्पादकत्वेनाधानपदस्य भाक्तव्यवहारात् । विकल्पेन चोदिते । आधेयं पुनराधानं वा भवतीति भावः ॥ ३२॥३३॥

अथ लौगाक्षिमतमाह ।

सुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिरनिलाहितिम् ॥ ३४ ॥

ज्वलत्स्वग्निपु कर्तव्या तन्तुमच्येव केवला ।

लौगाक्षिप्रामा अग्निर्होमद्वये सुप्ते सति पुनराहितिं पुन-

राधानं प्राह । तृषा चैतन्मतेनाग्निष्वसत्सु होमद्वयलोपे पुनराधानमेव भवति । तथाचोक्तं ऋगुषा ।

“होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति मार्गवशासनमिति” ॥

विद्यमानेष्वग्निषु तु पुनराधानं नेत्याह । व्यस्तस्त्रिति । अग्निषु व्यस्तसु विद्यमानेषु केवला एकहविष्का तन्तुमत्येव तन्तुमतीष्टिरेव कर्तव्या । होमाष्टकलोपे ततोऽधिकलोपेऽपि पुनराधानं नेति * पूर्वस्माद्देदः । यदा केवलां तन्तुमतीष्टिं कृत्वाऽऽपस्त्रित्यौ अतिक्रान्त होमान् कृत्वैव होमाः कार्या इति केवलशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

इदमापदिपथकमित्याह ।

आपद्यमिषु दीप्यत्सु मासाह्वं चेन्न ह्वयते ॥ ३५ ॥

सर्वहोमानतिक्रान्तान् पश्चान्ते पक्षहोमवत् ।

समस्य जुहुयात्पश्चादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥ ३६ ॥

न तत्र पुनराधेयमिति कौपीतकी श्रुतिः ।

आपदीति । आपदि राष्ट्रर्भशादिविपत्तौ अग्निषु दीप्यत्सु विद्यमानेषु सत्सु मासाह्वं पक्षपर्यन्तं ॥ ह्वयते होमो न क्रियते चेत्, अतिक्रान्तान् सर्वहोमान् दिनसंख्यात† सायं प्रातर्होमान् पक्षहोमवत् समस्य समासं कृत्वा जुहुयात् । पश्चादनन्तरं तन्तुमतीसंज्ञका इष्टिः प्रायश्चित्तं भवेत् । तत्र पुनराधानं पुनराधेयं

* विकल्पेन नेति, — इति ख० पुस्तके पाठः ।

† ‘दिनसंख्यात’, — इति क० पुस्तके पाठः ।

वा विकल्पेनोक्तं न भवेदिति कौषीतिकी श्रुतिव्राद्धाणम् । पक्ष-
होमवदित्युपसृचणम् । तेन पचन्यूनहोमलोपेऽपि तावद्दिनमद्धात-
होमान् कृत्वा तन्तुमतीष्टिः ।

अवातिक्रान्तहोमकरणमिति लौगाचिमंताद्भेदः । स्वकाला-
दुत्तरोगौण इत्युक्तैर्गौणोऽप्यवेदुगो भवेदित्युक्तेश्च होमकरणं युक्तम् ॥
३५॥३६॥

आपदि पचादूर्ध्वमपि होमलोपे नाग्निनाश इति मतान्तरेणाह
षड्भिः ।

वत्सरं वत्सराद्धं वा होमलोपे मतान्तरात् ॥ ३७ ॥
आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेदुताशनाः ।

वत्सरं वत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । कास्माध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति
द्वितीया । वेत्ययवा । वत्सराद्धं वर्षस्याद्धं षण्मासपर्यन्तम् । आपत्काले
धुर्भिन्नादिना महापदि होमलोपे सति ऊताशनाच्चेद्दीप्यन्ते अतु-
गताः कदाचिदपि न भविष्यन्ति, तर्हि न नश्यन्ति पुनराधानं
नेत्यर्थः । वज्रवचनमन्तरागर्भिणीन्यायेन बोध्यम् । नित्यधारित-
पक्षाभिप्रायेण वा । यद्यनुगमनं समारोपो वा तदा पुनराधान-
मिति पूर्वाक्तं श्रेयम् । समारूढाग्नेरप्येकाहाद्यग्निहोचानारम्भे तन्तु-
मतीं कृत्वा प्रतिहोमं मनस्रतीं च प्रायश्चित्तमित्युक्तं प्रायश्चित्त-
प्रदीपे ॥ ३७ ॥

वत्सराद्धोत्तरमापचिष्टौ अतिक्रान्तहोमान् कृत्वा पञ्चहवि-
ष्केष्टिः कार्येत्याह ।

पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे क्षुप्तेऽर्द्धवत्सरम् ।
 पथिष्ठत् प्रथमोज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ॥ ३८ ॥
 व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्देवतायाः गुणाः क्रमात् ।
 सप्त कुर्यात् पुरोडाशान् होमे क्षुप्ते तु वत्सरम् ॥ ३९ ॥
 यवमानः पावकश्च शुचिः पथिष्ठदित्यपि ।
 वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ॥ ४० ॥
 विशेषितोऽग्निरेव स्याद्देवताऽच यथाक्रमम् ।

यच्चेति । अर्द्धवत्सरं, वत्सरस्यार्द्धमित्यर्द्धवत्सरं, होमे क्षुप्ते सति ।
 एकवचनं सामान्याभिप्रायेण । पञ्च पुरोडाशाः, कार्याः । तानाह ।
 प्रथमः पथिष्ठत् ज्ञेयः, द्वितीयः पावकः, तृतीयः शुचिरेव चेत्यपरः,
 चतुर्थी व्रतपतिः, पञ्चमस्तन्तुमान् । एते पथिष्ठदादयोऽग्नेर्देवतायाः
 क्रमात् गुणा विशेषणानि भवन्ति । तथाचाग्निः पथिष्ठदेवो, अग्निः
 पावको, अग्निः शुचिः, रश्मिर्व्रतपतिः, रश्मिस्तन्तुमान् क्रमेण देवता
 भवन्ति । द्रव्यदेवतासङ्ख्यादयामोविधीयते । स चैकतन्त्रेण प्रत्यक्
 तन्त्रेण वा भवति । वत्सरं होमे क्षुप्ते सति तु सप्तसङ्ख्याकान्
 पुरोडाशान् कुर्यात् । सप्तसङ्ख्याकेवेष्टिः । यवमानेष्ट्यादिसप्त वा
 प्रायश्चित्तेष्टीः कुर्यात् । अथ यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य सप्तभिर्विशे-
 षितो विशिष्टोऽग्निरेव देवता स्यात् । तत्र यवमान एकोगुणः,
 पावको द्वितीय इत्यादयः सप्त गुणाः, तद्विशिष्टः । अग्निः यवमान-
 एकः अग्निः पावको द्वितीयोऽग्निः शुचिस्तृतीयोऽग्निः पथिष्ठचतु-
 र्थोऽग्निर्वैश्वानरः पञ्चमोऽग्निर्व्रतपतिः षष्ठोऽग्नितन्तुमान् सप्तम इति ।

देवता भवन्ति । अथ पदादूर्ध्वमपि होमलोपे नाधानमिति
कौषीतकमताद्भेदः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ४० ॥

घोरापद्विषयमाह ।

एकारम्भपराहान्तविच्छेदेष्टविशेषतः ॥ ४१ ॥

मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति ।

एकेति । अर्थाद्धोमानामेकारम्भपराहान्तविच्छेदेऽप्येकहोम-
लोपमारभ्य परार्द्धसंख्यानाहोमलोपेषु । अथ परार्द्धपदमनेकवाच-
कत्वे भाक्तम् । यावज्जीवनिमित्तस्य तत्कालमध्यपातितान्त्रिकार्था-
नुपपत्तेः^(१) । दृष्टव्ये तत् सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपाधीरञ्जित्यथ । अनले
सति, खरे विद्यमाने अरण्योर्वा समारोपिते, आधानं पुनराधानं
नेति । अथ यत्र यथाधानपदं तत् मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः पुनरा-
धानं लक्षयति । किन्तु अविशेषतः व्रतयुतां व्रातपत्येष्टिषड्विंशतां
मनस्वतीं तत्सन्निकामाहुतिं जुहुयादिति श्रेयः । तेन एकहोम-
लोपे यावज्जीवहोमलोपे च नाधानं व्रातपत्येष्टिमनस्वतीहोम-
रूपं प्रायश्चित्तं घोरापदिनिवृत्तौकार्यमित्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥

द्वयमापत्सु घोरासु मिलितास्त्रययोश्च्यते ॥ ४२ ॥

द्वादशाहुतिविच्छेदे * कुर्वन्त्यन्ये मनस्वतीम् ।

* द्वादशाहुतिविच्छेदे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) यावज्जीवं खल्वभिहोत्रादिकं कर्तव्यतया घोद्यते । जीवनकालस्य
व्रातार्थैर्विषय इत्युक्तलक्षणाः । एवञ्च परार्द्धसंख्यकहोम एव जीवन-
काले न सम्भवति कुतस्तलोप सम्भवः । एवञ्चानायासा परार्द्धपद-
मनेकबोधकमिति भावः ।

* मनोज्योतिर्जुयतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
दधातु । या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि
मनसा घृतेन स्वाहा । इति ।

इयमिति । इयं प्रतघुता मनसतो घोरासु दुर्घटासु आपत्तु
मिक्षितासु एककालं प्राप्तासु उपयोक्तव्या, नान्यथा । पथोपसवे-
ऽटर्था होमद्रव्याद्यभावे शरीरापाटवे च प्रसक्तौ । मतान्तरमाह ।
अन्ये आचार्या दादशाऊतिविच्छेदे मनसतो कुर्वन्ति । तदूर्ध्व-
माधानमेव भवति । इदं स्वल्पापद्विषयमिति मिश्राः । मनसतो
मन्त्रपाठमाह । मनोज्योतिरिति ॥ ४२ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

नाशदाहावरण्योश्चेदग्निं यत्नेन पालयेत् ॥ ४३ ॥

अन्यारण्योर्वावदेव नारोप्य मथितः पुनः ।

उदाने पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः ॥ ४४ ॥

नाशेति । अरण्योश्चेन्नाशदाहौ स्तः । नाश उपधातः । दाहः
प्रसिद्धः । तदा तावत्कालपर्यन्तं अग्निं यत्नेन पालयेत् । यावदेव
अन्यारण्योरारोप्य पुनर्न मथितः । तत्पूर्वमुदाते । अमुगते सति
पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः भवतीति शेषः ॥ ४२ ॥

अधिकरणप्रसङ्गादाह ।

* यत्र मनसतोपाठाभ्यादृशः । तद्वयथा । इत्यधिकं म० पुस्तके । उ०
पुस्तके मनोज्योतिः, - इत्येतावन्मात्रं वर्तते । पुस्तकान्तरेषु नास्त्ययं मन्त्रः ।

† इत्येव पाठा सर्वत्र ।

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।

शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥ ४५ ॥

लोकाग्नौ स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रोजपेद्यजुः ।

उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥ ४६ ॥

द्वादशोपात्तेनाज्येन तूष्णीकं जुहुयात् सुचा ।

हस्तस्यातः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाः ॥ ४७ ॥

सकले कुण्डपे लब्धेऽप्येव एव विधिर्भवेत् ।

अन्नावरण्योरारूढे प्रमीयेत पतिर्यदि ॥ ४८ ॥

प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाऽग्निं जप्त्वा चोपावरोहणम् ।

दृतञ्च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥ ४९ ॥

उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्वर्गाय लोकाय नय
प्रजानन् । आयुः प्रजाः रयिमस्मासु धेहि प्रेताहु-
तीश्वास्य जुपस्व स्वाहा । इत्युपावरोहणमन्त्रपाठः ।

आत्मेति । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावकः नश्यति ।
नारणीनाग्रे । अथ शरीरनाशब्देन शवास्त्राभ उच्यते । स च
व्याघ्रादिभक्षणेन जलप्रवाहादिना वा भवति । तत्र व्याघ्रादिना,
शवदेहे शवरूपं देहं* तस्मिन् विनष्टेऽपि चेत् दक्षिणः पाणिरस्ति,
तदा न नाशः । तत्र किं स्यादत आह । लोकेति । अस्य शवस्य
पाणिं लोकाग्नौ स्थापयित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोहजातेति यजु-
जपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां शाखायां अग्नानं प्रति नयते

मन्त्राग्रानं तन्मा भूदित्यभिप्रायपरं, तूष्णीं पदम् । ततः पिबभूमौ
तस्मिन्नेवाग्नौ दादग्नोपात्तेन दादग्नवारं गृहीतेनान्येन सुचा तूष्णीकं
जुहुयात् । ग्राह्यतमन्त्रनिषेधार्थं तूष्णीकं पदम् । अतः परं अमात्या
यष्टपुरुषाः सुचादयः प्रेते इतिक्रियाः पाचविन्यासादयः, ताः
सर्वाः इत्यस्य कुर्युः । यदि सकले कुण्डे शवे लब्धे* तत्रापि एषएव
विधिर्भवेत् नाग्निनाशः । इत्यस्य शवस्य चास्त्राभे ॥ अर्घ्यां प्रेता-
धानपूर्वकोदाहः । तेषामथस्त्राभे तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्म-
शमारोपणविषयमेतत् । प्रसङ्गादरक्षिसमारोपविषयमाह । अग्ना-
विति । अरण्योरग्नावाकृते यदि पतिर्निषेत, प्रेतं स्मृत्वा उपावरोहणं
यजुर्जक्षाग्निं मयिना तस्मिन्नग्नौ दादग्नोपात्तं हतं तूष्णीं कृत्वा शव-
क्रियाः कुर्युरिति शेषः । उद्धमज्ञप्यर्थं मन्त्रपाठमाह । उपावरो-
हेति ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

विच्छिन्नान्यादिविषयमाह ।

विच्छिन्नवह्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।

आहिताग्निं मृतं दग्धुं चेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥ ५० ॥

भरद्वाजादयः ग्राह्यः प्रेताधानविधिं पृथक् ।

विच्छिन्नवह्निं विच्छिन्नाग्निं उत्सृष्टपावकं उत्सृष्टाग्निं विधुरा-
नलं विधुराग्निम् । एतादृशं मृतमाहिताग्निं दग्धुं चेताग्न्युत्प-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदि सकलः कुण्डः शवो लब्धः,— इति तु
भवितुमुचितम् ।

† प्रेता, — इति छ० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

त्तिषिद्धये प्रेताधानविधिं पृथक् स्वतन्त्रं प्रेताधानमेव भारद्वाजादयः
प्राहुः ॥५०॥

तमेवाह ।

प्राचीनावीतिवानुद्धृत्यावोक्ष्यायतनान्यथ ॥५१॥

प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ।

सन्निधायानलं मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥५२॥

यस्याग्नयो जुहुतोमांसकामाः सङ्कल्पयन्ते यज-
मानमांसम् । जानन्तु ते हविषे सादिताय स्वर्गं,
लोकमिमं प्रेतं नयन्तु । इति मन्त्रः ।

अर्थात् पुत्रादि प्रेताधानविधिं करिष्ये इति कङ्कस्य प्राची-
नावीतिवान् भूत्वा अथ आद्यतनानि उद्धृत्यावोक्ष्य यजमानस्थाने
प्रेतं स्थाप्य, पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारे अरणी सन्निधाय यस्येति
यजुषाऽनलं मन्येत् मन्यममन्त्रस्यैकविधत्वात्* पाठमाह । यस्येति ।
॥५१॥५२॥

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाम् ॥५३॥

ततः पावकं प्रणीय आहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादश-
वारं गृहीतेनाग्रेण तूष्णीमेवाहवनीये ऊत्वा ततोऽमात्याः पुत्रा-
दयः प्रेते इतिक्रियां कुर्युः ॥५३॥

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । मम तु, मन्यममन्त्रस्थानेकविधत्वात्, — इति
पाठ प्रतिभाति ।

अथारण्योरण्यभावे विधिमाह ।

नष्टेऽग्निध्वजारण्योर्नाशे स्वामी स्त्रियेत चेत् ।

आहरेदरणिद्वन्द्वमाधानोक्तविधानतः ॥ ५४ ॥

तद्वदेवाभिमन्त्र्याथ तन्मन्त्राभ्यां विनिष्टपेत् * ।

निर्मग्ये पावके यद्वौपासनार्थं † तदस्ति चेत् ॥ ५५ ॥

ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमन्यनादि प्रपद्यते ।

यत्तु यस्याग्रयो जुहुत्यादिमन्त्रकर्मैरितम् ॥ ५६ ॥

* नष्टेऽस्ति । अग्निषु नष्टेषु अरण्योर्नाशे च सति यदि स्वामी-
स्त्रियेत, तदा पुनरादिराधानोक्तविधानेन यथोक्तवृत्तमरण्यद्वन्द्व-
माहरेत् । तद्वदेव वक्ष्यमाणनूतनारणिसौकरविधिवदेव । तन्म-
न्त्राभ्यां वक्ष्यमाणनूतनारणिसौकरविधुक्ताभ्यां निर्मग्ये लौकि-
कारणिमन्यनीत्यग्ने पावके लौकिकेऽग्नौ विनिष्टपेत् प्रतपेत् ।
तदरण्यद्वयं औपासनाय औपासने इत्यर्थः । प्रतपेत् । चेन्नदस्ति ।
सर्वाधानिनस्तु निर्मग्याग्नौ । ततश्चयोरण्योरग्निशून्यप्रेतोक्तमन्यना-
दि, अग्निशून्यानि यानि आहिताग्निप्रेतानि विच्छिन्नोत्पृष्टविधु-
राहिताग्निप्रेतानीत्यर्थः । तेषु उक्तं मन्यनादि ईरितं पूर्वोक्तं
पक्षत्सर्वं प्रपद्यते प्राप्नोति । मन्यनं विभिन्नष्टि । यथेति । यस्या-
ग्रयो जुहुत्यादिमन्त्रो यस्मिन् तथाभूतं, स्वार्थकम् । प्रपद्वादिदं
विधिद्वयं भरद्वाजशोक्तमेव मूलकृतोक्तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

* विनिष्टपेत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पासनार्थे, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

अथानेकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मचक्रान्तर्भूतोपेक्षारूपनिमित्तं
वक्रुमारभते ।

भार्यायां प्रोषितयाच्चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।
तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिद्वान्यथा ॥ ५७ ॥

भार्यायामित्यादिना । सा चोपेक्षा च प्रवासादि इति पूर्वो-
क्तलक्षणा । आदिपदान् पत्नीसीमाद्यतिफ्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां
प्रोषितायां, प्रकर्षेणोपिता प्रोषिता तस्यां, महत्सीमामतीत्यान-
तीत्यवाऽन्यथाप्रिग्राह्यतायोगतायामर्कयेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्, तत्र
तस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्ये आचार्या इह एतादृक्स्थले
अन्यथा प्राहुः । * अथ सीमाशब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं छन्दो-
गपरिशिष्टे ।

“विहारकाले यदि कार्यसोभात्-
पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।
निःसंगथोऽग्निं खलु नाशमेति
गृहस्य सीमाऽथ विवक्षितोऽर्थः” ॥ *

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपाश्चादौ ।

“पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहता ।
वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेव्यते” इति ।

तत्र प्रवासोनाम ।

यदि सीमामतिफ्रम्य रात्रौ तत्रैव वक्ष्यति ।

‘अगृह्य प्रयाणं यत् प्रवास उच्यते बुधैः’ ।

अत्र भीमाग्रब्देन गृहपामभीमोच्यते । तेनाग्निगृहं विहाय स्वपामेऽन्यपामे वा रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमय-
काक्षोपप्लवकम् । मूलैकवाक्यताऽनुरोधात् ।

‘यत्तु नारायणेनोक्तम् यामात्स्नाग्निमगन्वितात् ।

भीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्यतम् ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिद् याममागजेत् ।

होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेत् यामं दत्त्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः च विज्ञेयः इत्येषा नैगमी ‘युतिः’ । इति
वचनाद् यामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वपामे पत्न्याः
रात्रौ वासे न दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपप्लवकम् ।
अन्यथा सायंहोमानन्तरं गमने उदयात् प्राक् परावृत्तौ पुनरा-
धानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससङ्गात् । अपिच रात्र्यर्वासयोर्द-
विशेषात् । यदेवमिन्द्रादिग्रन्थे ।

‘यामान्तरे नगर्या वा पत्न्या वाऽन्यत्र वा कश्चित् ।

भीमामतीत्य चेद्वात्रौ वासः प्रवसनं स्यतमिति’ ॥

तत् पूर्वोक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृगस्यै-
वार्थस्योपलब्धेर्न लक्षणान्तरमिति । ननु

‘प्रवसेदुनसमन्त्ये न तीर्थाथ कदाचन’ ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बोधायनेन च’ इति ॥

बोधायनीयाद्भुनार्जनस्य प्रवासप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तदभावात्

कथं तत्प्रसक्तिः । अथ एवाधनाः स्युता इति स्युतेयेति चेन्न ।
अस्ति चास्या अपि धनवत्ता । सम्भाव्यते च तदतान्धनमनृद्धिर्लौके ।
स्त्रीधनानि पडिति स्युतेः । किञ्च भवति हि पित्रमाद्यभ्रातृपुत्र-
दर्शनेन धनोपलब्धिः ।

“दत्तं स्वसृदुहिद्वभ्यामनन्तफलदम्भवेत्” ।

इति दानखण्डे दत्तोक्तेः । दीयते च दूरादागताभ्यः स्वसृप्रभृ-
तिभ्यो वासप्रभृतिः । यत्त्वधना इत्युक्तं, तदस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्ये-
यम् । अतएव न कुर्युरग्न्युपस्थानमिति वक्ष्यते । एवञ्चोपस्थिते
यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासे यदि करोति तदाऽनेन भार्यायां प्रोषि-
तायामिति वाक्येन न निषिध्यते । अतो वज्रभार्यकैकभार्यस्य वा
पत्न्याः प्रवासे पुनराधेयमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं
न तु वज्रभार्यकविषयमित्यन्ये । तच्च स्यात् पुनराधानमिति कुंभ-
चित्पाठः । युक्त एवायम् ॥५६॥

अनेकपत्नीकैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासे स्त्रोक्तस्य पुन-
राधेयस्य मतान्तरेण पत्नीनियममाह ।

ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता गच्छन्त्यन्या यथारुचि ।

यजमानेन सहिता यदा ता एव केवलाः ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठा पत्नी अग्निसंयुक्ता चेत्, संयुक्तशब्दः सामीप्यव-
चनः । मुख्यार्थासम्भवात् । अन्याः कनिष्ठाः यथारुचि, क्रिया-
विशेषणमिदम् । यथेच्छं, उदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनार्थं सृष्टं । गच्छन्त्यन्या इति लोडन्तोऽपि कचित्पाठः ।

‘ यजमानस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनरादिति रिति ।

वाक्यान्तरात् । कौटुम्भोऽन्याः । यजमानेन भर्ता संहिताः । यदा, नेवला यजमानरक्षितास्ता एव यत्रोयस्य एव यथाकामं गच्छन्तु । तेन ज्येष्ठसन्निधाने भर्तुः सन्निधाने सत्यप्यसति वा इतरासां प्रवासोनिमित्तं न भवतीति भावः । अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वसाङ्केदः ॥ ५८ ॥

कदाचित् कनिष्ठसहस्रप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान् प्रसङ्गादाह ।

प्रोयितः स्यादधः शायी ऋतुपायी त्वमैथुनम् ।

वदन् वीधायनस्त्वेवमेका चेदग्निसन्निधौ ॥ ५९ ॥

इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।

इत्युक्तं भवभाष्येऽपि तातश्चोक्तेषूपीरितम् ॥ ६० ॥

प्रोयित इति । प्रोयितः पत्नीनहितकृतप्रशसः अधः शायी स्यात् । अधःशब्देनाग्निस्थानासीचत्वमुच्यते । खट्वाव्युदासार्थं, न त्वास्तरणनिषेधार्थम् । ऋतुपायी स्यात् । ऋतौ यीयतेऽसौ ऋतुपायी ऋतुजायोपयायी स्यात् । तु यस्मादमैथुनम् । मैथुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः । यदा, ऋतुगमनं अमैथुनं प्रोक्तमिति । वक्तुं चतुर्गमनस्यामैथुनखन्दानधर्मेण भौग्युधिष्ठिरसंवादे । अधुना ज्येष्ठाया अपि प्रवासे वीधायनमतेन दोषाभावमाह । वदन्निति । वीधायनम्, एका कनिष्ठा ज्येष्ठा वा अग्निसन्निधौ चेद्विद्यते, एवं वदन्

इतराणां अन्याणां यथाकामं यथावधि प्रवासं कृतुमन्यते । अतएव
ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति देवग्रन्थे सङ्गद्वयचनम् ।

“ज्येष्ठा चेद्वज्रभार्यस्य स्मृतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैवे दृच्छन्ति न तु सूरयः” ॥

इति सङ्गच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्रागल्भ्यं सूरि-
पदादिज्ञायते । न तु भौतमः—इति मिश्रग्रन्थेऽतवैकल्पिकपाठस-
माश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्थास्रवेति विकल्पः । तथाच वज्र-
भार्यस्यान्यतरपत्नीसंविधाने पुनराधानमेति पूर्वस्माद्भिदः । एतदेव
वज्रवादिस्मृत्या द्रढयति । इत्युक्तमिति । भवभाष्यसञ्ज्ञके ग्रन्थेऽपि
इति अनेनैव प्रकारेण उक्तम् । तथा तात्पर्योक्तेष्वपि कारिकास्यपि
इरितं उक्तमिति ॥ ५८ ॥ ६० ॥

अधुनैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वामिनोऽग्निहोत्रसंविधाने सर्वथैव
पुनराधानं नेत्यपरमतेनाह ।

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशेनेत्यपरे विदुः ॥ ६१ ॥

एकस्यामिति । एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामपि अग्नि-
होत्रसमीपतः समीपे इत्यर्थः । अतिष्ठन्त्यामविद्यमानायां सत्यां,
पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोत्रसमीपत इत्यनुषङ्ग्यते ।
चेत्, नाग्नोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाग्नोनेत्यपरे आचार्याविदुरिति । तच्च

सुदृढत्तरामाण्डारभाष्यपर्यालोचनयाऽनेकमार्थसौकभार्यस्य वा प्रवा-
सो भवति । तथैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पक्ष्यास्तुत्यास्त्रामितं वा-
धित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्तममर्थनाय पुंस्त्वविशिष्टचोदनाऽभिधानपू-
र्विका कल्पान्तरोक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दागारथिभोग्नादिमह-
त्तमानामाचारं दर्शयित्वा जेमिनिस्तुत्यासोपपद्यतम् । तस्मात् सि-
द्धमभावेऽपि यस्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव सीमांसक-
शिरोमणिनीलपञ्चकदिभिरपि 'कर्षाजन्यफलेच्छावत्पक्ष्यास्तुत्याधिका-
रोऽन्यथापाक्षान्यग्रीहियवपथादिवदङ्गत्वमुक्तम् * । सर्वामामसन्नि-
धानेऽपि न पुनराधानमिति बौधायनमतात् पूर्वमतादपि च भेदः ॥
६१॥

एवं स्त्रामिपक्ष्योरन्यतरसन्निधाने मतभेदेर्दीपाभावमुक्त्वाऽधुनो-
भयांसन्निधाने मतभेदेनाह † ।

सन्ध्यावदन्यदाऽप्यग्नीन् हित्वा चेदम्पती गतौ ।
ग्रामान्तं वाऽथ सीमान्तं तथैकेऽग्निशमं विदुः ॥ ६२ ॥
अन्ये ग्रामान्तवसनात् ‡ न त्वतिक्रममावतः ।
सीमि त्वतिक्रमादेव केवलान्नाशमव्रुवन् ॥ ६३ ॥
यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
उदयास्तमयात्पूर्वं न नाशोऽवेति केचन ॥ ६४ ॥

* यच्च, आह्नपयूथे, - इत्यभिका पाठः ख० घ० पुस्तकयोः ।

† मतभेदानाह, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ ग्रामान्तरं गत्वा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सन्ध्यावदित्यादिभिः । दम्पती पत्नीस्वामिनावुभौ अन्यदा
 यस्मिन् कस्मिन् कालेऽग्नौ द्धित्वा चेद्वतौ गमनं कुरुतः यामस्य
 स्वावसथयामस्थानं यावत्पर्यन्तं जनानां वसतिः तत्पर्यन्त-
 मित्यर्थः । वेत्यथ वा । यामसीमान्तं स्वावसथयामसीमापर्यन्तं,
 तत्र तस्मिन्निमित्ते सन्ध्यावत् अग्निगमनं नाग्नं विदुः । यथाऽस्तौ-
 दयकाले उभयोरवसन्निधानेन नाग्नः प्रसिद्धोऽस्ति, तद्वदुभौ यदा
 कदाचित् जन्मवसतेरूर्ध्वं सीमोर्ध्वं वा गतौ चेत्, पुनराधानमिति
 सन्ध्यावदित्युक्तम् । अत्र सीमाशब्देनाग्निश्रितयामसीमेति नारा-
 यणवृत्तौ । अन्यगारसीमेत्याशङ्कः । यामसीमाग्न्यगारसीमेति
 शतन्दयामाये* । अत्र कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धौ पुनर्घट्टणं
 तस्यापि निमित्ततां प्रतिपादयितुम् । अन्ये आचार्या यामान्ते
 वसनात् पुनराधानं न पुनरतिक्रममात्रेण सीम्नि तु केवलादासं-
 हितादतिक्रमादेव नाग्नमब्रुवन् । अत्र यामान्तवाससीमातिक्रमणे-
 निमित्ते इति पूर्वस्मादभेदः । सीमातिक्रमणेऽपि दोषाभावमाचष्टे ।
 यदेति । यस्मिन् काले उभावपि स्वामिनौ सीमामतिक्रम्यापि
 पुनः उदयास्तमयात् पूर्वं स्वयामं प्रत्यागतौ अथास्मिन्निमित्ते
 नाग्नेनेति केचनाञ्जरिति शेषः* । अयमेव पूर्वमतादिशेषः ॥ ६९ ॥
 ६९॥६८॥

उदयास्तमयोत्तरमपि अपरावृत्तौ स्वमतेन दोषाभावमाह ।

* शतन्दयामाये, — इति क० पुस्तके पाठः । शतमाये — इति ख०
 — ठः । 'शत' शब्दात् परं रक्षितं किञ्चित् स्थानं घ० पुस्तके ।

हृन्दोगपरिशिष्टोक्तहोमकालात्यये ऽनलः * ।

सौमातिक्रमणान्नश्येन्नोदयास्तमयादपि † ॥ ६५ ॥

हृन्दोगेति । उभयोरित्याध्याहारः, सौमातिक्रमणोत्तरं, हृन्दो-
गपरिशिष्टं कर्मप्रदीपस्तदुक्तोयोगवषट्िकात्मकोहोमकालस्तदत्यये
मति अनलो अग्निर्नश्येत्, उदयास्तमयहेतुना नेति । तदुक्तं देवपा-
त्रिकैः सङ्गहवचनैः ।

“विद्यायाग्निं समार्ययेत् सौमासुषुप्ता गच्छति ।

होमकालात्यये तच्च पुनराधानमिष्यते इति ॥

यजमानस्य पत्नी च उभौ प्रवर्तितौ यदा ।

आ होमाग्ननिवर्त्तते पुनराधानमर्हति” ॥

यदोभावयतिक्रम्येति मूलवत् पूर्वाह्ने पठित्वा ।

“होर्मकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वज्रयः” — इति च ॥

“पत्नी सौमामतिक्रान्ता यजमानोऽप्ये यदि ।

आ होमादयदि नागच्छेत् पुनराधानमर्हति ॥

एकाकिनी यदा पत्नी कदाचिदुषाममाव्रजेत् ।

होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण वृज्यते ॥

अथ तथैव निवसेदुषामवृत्त्वा प्रसादतः ।

लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रुतिः” — इति ॥

तस्मात् नवनाडिकोत्तरं सौमातिक्रमणेनोभया

सन्निधाने पुनराधानमिति निर्गलितोर्थः ॥ ६५ ॥

* पुनः, — इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

† सौमातिक्रान्तयोर्नश्येन्नोदयास्तमयादिति, — इति ङ० पुस्तके पाठः ।

सीमातिक्रमसङ्ख्या नद्यतिक्रमेऽप्याह ।

विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमम्बुधिगामिनीम् ।

अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥ ६६ ॥

विनेति । पत्नी आधानमहता अग्निभिर्विनाऽम्बुधिगामिनीं समुद्रगामिनीं स्वेनैव जात्रा न तु गङ्गादिसहायेन, सर्वेषां जल-प्रवाहानां तादृशात् । नदी, नदीसङ्गणं त्वये वक्ष्यते, अतिक्रामेदुत्तीर्य गच्छेत्, तदाऽग्नीनां विनाश इति श्रुतिः वेदव्यवसामित्यर्थः ॥

६६ ॥

इदानीमसमुद्रगामिनीविषयमाह ।

पथ्यन्तरेऽथवा पत्नौ हुताशनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥ ६७ ॥

न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योषितः ।

प्रोषिता न जपं कुर्युरग्न्येव सधर्मकम् ॥ ६८ ॥

आगतोपस्थितिष्वपि स्त्रीणां नेच्छन्ति स्मरयः ।

पथ्यन्तरेति । पथ्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोन्यतरस्मिन्, अथवा पत्नौ हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे सति पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमपि अतिक्रामेन्न दीप इति यावत् । एतेन पतिपथ्यन्तरसन्निधाने समुद्रगाऽतिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोभयोद्योरसन्निधाने पुनराधानं सन्निधाने नेति भावः । अत्र पत्नीयहणात् सीमा-

तिमकणे नद्यतिक्रमणे प्रवासे वा यजमानेन छते न दोष इति । तथा ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नग्निमान्निप्रः पुनराधानमर्हति ॥

वक्षीनामपि चैकस्यामुदक्यायान्तु न प्रजेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽङ्गि गन्तुमिच्छेद्विमित्ततः ॥

चयीं मुक्ता तु घोषोभात् प्रवसेत् पर्वशन्धिषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादृते ॥

भाग्निकार्यस्य वेत्तायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न प्रजेत् ॥

प्रवसेद्भूतसम्पत्ते न तौर्षाय कदाचन ।

इति क्रूमपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

सप्तभिर्वा सपत्नीको गच्छेत्तौर्षानि मानवः ।

सुराण्यवचनात्प्राग्नेः प्रवासोऽस्तीति केचन” ॥

इत्यादिवचनेरेतद्व्यतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वोक्तमतभेदैर्न्येष्टायाः कनिष्ठाया वा प्रवासोपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव साधिते तुल्यधिकारे यजमानवत् प्रवासोपस्थानादिकं स्यादत-
आह । नेति । प्रवसन्त्योऽपि घोषितोऽन्युपस्थानं न कुर्युः । प्रोषि-
ताः सन्त्यः अप्रपन्थागोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलभो-
क्तावं न स्यादत आह । सधर्मकं समानधर्मकं फलं अश्रयेव ।
शृङ्ग्याधिकान्यायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत आह । आग-
तेति । आगतस्य प्रवासादागतस्य वा यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
चाऽपि स्त्रीणां सूरयोनेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

सीमातिक्रमप्रसङ्गादाह ।

पत्नी सीमामतिक्रामेद्दिना भर्त्ताऽग्निभिः सह ॥ ६६ ॥
 तच्च नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यति ।
 किन्तु साग्निर्विना भर्त्ता गत्वा संस्कृतसर्पिषा ॥ ७० ॥
 हावयेच्चतुरात्तेन प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।
 सायंप्रातस्तनौ हामावेवं स्याद्गमनेऽन्वहम् ॥ ७१ ॥

पत्नीति । पत्नी भर्त्ता विनाऽग्निभिः सहाग्निं गृहीत्वैत्यर्थः ।
 सीमामतिक्रामेत्, तच्च नाशः । अपरे तु भयाद्याने विह्वराद्यादिना
 गमने न दुष्यतीत्याहुः । तथाच घृष्टिं प्रवक्षितेऽप्रवक्षिते वा अ-
 कस्मात् परचक्रादिमाप्तौ अग्नीन् गृहीत्वा सीमातिक्रमणादिके
 पत्न्या विहिते न दोष इति भावः । तदुक्तं देवयाज्ञिकैः सङ्ग-
 वाक्यम् ।

“एकाकिनी यदा पत्नी वज्रिमादाय गच्छति ।

तच्च नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यतीति ॥

न रुच्यैकाकिनी पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ।

राष्ट्रभंशादिगमने उचितं थानमौदृशमिति च ।

अन्यथा हि प्रवक्षन्त्यां वज्रयोर्लौकिकाः खलु” ।

पत्न्याः साग्निप्रवासे यावत्प्रवासं प्रात्यहिकं प्रतिहोमं प्रायश्चि-
 त्तमाह । किन्त्विति । किन्तु परन्तु एवं यजमाने प्रोषिते
 चेदेकाकिनी पत्नी यामादहिरग्नीन् गयेत्, स्वयं वा वद्धिर्गत्वा
 होमकाले नागच्छेत्, तदा पुनराधानम् । एवं पत्न्यां प्रोषितायां

यदि यजमानादुष्पराधदयं भवति । एवं बद्धपक्षीकस्यापि कस्याश्चित् प्रोषितायां पक्ष्यन्तरं विद्यमानमपि अपराधदये पुन-
राधानमिति अर्थाद्वगम्यते । यन्वान्तरेऽप्युक्तमस्ति । भर्ता विना
शग्निः पक्षी गत्वा अग्निभिः सह गमनं कृत्वा देवे तद्दिनप्राप्तदेवे
संस्कृतसर्पिया संस्कृताज्येन । किं भूतेन ? चतुरात्तेन चतुर्गृहीतेन,
मनस्रतीं तत्सन्नकामाहुतिं हावयेदध्वर्युद्वारा जुहुयात् । पिज-
क्तोऽयम् । तदुक्तम् ।

“राष्ट्रभंगादिगमने प्राप्ते देवे मनस्रतीम् ।

जुहुयाच्चतुरात्तेन स्मार्त्तैः श्रौ सर्वसंज्ञितम्” ॥

इति पाञ्चिकग्रन्थे । आज्यसंस्कारस्य मानात्वाप्तोक्त इति ।
ततः सायंप्रातस्तनौ सायंप्रातर्भवौ शौमौ अस्मिन् कार्थौ न
स्वयम् ।

“न वै कन्या न युवती नान्यविधौ न वाल्मिः ।

होता छादग्निहोत्रस्य नार्त्तानासंस्कृतस्तथेति” ॥

स्मरणात् । अन्यदङ्गमने प्रत्यहमेवं स्नात्, मनस्रतीहोमं कुर्या-
दिति भावः । सायंप्रातस्तनाविद्युच्च तटः प्रागनादेशः ॥ ६८ ॥ ७० ॥
७१ ॥

शग्निप्रवासवदच वास्तोष्पतीयहोमा अपि भवन्तीत्याह ।

वास्तोष्पतीयहोमाद्या भवन्त्यवाप्यग्रेपतः ।

आपद्यपि च कष्टायां विना पत्न्या *नरान्तरैः ॥ ७२ ॥

* पत्नी, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः । पत्नी, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सीमाऽतिक्रमणेऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

अत्रापि यद्यस्मृते पत्न्याः साग्निप्रवासेऽपि अग्रेषतोऽविशेषेण वास्तोष्यतीयहोमाद्याः पदार्थाभवन्ति । मयाद्यानेऽपि किञ्चिद्विशेषेणमाह । आपदीति । कष्टायामपि महत्यामिति यावत् । आपदि, पत्न्या नरान्तरैः अतिगृभिर्विना अग्नीनां सीमातिक्रमणे कथञ्चित् केनापि प्रकारेणानुग्रहोदोषाभाव इति यावत्, न भवति । अतएव यष्टुः प्रवासोपस्थितौ,

“निचिष्याग्निं स्रदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् बिभ्रो न मृषैव पिरं वसेदिति” ॥

वाक्योक्ता अतिक्रमणमा कृतार्था भवति ॥७२॥

साग्निप्रवासप्रसङ्गादाह ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेचेदिनश्यति ॥ ७३ ॥

यदि वाऽनुच्छसन् गत्वा निधायोच्छस्य तं पुनः ।

हरेदनुच्छसन्नेव नश्येन्निर्हरणेऽनलः ॥ ७४ ॥

प्रत्यचेति । अग्निं प्रत्यक्षेण समारोपादृते शिष्यादिना नयन् यजमानस्तत्पुरुषोवा चेद्यदि उच्छसेच्छासम्यजेत्, तर्हि विनश्यति संस्कार इति शेषः । स्वयामविषयमेतत् ।

“यामासीमान्तरं गच्छेत् प्रत्यचोह्यवाहनः ।

शिष्येनोदाहयेदग्नीन् पुनराधानमर्हतीति” ॥

स्मरणात् ।

“अनोविना समाशुट ऊर्ध्वं शम्यापरासनात् ।

क्षतोऽग्निर्लौकिको ज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात्” इति च ॥

“कुक्ष्येनादितीर्थानां गमने देशविशेषे ।

समारोपं विनैवाग्नीध्रोदहेयुर्विपश्चितः ॥

आरोप्याग्नीनरण्योस्तानुदवस्थेत्सप्तभिः”-इति च ।

यदि वा अथवाऽनुच्छसन् आसोच्छासमकुर्वन् गत्वा स्थलान्तरमिति ज्ञेयः । निधाय प्राप्तदेशे स्थापयित्वाच्छस्य पुनस्तमग्निमतुच्छसमेव हरेत्तथेत् । तदूर्ध्वं पुनः स्थलान्तरनयने लौकिकत्वमाह । नग्नेदिति । एवं स्थाप्यस्थाय नयनेऽपि विहरणे विवारहरणे अतस्तोऽग्निर्नग्नेदिति ॥७३॥७४॥

क्षीमान्तरादतिदूरं साग्निप्रवासे विशेषमाह ।

शकटेनातिदूरं वा हरेद्देशं यथारुचि ।

स्वाङ्गेनैवाथवा शम्यापरासात् प्राङ्गयेच्छसन् ॥ ७५ ॥

कर्मार्यहरणेऽग्नीनां नानुच्छासादि चोच्यते ।

शकटेति । यथारुचि यथेच्छदेशं अतिदूरं वा देशं शकटेनानया आहरेत्तथेत् स्वाङ्गेन शिखादिना । तथाच दूरप्रवासे समारोप्याग्नीध्रयेत्, प्रत्यनयनपक्षे शकटेन नाङ्गेनेति । शिखादिना स्वाङ्गेन नयनेऽभिहितस्थानुच्छासस्थापवादमाह । अथ वा शम्यापरासात्प्रेषात् प्राक् देशं यमन् स्वाङ्गेनैव नयेत् । शम्यापरासलक्षणे ॥

“दाक्षिणदक्षुला शम्या जवात् क्षिप्ता परापतेत् ।

यावद्देशमसौ देशः शम्याग्राम उदीर्यते” इति ॥

शम्यापरासादूर्ध्वन्तु आसगतिर्निरुध्यते । चोदनान्तहरणे नैष

दोष इत्याह । कर्मार्थमिति । कर्मणे इति कर्मार्थम् । गामिब-
धिण्यादिषु अग्नीनां हरणे शम्भापरामादूर्ध्वमपि नयने अनुच्छा-
मादिकं, न उच्छ्रामोऽनुच्छ्रामस्तादादिकं शकटादि न चोद्यते
नोद्यते । स्वाङ्गेनोच्छ्रमताऽपि हरणं भवतीति भावः । तदुक्तं
कुन्दोगपरिशिष्टे ।

“कात्यायनमतात् केचिच्छ्रमन्तोऽप्यतिदूरतः ।

प्रत्यक्षेण नयन्त्यग्नीम् शकटेन विनाऽपि तु”—इति ॥

“स्वयदृष्ट प्रयाणं यत्तत्पत्यग्निममन्वितम् ।

क्षिष्टयेत्तत्प्रत्यर्थं मनसा सह गच्छति ॥

अन्यारोपयेद्ग्रींस्तत्पाचाप्यपि तत्र वै” ।

एतेनाहिताग्नेरन्यारोहणं प्रत्युक्तं भवति । गोपानत्वान्नस्य ।
रपस्य तु न निषध इति ।

“स्वाङ्गेन वा नयेदग्निं कात्यायनमतादपि ।

नयेदा प्राज्ञयस्त्रन्योजवेन सह गच्छति” ।

अथ जवपदोपादानादनुच्छ्रमन्नेवाहरेत् । मातुच्छ्रामादि चोद्यते
इति तु कर्मार्थाहरणविषयमिति दिक् ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षस्याखण्डस्य वाङ्गेनयनेऽन्वारम्भोभवतीत्याह ।

नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥ ७६ ॥

सर्ववाद्यन्तसीमोर्वा स्वामिस्पृष्टाः स्वरग्नयः ।

नदीति । अग्नीनामनोगतानामरणिगतानां वा नदीसन्तरणे
धमुद्रगाऽधमुद्रगासाधारणनदीपदवाच्यजलसङ्घोत्तरणे, तस्मिन् काले

इति यावत् । अथ स्वामिसृष्टाः स्युः, स्वामिस्वोभयनिष्ठत्वादु-
भाभ्यामपि अनोऽन्वारम्भाः कार्यः । समारोपणपक्षे तरण्योः । अन्यत-
रेणेति दीपिका । पत्यास्वद्वन्नेन स्वामिन एवेत्यन्ये । तथैव सीमा-
तिक्रमणे स्वाम्यन्वारमिताः स्युः । अथ वा आद्यन्तरीक्षोरधुपित-
यामाधिष्ठातव्ययामसीम्नोः स्वामिसृष्टिताः स्युः ॥७६॥

अत्राग्निपदेन प्रत्यक्षनयनएव प्राप्नोत्यत आह ।

प्रत्यक्षमरणि * द्वारमन्यथाऽग्निविनाशनम् ॥ ७७ ॥

प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं साक्षात्त्वेन प्रसिद्धं, अरणिद्वारं अरणिरूपं
द्वारम् । शाकपार्थिवादिना समासः । यतोऽस्ति, ततः ते अपि
स्वामिसृष्टे स्याताम् । अन्यथा यदि स्वामिसृष्टे न स्रष्टदाऽग्निवि-
नाशनम् । पुनराधानमिति यावत् ॥७७॥

आत्मारोपणपक्षे किं स्यादत आह ।

आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ।

न काप्यारम्भणं केचिन्नौगाश्याद्यनिबन्धनात् † ॥७८॥

आत्मारोपणपक्षे तु, आत्मनि पाणिद्वारा समारोपणपक्षे
अन्वारम्भणं नेष्यते । अर्थलोपादिति भावः । केचिदाचार्या नौगा-

* प्रत्यक्षं वाऽरणि,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

† किञ्चिन्नौगाश्याद्यनिबन्धनात्,—इति क० ख० घ०ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

परन्त्वसमौचैवः टीकाविरुद्धम् ।

क्षिप्रमृतीनां निबन्धनं वचनं, तस्मात्^(१) कापि कुत्रापि अन्वारम्भं
नेत्यन्त इति शेषः * ॥७८॥

प्रसङ्गान्नदीलक्षणमाह ।

कूलद्वयान्तरालन्तु नदीशब्देन नोच्यते ।
किन्तु तद्देशवर्त्येव जलसङ्घो नदी भवेत् ॥ ७९ ॥
अष्टौ धनुःसहस्राणि न प्रस्रवति यज्जलम् ।
नदीशब्दाभिधेयत्वं तस्येच्छन्ति न सूरयः ॥ ८० ॥
एकेन नामधेयेन शतयोजनगामि यत् ।
उदकान्नदीशब्दवाच्यमित्यपरे जगुः ॥ ८१ ॥

कूलेति । नदीशब्देन कूलद्वयस्थान्तरालं मध्योच्यते किन्तु
तद्देशवर्त्येव कूलद्वयान्तरालवर्ती जलसङ्घो नदीपदवाच्यो भवेत् ।
जलसङ्घं विग्रिनष्टि । अष्टाविति । अष्टौ अष्टसङ्ख्याकानि धनुषां
सहस्राणि, तत्परिमितदेशपर्यन्तमिति यावत् । यज्जलं न प्रस्रवति
न वहति, तस्य जलस्य नदीपदवाच्यत्वं नोच्छन्ति । अपरे सूरयो-

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । अन्वारम्भं नेष्यन्तीति शेषः, - इति तु भवि-
तुमुचितम् ।

† संस्रवति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) लौगाक्षिप्रमृतीनां वचनात् नान्वारम्भं, तेषां तन्निषेकवाक्यादिति
भावः । तथाच लौगाक्ष्याद्यनिबन्धनादिति मूले लौगाक्ष्याद्यानां निब-
न्धनादित्याद्यपदं न त्वादपदम् । तथात्वे ह्यनिबन्धनादवचनादिति
थास्यानुसृष्टितं स्यात् । तदेव तु समीचीनमिति प्रतिभाति ।

ऽभियुक्ता यत् जलमेनेन नामधेयेन यमुनादिनाद्या शतयोजनगामि
चतुःशतकोशगामि, तदुदकं नदीशब्दवाच्यमिति जगुः । कोशस्त-
च्छण्डो मातृपुराणे ।

“कोशोधनुःसहस्रे हे गयूतिदिर्गुणा ततः ।

दिगुणं योजनन्तस्मात् प्रोक्तं सङ्ख्याविशारदैः” ।

धनुस्तंषणं तत्रैव । चतुर्हस्तोधनुर्दण्ड इति ॥०८॥८०॥८१॥

प्रजार्थिनः कामार्थिनो वा दारान्तरमङ्गलक्षणेष्कोर्विषयमाह^(१) ।

कर्त्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये सति ।

अग्न्याधेयमुग्रन्तीह केचिदुदाहकर्मणि ॥ ८२ ॥

लौगाक्ष्याद्यनिबद्धत्वादुभयन्नेति केचन ।

तथौपासनिनी पत्नी परा पूर्वाऽग्निहोत्रिणी ॥ ८३ ॥

कर्त्तव्यमिति । पुनः परिणये विवाहे सति तदुत्तरं पुन-
राधानं कर्त्तव्यम् । केचिदाचार्या रश्मिदाहकर्मणि जीवत्यद्वीकस्य
पुनर्विवाहोत्तरमग्न्याधेयमपूर्वाधानमुग्रन्ति वदन्ति । यदा, अग्न्याधेयं
पुनराधेयम् । केचनाचार्या लौगाक्ष्यादिभिरनिबद्धत्वाद्नुकलादुभयं
पूर्वोक्तं नेति ब्रुवन्ति । यदोभयमपि लौगाक्ष्यादिमतेन मानुषीयते,
तदा परा पत्नी द्वितीया औपासनिनी विवाहाग्निसंयोगात् ।
पूर्वा प्रथमा अग्निहोत्रिणी । तथैव* सहाग्नीनामाधानात् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

अथ सप्तद्वीकस्य पुनः परिणये मतान्तरेण विशेषमाह ।

* तथैव, — इति क० छ० पुस्तकयो याठ ।

(१) विशेषमाह, — इति भवितुमुचितम् ।

पुनः परिणयेऽग्नीनामुत्पत्तावीदृशोविधिः ।

पुनः इति । पुनः परिणये स्वस्य पुनर्विवाहे कृते द्वितीयाया-
अपि आधानसंस्कारसंस्कार्यताऽर्हत्वात्, अग्नीनां चैताग्नीनामुत्पत्ता-
वीदृशोवक्ष्यमाणोविधिः प्रयोगविधिः कर्त्तव्य इति शेषः ॥

तथादौ पुनः परिणये हेतुमाह ।

आहिताग्निः प्रजाहीनां योषाऽपत्यां मृतप्रजाम् ॥८४॥

दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरे स्त्रियम् ।

त्यक्त्वाऽन्यामुदहेत् कन्यां सद्यस्त्वप्रियभाषिणीम् ॥८५॥

आहितेति । आहिताग्निरग्नय आहितायेनासावाहिताग्निः ।
वाऽऽहितान्यादिषु परमिति सूत्रात् पूर्वनिपातः । प्रजाहीनां केव-
लमन्यां योषाऽपत्यां कन्याप्रसूं मृतप्रजां मृतापत्यां स्त्रियमतुक्-
मेण दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरेऽप्रियभाषीं तु सद्यस्त्वक्त्वाऽन्यां
कन्यामुदहेत् पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः । कन्यापदमक्षतयोनिपाणि-
यद्वपार्यम् । स्मर्यते विंशतिप्रसूतायाः पुनर्विवाहः ।

“यदा विंशतिधाऽपत्यं प्रसूयेताङ्गनाजमः ।

पुनर्विवाहं तस्यासु कुर्यात् स्वकुलशान्तये” इति ।

दशमवर्षादियद्वपं परीचार्यम् । न हि विज्ञायतेऽकस्माद-
न्येति • ॥८४॥८५॥

विधिमाह ।

* न हि कन्या विज्ञायतेऽकस्मादन्येति,— इति ख० घ० पुस्तकयोः
पाठः । न हि कन्या विज्ञायतेऽकस्मादन्येति,— इति क० पुस्तके ।

आरोप्याग्नीनरयोः स्वानुदवस्येत्सहाग्निभिः* ।
 उदासनेष्टिङ्गत्वाऽथ समारोप्य हविर्भुजम् ॥ ८६ ॥
 कृत्वा ब्रह्मौदनाग्निञ्च तथौपासनपावकम् ।
 ब्रह्मौदनादिकं सिद्धं कृत्वाऽग्न्याधिं विधानतः ॥ ८७ ॥
 पवित्रेष्टिं तन्तुमतीं चैधातव्यां क्रमाद्यजेत् ।
 ऐन्द्राग्नेनैव पशुना यष्टव्यं केवलेन वा ॥ ८८ ॥

अरयोः स्वान् पूर्वभार्यया सहाहितानग्नीनारोप्य समारोप्या-
 ग्निभिरग्न्याधिकरणीभूतारणीभ्यां सधोदवस्येत् । अत्रोत्पूर्वकोवमति-
 र्देशान्तरस्तत्त्वकः । तत्र विहरणादिकं कृत्वा उदासनेष्टिं कुर्यात् ।
 ततोहविर्भुजमग्निं समारोप्य । तथा, पूर्ववदौपासनपावकमौपास-
 नाग्निमेकदेशेन साकस्येन वा ब्रह्मौदनाग्निङ्गत्वा तस्मिन् ब्रह्मौद-
 नादिकं सिद्धङ्गत्वा, विधानतः पूर्वाक्तेन विधानेन । सार्वविभक्तिक-
 स्तम् । अग्न्याधिं आधानं कुर्यात् । तदुत्तरं क्रमादनुक्रमेण पवि-
 त्रेष्टिं तन्तुमतीं चैधातव्येष्टिं यजेत् कुर्यादित्यर्थः । येत्ययवा ।
 दृष्टिचयस्थाने ऐन्द्राग्नेन पशुना केवलेनैव एकेनैव यष्टव्यम् ॥ ८६ ॥
 ८७ ॥ ८८ ॥

मतभेदेनाह ।

अथवा पुनराधानमेवाचेष्टं न चेतरेत् ।
 शिष्यगां गुरुगां गर्भहन्त्रीं † त्यक्तैतदाचरेत् ॥ ८९ ॥

* सदाग्निभिः, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† गर्भहन्त्रीं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु यदि कामतः ।

अन्यान् समुद्देहदारांस्तदा पूर्वोदितं विधिम् ॥ ६० ॥

अनुष्ठाय मृगारेष्ट्या यजेतात्मविशुद्धये ।

अथवाऽथ पुनः परिणये पुनराधानमेवेष्ट्येतरेत् । पवित्रेष्ट्या-
दिकं न भवतीति भावः । एवमेवाप्रियभापिणीवच्छिद्यगामिनीं
गृहगामिनीं गर्भहन्त्रीं सद्यस्यक्ता एतत् पूर्वोक्तमाचरेत् । यदि
दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेषु पातिप्रत्यधर्मेण प्रजाभिः समृद्धेषु सत्सु
कामतः कामार्थमेव अन्यान् दारान् समुद्देहत् पुनर्विवाहं कुर्यात्,
तदा पूर्वोदितं विधिं अनुष्ठाय आत्मविशुद्धये स्वपावित्र्यार्थं मृगा-
रेष्ट्या यजेत सद्यत् । एकविंशतिवारमाहृत्येति बौधायनसूत्रे ॥ ८८ ॥
६० ॥

पक्षान्तरमाह ।

नादध्याक्षा मृगारेष्टिं पूर्वपत्न्या सहाचरेत् * ॥ ६१ ॥

नादध्यादिति । वा नादध्यात् पूर्वोक्तविधिनाऽधानं न कुर्यात् ।
आत्मविशुद्धये पूर्वपत्न्या सह मृगारेष्टिमाधमाचरेत् ॥ ६१ ॥

यदा कनिष्ठया सहाधानं न कृतं, तत्पक्षे विशेषमाह ।

नित्याग्निहोत्रं प्रेतायै न स्त्रियै दातुमर्हति ।

नाप्यादधीत पूर्वामिषमग्निहोत्रं समाचरेत् ॥ ६२ ॥

नित्याग्निहोत्रं, नित्यमग्निहोत्रं क्रियते यस्मिन् तन्नित्याग्निहोत्र-
मग्निमिति यावत् । पूर्वप्रेतायै कनिष्ठस्त्रियै दातुं नार्हति । इमे
प्रेतामय इति हृदिलेखेन नापि आदधौत पुनरारधानमपि न
कुर्यात् । किन्तु पूर्वाग्नियु अग्निहोत्रं समाचरेत् कुर्यात् । अग्नि-
होत्रपदं प्रकृतिविस्तृत्युपलक्षकम् । अविशेषात् ॥८९॥

यथा प्रेताऽग्नीषार्हन्ति तथा जीवन्मयि कनिष्ठाऽऽधानासहस्रता
सती कर्मजन्यफलभाक् नेत्याह ।

ज्येष्ठायां विद्यमानायां कनिष्ठायै स्वयोषिते ॥
कार्म्यं नित्याग्निहोत्रं वा न कथञ्चित् प्रयच्छति ॥८३॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठायां ज्येष्ठपत्न्यां विद्यमानायां सत्यां कनिष्ठायै
स्वयोषिते, कार्म्यं कर्म नित्याग्निहोत्रमुभयजन्यमदृष्टमिति यावत् ।
कथञ्चित् किमपि न प्रयच्छति । नादृष्टभाग्भवतीति भावः ॥
८९॥

मतभेदेनाह ।

स्त्रीमाचमविशेषेण दग्ध्वाऽन्ये वैदिकाग्निभिः ।
विवाह्यादधते यद्वाऽऽधानमेवास्ति चेद्बधूः ॥ ८४ ॥

अन्ये आचार्याः स्त्रीमाचं अविशेषेण ज्येष्ठत्वादिविशेषमन्तरा
वैदिकाग्निभिर्दग्ध्वा विवाह्य पुनर्विवाहद्रूपाऽऽदधते । यदा बधूर्व-
धन्तरमस्ति तदाऽऽधानमेव । अग्नीनां प्रेतायै दत्तत्वात् ॥८४॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमित्याह ।

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन् विवाहयेन्न सिध्यति ।
नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ ६५ ॥

एकाकीति । चेद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्, तर्हि
एकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपट्यादिकल्पनां विनैव विधु-
राग्निहोत्रं सिद्धम् । तच्च किद्विमित्याह । अस्य विधुराग्निहोत्रिणः
तेष्वग्नियु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टौ दशपूर्णमासौ । यद्यप्येत-
योर्जीवननिमित्तेन नैमित्तिकत्वं प्रतिभाति, तथापि साधितं नित्यत्वं
सिद्धान्ते । यदा, नैमित्तिकमपि नित्यमेव । यतोऽस्याकरणे प्रत्य-
वायजनकत्वमुत्पत्त्यमानदुरितप्रतिषन्धकत्वञ्चास्तीति दिक् । इष्टिय-
हणात्पत्यादिकं न भवति । नित्योपादानात्काम्येष्वनधिकारः ।
आपयणं अग्न्यान्नाद्यायनं प्राप्तिरिति बह्वृचब्राह्मणभाष्यम् । अतस्त-
द्व्यवशं कर्त्तव्यमन्यथा जीवनविरोधात् । स्मर्यन्ते च तदिनाऽग्न्याग्ने
वहवोदोषाः ।

“अनिष्टा तु नवैः सखैः देवानप्य ऊताग्ने ।

प्राणानेवान्तुमिच्छन्ति येऽन्नन्ति काममोहिताः” इति ।

तदत्र सख्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ, ग्रीहीन् यवान्
वा हवींषि, ग्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेतेति सूत्राभ्यामुभयोरेव
यागसाधनत्वावगमादुभाभ्यामनुष्ठाने तत्तत्सहभावजनितसंस्थानाम-
नुपदे यैश्वर्याधिकसंस्थानुपहारं श्यामाकवैणवानामपि सङ्ग्रहः ।
न त्वापयणात्पूर्वं नूतनगुल्मसतादीनां तत्तत्कासौनानामभक्ष्याणामि-
यभियुक्ताः । संस्थानामेवेत्यन्ये । ग्रीहियवानांमित्यपरे । अग्नौ ऊयते

यत्, तदग्निहोत्रं प्रयः* तद्यच्च साधनत्वेन विद्यते, तदग्निहोत्रं
कर्मनामधेयम् । तत्स्रजं कर्म भवतीति इतरत् चातुर्मास्यादिकं
न ॥८५॥

मतान्तरमाह ।

एकाक्याधानपक्षस्तु† कर्मदीपे निराकृतः ।

जुह्वन्त्यन्ये मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः ॥ ८६ ॥

जुहोति न मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु ।

भरद्वाजमतश्चैतत् कर्मदीपे निरूपितम् ॥ ८७ ॥

एकाकीति । एकाक्याधानपक्ष एकाकिनोविधुरस्याधानपक्षः
पूर्वाक्तः कर्मदीपे कन्दोगपरिशिष्टे निराकृतः कात्यायनेनेति भावः ।
कर्मणुभयसाकाङ्क्षत्वात्पदार्थानाम् । कुशपत्नीविधानमाह । अन्ये
आचार्याः मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः सन्तः जुह्वन्ति । ब्रह्म-
ब्राह्मणाभावयोरिव श्रौतादिकर्मश्राद्धयोः । अत्रैव भरद्वाजमतमाह ।
मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु न जुहोति । एतद्भरद्वाजमतं
कर्मदीपे निरूपितम् । तेनैतन्मते पूर्वपदग्रहणात् पूर्वं एवाग्नयो-
माधानम् ॥८६॥८७॥

मृतपत्नीकस्य विवाहोत्तरं पुनराधानमेव स्वमतेनाह ।

आहिताग्निर्मृतस्त्रीक आदधानोऽन्यथा सह ।

क्षतारम्भादिधर्मोऽपि क्षतसोममखोऽपि वा ॥ ८८ ॥

* अग्निहोत्रं प्रयः, - इत्येतावन्मात्रपाठ ख० घ० छ० पुस्तकेषु ।

† एकस्याधानपक्षस्तु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अक्षतारम्भसोमेज्यां भार्यामेवानुमन्यते* ।

नास्ति माहेन्द्रसान्नाय्यं सन्ति सारस्वतादयः ॥ ८६ ॥

आहिताग्निरिति । मृतस्त्रीको मृतपूर्वपत्नीक आहिताग्निरन्य-
था परिणीतया सह आदधान अपूर्वाधानं कुर्वाणः कृता अनु-
ष्ठिता आरम्भधर्माः सारस्वतहोमाद्यायेन तथाभूताः, कृतः सम्पादितः
सोममखोयेनैवभूतोपि सन् । अक्षते आरम्भसोमेज्ये यथा एवभू-
ताम् । पूर्वमस्या अविद्यमानत्वात् । भार्यां पत्नीमेवानुवर्त्तते अनु-
लवीकरोति । अपूर्वाधानमेव भवतीति भावः । अतः माहेन्द्रसा-
न्नाय्यं नास्ति न भवति । कृतसोमवतो यजमानस्यैव तथाधिकारात् ।
यजमानतश्च व्यास्यवृत्तिः । अकश्चेतत् चौमे वसानावग्निमाद-
धीयातामित्यत्र ।

“कर्तृरूपस्य वैकोऽपि तदधिष्ठानभेदतः ।

युक्तदिवचनं यददग्नीषोमौ हि देवते” इति ॥

अतएवोक्तं तुल्य एवाधिकार इति । सारस्वतादयः शाखावि-
शेषेणभिहितास्तस्यञ्चका होमास्तेऽपि भवन्ति अपूर्वत्वादेतस्याः ॥
८८॥८९॥

मतान्तरमाह ।

केचित्पत्युः प्रधानत्वान्नाद्रियन्ते तु योषितम् ।

तेनेष्टौ स्यान्महेन्द्रेज्या न स्युः सारस्वतादयः ॥ १०० ॥

आहिताग्नेर्मृतस्त्रीकस्याधानं सव्यसिष्यतः ।

सव्यासं वारयन्त्यन्ये यावज्जीवाग्निहोचिणः ॥ १०१ ॥

* भार्यामेवानुवर्त्तते, - इति टीकासम्मतः पाठः ।

केचिदिति । केचिदाचार्याः पत्युः पुरुषस्य प्रधानत्वात् साक्षा-
दङ्गत्वाद् घोषितं पत्नीं पुरुषाङ्गत्वादप्रधानत्वाच्चान्द्रियन्ते आदरं
न कुर्वन्ति । पुनराधानमेव कुर्वन्तीति भावः* । तदुक्तं रामाण्ड-
रभाष्ये । यज्ञपात्राणीव पत्नी न यज्ञाङ्गमिति । किन्तु यदङ्गम् ।
अतः पत्न्यधिकारेऽपि† न निवर्तते सार्वभौमम्‡ । स्त्रीणां पति-
प्रयुक्ताधिकारोपजीवनात् । तथाच चक्षियायाः अग्नीषोमीये नाधि-
कारदर्शनमप्रधानत्वाच्च । यदा चाङ्गेन विधुरतां नौषादिति यज्ञ-
मानस्याङ्गं पत्नीति दर्शनात् । अतएवेयमभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते ।
यदा हि पत्युः पत्न्यासु आहवनीयादिकामनयाऽऽधानेऽधिकारः
निवृत्तदा कृतविद्यैव कर्मनिर्वाहे तस्या अकृतविद्यापरिकल्पन-
परिजिहीर्षया सहाधिकार उपपद्यते । तस्या आहवनीयाद्यकाम-
नार्यान्तु न सहाधिकारः भर्त्सधिकारे केवलाज्यावेक्षणादौ कर्तव्य-
मात्रं तस्याः । अध्वर्यादिरिव सोमादौ । एवमाहवनीयादिसाध्येषु
दर्शपूर्णमासादिष्वपि पत्न्याः फलकामनार्यां सहाधिकारः । तदभावे
तु पत्युरेवाधिकारः । पत्न्यासु केवलमाज्यावेक्षणादौ कर्तव्यमात्रं
नाधिकार इति । अतएवावोचत् ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने नित्यं नैमित्तिकं कार्यम्”—इति ।

काम्यमपीष्यते कैश्चित् । तेन कारणेनेष्टौ प्रकृतौ मन्त्रेभ्यो

* आदरं न कुर्वन्तीति भावः,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† पत्यधिकारेऽपि,—इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सार्वभौमम्,—इति क० पुस्तके पाठः । साम्नाय्यं,—इति ॥ प्रतिभाति ।

स्थात् सञ्चायं भवति । सारस्वतादयो होमाः प्रारम्भकालीया न
स्तुः कृतप्रारम्भसोमेज्यावत्त्वाद् यजमानस्य । पत्न्यास्तु यजमानपदान-
भिधेयत्वात् ।

आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेदिति क्रमप्राप्तस्याऽनुवादमाह । मृत-
पत्नीकस्याहिताग्नेः सञ्चायितः सञ्चायं कर्तुमिच्छतः पुरुषस्याधामं
नेत्यनुषङ्गः । भरद्वाजेनैकाकिन आधानस्य निराकृतत्वात् । मता-
न्तरमाह । अन्ये यावज्जीवाग्निहोचिणः सञ्चायं वारयन्ति निषेध-
यन्ति । यतोहि यावज्जीवमग्निहोचसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । आगूः
हत्वा न क्रियते स पाप्मा भवतीत्यर्थश्रवणाच्च * ॥ १०१ ॥

कर्मक्षोपे नैमित्तिकमाह ।

हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् ।

कर्तव्यं पुनराधेयं मथ्यमानो हुताशनः ॥ १०२ ॥

दृष्टमाचोऽनुगच्छेच्चैतच्च तस्य विनाशनम् ।

शतशोऽनुगमे चान्यैः पुनर्निर्मथ्य जायते† ॥ १०३ ॥

नष्टे मथितमाचे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥ १०४ ॥

पचाणास्त्वयं पचत्रयं, सक्तं पचहोमेषु हुतेषु सक्तु अनन्तरं
चतुर्थपक्षेऽपि पचहोमे कृते सत्यनन्तरशब्दार्थः ‡ । पुनराधेयं कर्त्त-

* धार्यवादश्रवणाच्च, — इति भवितुमुचितम् ।

† शतशोऽनुगमेर्वाग्नयैः पुनर्निर्मथ्य जायते, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सतीत्यनन्तरशब्दार्थ इति भवितुमुचितम् ।

यम् । षडापक्षिरूपितनिमित्ततावच्छेदकावच्छिन्नकारणताकार्यस्य
 पचहोमस्य तन्निवृत्तिरेव पचहोमप्रयोजिकेत्यन्ये । तेन, आप-
 देवावधिसूत्रं न पचगणनावधिरिति सङ्गच्छते । एकप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गादाह । मय्यमानोमय्यतेऽसौ मय्यमानः । मन्दनसमाना-
 धिकरणकालोक्तताग्रनोऽग्निः दृष्टमात्रः सन् अरणिष्य एव यन्त्र-
 विमोके कृतेऽकृते वा चेदनुगच्छेत्, तत्र तस्मिन्निमित्ते तस्याग्ने-
 र्विनाशनम् अग्निनिष्ठसंस्कारनाशः, पुनराधेयमिति यावत् ।
 मतान्तरमाह । अन्यैराचार्यैः शतशोऽनुगमेऽपि अरणिष्यस्याग्नेरेव-
 प्रकृतत्वात् पुनर्निर्मयं जप्यते । यस्यां ग्राह्यायामग्निजननोत्तरमु-
 पावरोहणजपोऽभिहितोऽस्ति तज्जपः कार्य इत्यर्थः । पञ्चान्तरमाह ।
 वेत्यथवा, मथितमात्रे, खरस्थापनात् पूर्वमेवेति मात्रशब्दार्थः ।
 नष्टे सति, समारोपयजुर्जपेत् । समारोपणमन्त्रजपं यत्राग्निरुप-
 शान्तस्तत्स्नानमभिष्टुभ्य जपेदित्यर्थः । पुनर्निर्मयं उपावरोहणं
 तत्सङ्गत्कं यजुर्मन्त्रं जप्यं जपेदित्यर्थः । विध्यर्थे तव्यत् । तथाच
 पुनराधेयं नेत्यर्थः ॥ १०९॥ १०९॥ १०९॥ ४॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

जलेन हेतुना वह्निरुपशान्तो यदा भवेत् ।

कर्तव्यं पुनराधेयं * यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥ १०५ ॥

तदैव † पुनराधेयसंग्राह्यगते सति ।

असमाधाय चेत् स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ १०६ ॥

* पुनराधानं, - इति ग० वृत्तके पाठः ।

† तदैव, - इति क० ख० वृत्तकयोः पाठः ।

जलेनेति । जलेन हेतुना जलरूपकारणेन वद्विर्यदोपशान्तः
 सामर्थ्येणैकदेशेन वा, तदा यज्ञपार्योक्तं पुनराधानं कर्त्तव्यम् । एत-
 त्स्वसक्यतम् । पुनराधेयनिमित्तमाह । अग्राविति । अग्नौ अनुगते
 घति चेद्यदि अयमाधाय मन्यनेन अन्युत्पादनपूर्वकमुपसमा-
 धानमकृत्वा स्वानौ यष्टा पवी वा, उभयोरपि स्वामित्वात्साम्येन,
 सीमासुलङ्घ्य अग्रे किञ्चिदपि गच्छति । तदैव पुनराधेयं, भव-
 तीति शेषः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

उपधाते भैमिप्तिकमाह ।

सूकररासभकाकशृगालैः

कुङ्कुरकुङ्कुटमर्कटशृङ्गैः* ।

अन्त्यजपातकिभिः कुणपैर्वा

सूतिकयाऽपि रजस्वत्या वा ॥ १०७ ॥

रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयाश्रुश्लेष्मशोणितैः ।

दूपास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वाऽपि जुगुप्सितैः ॥ १०८ ॥

आरोपितारणीस्पर्शे कृतेऽग्रेः† स्पर्शनेऽपि वा ।

आत्मारुढेषु भज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥ १०९ ॥

अथ वा योपितं गच्छेदन्ततौ काममोहितः ।

वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥ ११० ॥

* कुङ्कुटमर्कटशृङ्गैः, - इति दितोयचरखपाठः क० ख० पुस्तकयोः ।
 टीकासम्मतोऽप्ययं पाठः ।

† कृतेऽग्रे, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

सूकरेति । सूकरोदिविधोऽपि वराहः । रासभकाकौ प्रसिद्धौ ।
शृगालः क्रोष्टा । कुकुटस्तान्नचूडः । मर्कटोऽनेकजातीयो वानरः ।
उपलक्षण्या आऽपि सङ्गृह्यते । असूकरेत्यपि पाठः । शृङ्गः सञ्चूद्रो-
ऽसञ्चूद्रः तत्सङ्गृह्यास्य समानन्यायात् । अन्यजः सप्तविधः ।

“रजकस्यर्मकस्यैव सटोवुखड एव च* ।

कैवर्त्तमेदमिक्षास्य सप्तैते अन्यजाः सूताः” ॥

पातकिन उपपातकिव्यतिरिक्ताः । सर्वेषामपि अतदिनाभावि-
त्वात् । कुण्ठं शवम् । सूतिकाया दशराचादर्वाक् । तदुत्तरं
सूतिकाऽव्यवहारात् । रजःस्रवसा पुष्पवत्याऽऽचतुर्थाहः । तदुत्त-
रमतदव्यवहारात् । रेतसा पुंसः स्त्रियो वा, रेतःसामान्यात् । मूष-
पुरीषमयुभयोः, सामान्यात् । पूयः मलविशेषः क्षतादिजन्यः ।
अशुं आत्यन्तात्तिभेदादिविधमपि । श्लेष्मा नाशिकामलः कफश्च ।
इदं लालाया उपलक्षणम् । अतएव, मुखविमुपपातभयाद्धमने
नलिकादिकं धार्यम् । शोणितं प्रसिद्धम् । एतज्जीवमाचक्ष्य ।
अस्य जीवजातस्य, होमातिरिक्तम् । मांसमपि तथैव । मज्जा
धातुविशेषः शुभ्रं घनं जलम् । जीवमाचक्षेतत् । एतैः सूकरादि-
भिक्षया अन्यैः उक्तेभ्योव्यतिरिक्तैर्जुगुप्सितैर्निन्द्यैर्वसाघर्मकर्णमलादि-
भिरारोपितारणीसर्गैः समारूढारणिसर्गैः । वेत्यथवा, अग्रेरसमारो-
पितखरस्याग्नेः स्पर्शेन कृते । तथा, आत्मारोपितेषु मज्जेद्गद्गा-
दिषु मज्जनं कुर्यात् । तच्च सग्निरस्कम् । अग्निरस्कन्तु कार्यमेव,
स्नानस्याधिकारिविशेषणत्वात् । पतितादिभिः, आदिपदादन्य-

* गटोवुखड एव च,—इति यस्यान्तरहृतः पाठः ।

जादिभिर्य, सान्निध्यात् । तथा, काममोहितः, मन् चतुर्व्यतिरि-
क्तकाले योपितं स्वस्तीमपि गच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु
केचिदाचार्या अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अग्रे पचान्तरस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् केचिदित्युक्तम् । तत्रात्मारोपणपक्षे मज्जनादिकं निमित्तम् ।
अथमारूढारणिसमारूढपक्षे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
तत्रातंवनैयुनस्य, चतुश्चातान्तु यो भार्यामित्यादिधर्ममंहिताभिद्यो-
दितत्वान्न दोषः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

तत्र विशेषमाह ।

तचारणीगते वज्रौ नष्टे† स्यात् पुनरादितिः ।
इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तत्रेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरणिगते वज्रौ अर्थात् सम-
रोपितारण्योर्जातेषु सत्सु अग्नौ नष्टे पुनरादितिः पुनराधानम् ।
यदा, नष्टे इति वज्रविशेषणम् । इतरेषु प्रत्यचात्मारोपितेष्वग्निषु,
निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

पचान्तरमाह ।

यदा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
द्रव्यस्याग्न्युपघाते च‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* स्वस्तीममिगच्छेत्, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

† दुष्टे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघाते, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

. यदेति । सर्वोपघातेषु पूर्वोक्तेषु, पुनस्त्वेति मन्त्रेण समिन्धनं समिदाधानम् । समृद्धस्याग्नेः पुनः समित्तचेपेण प्रदीप्ततरकरण-
मित्यापस्तम्बीयात् ।

प्रसङ्गादाह ।

द्रव्यस्येति । द्रव्यस्याग्न्युपघाते, द्रव्यस्यश्चरुपात्रादिष्वोऽग्निसिद्धोप-
घाते, यथोक्ता द्रव्यशुद्धिः पात्रशुद्धिः समिन्धनं पूर्वोक्तं भवति ।
यथा तप्तचरुपात्रे श्वादिस्पृष्टे सति अस्त्रादिना पात्रशुद्धिः तद्-
वृत्त्यग्न्यवधवत्सर्गाः समिन्धनञ्च ॥११९॥

अरणीसमारोपप्रसङ्गादाह उपघात प्रसङ्गादाह ।

आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नश्यति ।
तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधानमेव वा ॥११३॥

आरोपितेति । आरोपितारणी हतसमारोपारणी उभे द्वे वा
अथ वा एका यदि चेन्नश्यति । तस्मिन् निमित्ते पुनराधेयं पुन-
राधानमेव वा भवति । इच्छाविकल्पोऽयम् ॥११३॥

बौधायनमतेनाह ।

एकारण्यां विनष्टायामस्ति चेदितराऽरणिः ।
तां हित्वा मन्यनं प्रोक्तं भाष्ये बौधायनीयके ॥११४॥

एकेति । एकारण्यां एकस्यामधरोत्तरयोरन्यतरस्यामरण्यां वि-
नष्टायां सत्यामितराऽन्यतराऽरणिरस्ति चेत् । तामदुष्टामेकारणिमेव
हित्वा भागद्वयं कल्पयित्वा मन्यनं कार्यं यथोक्तम् । इति बौधाय-

जादिभिश्च, सान्निध्यात् । तथा, काममोहितः, सन् चतुर्व्यतिरि-
क्तकाले योषितं स्वस्त्रीमपि मच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु मत्सु
केचिदाचार्या अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अग्रे पक्षान्तरस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् केचिदित्युक्तम् । तत्रात्मारोपणपक्षे मज्जनादिकं निमित्तम् ।
अथमाहूढारणिसमाहूढपक्षे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
तत्रार्तवमैयुनस्य, सप्ततन्त्रातान्तु यो भार्यामित्यादिधर्मसंहिताभिद्यो-
दितत्वान्न दोषः ॥१०७॥१०८॥१०९॥११०॥

तत्र विशेषमाह ।

तचारणीगते वज्रौ नष्टे† स्यात् पुनराहितिः ।
इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तचेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरणिगते वज्रौ अर्थात् समा-
रोपितारण्योजातेषु मत्सु अग्नौ नष्टे पुनराहितिः पुनराधानम् ।
यद्वा, नष्टे इति वज्रविशेषणम् । इतरेषु मत्स्यसात्मारोपितेष्वग्निषु,
निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

पक्षान्तरमाह ।

यद्वा सर्वापघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
द्रव्यस्याग्न्युपघाते च‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* स्वस्त्रीमपिमच्छेत्, — इति घ० पुस्तके पाठः ।

† इष्टे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघातेषु, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

नीयते, बौधायनेन प्रोक्तं बौधायनीयं तदेव बौधायनीकं, स्वार्थं
कप् । एवमभूते भाष्ये भाष्यन्ते वेदार्थायैव तद्भाष्यं सूत्रं, तस्मिन्
प्रोक्तम् ॥११४॥

एतच्च बहुवादिमप्याह प्रागस्यमाह ।

एतदङ्गीकरोतीह भवनागोऽपि वद्वचः ।

नष्टायाः प्रतिपत्तिः स्यादुभयारणिनाशवत् ॥ ११५ ॥

वद्वचः भवनागोऽपि इहास्मिन् एतत् पूर्वाक्तं बौधायनीकं
अङ्गीकरोति । नष्टाया अन्यतरारण्याः प्रतिपत्तिः उभयारणिनाशे-
वक्ष्यमाणा या प्रतिपत्तिः तद्वत् कार्यतिशेयः । भवतन्न इति
मन्त्रेण नष्टामेकामपु निमज्जयेदित्यर्थः ॥११५॥

प्रसङ्गादप्रकृतमप्याह ।

अरणी मन्यनाशक्ते जन्तुभिर्मन्यनेन वा ।

स्याताञ्चेदरणी तूमे ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥ ११६ ॥

अरणी इति । अरणी उमे अपि मन्यनाशक्ते जन्तुभिः क्रीटै-
र्मन्यनेन वा हेतुना लयवशान्मन्यनाशमे स्याताञ्चेत्, तदा तु पुनः
शास्त्रोक्तलक्षणे तूले नूतने ग्राह्ये । अत्र हेत्वर्थकद्वयोपोपान्तक्रीटपदो-
पादानान् मन्यनेऽग्राह्यौ हेतुभूतकठिनत्वपन्थिमत्वसुपिरवत्त्वादीनाम-
पुपलक्षण्या सामान्यप्रत्यासत्त्या बहुहः । यथा काकेभ्योद्धिरक्ष्यता-
मित्यादिषु ॥११६॥

तद्विधिमाह ।

शोभूतेऽनुष्ठिते दर्शे तस्मिन् जीर्णारणिद्वयम् ।
 शकलीकृत्य पाखात्वे वक्रौ निःक्षिप्य दीपयेत् ॥ ११७ ॥
 ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।
 उद्धुध्यस्वाग्नादत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।
 गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृहीत्वा चाधरारणिम्* ॥ ११९ ॥

शोभूत इति । प्रातरनुष्ठेयमानदर्शयागात्पूर्वदिनेऽमार्था प्रा-
 तरग्निहोत्रं कृत्वा अश्वत्याहुष्यवाहेत्यादिमन्त्राभ्यामाहरणं पूर्वंवद्व्य-
 थोक्तायामविस्तारयोनिजारण्योरिति शोभूतपदेन व्यज्यते । अत्र
 दर्शपक्ष्णात्पौर्णमास्यां न भवति । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वादाश्च ।
 तस्मिन् प्रारम्भे दर्शे अनुष्ठिते सति यागे जीर्णारणिद्वयं मन्य-
 नाशक्तं पूर्वारणिद्वयं शकलीकृत्य खण्डशः कृत्वा, अभूततद्भावे ध्विः,
 पाखात्वे वक्रौ गार्हपत्ये निःक्षिप्य दीपयेत् ॥

ततस्तदनन्तरं दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं गृहीत्वा, परि-
 शेवादामेनाधरारणिमित्यध्याहारः । ते नूतने उभे अरणी
 तस्मिन्निति तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् सन् जपेत् ॥

किं जपेदित्याह । उद्धुध्येति । उद्धुध्यस्वाग्ना इति प्रकारेण
 एतद्व्यजुः, अयन्ते योनिरित्यपि व्यजुः, जपेदित्यन्वयः ॥ ११७ ॥
 ११८ ॥ ११९ ॥

* सर्वेषामेकरूपत्वात्सामान्यरूपमाह ।

* एतदर्थं ग० पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नापि टीकासम्मतम् ।
 परन्तु सकृत्तत्वात् ग० पुस्तकानुसारेण निवेशितम् ।

उद्बुध्यस्वामे प्रविशस्व योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे
जातवेदः । अरण्योररणीमनुसङ्गमस्व जीर्णान्तनुम-
जीर्णया निर्णुदस्वेति प्रथमोमन्त्रः ।

उद्बुध्यस्वामे इत्यादि निर्णुदस्वेत्यन्तोमन्त्रः ।

ततः किं कुर्यादित्याह ।

मन्यनस्याहता सम्यङ्मथित्वाऽग्निं विहृत्य च ।
विलाप्योत्पूय दर्भाभ्यां सुच्याऽऽदाय चतुर्घृतम् ॥ १२० ॥
जुहोत्याहवनीयाग्नौ मनस्रत्या हतान्तया ।
इष्टिं तन्तुमतीं कुर्याच्छरावं दक्षिणां ददेत् ॥ १२१ ॥

मन्यनस्येति । मन्त्रजपानन्तरं मन्यनस्याहता इतः प्रथममि-
त्यादि मन्यन कृत्वा ततः सम्यक् मन्यनाहताऽग्निं मथित्वा प्रक-
टीकृत्य, विहृत्य विहरणं कृत्वा, विलाप्याज्यस्याह्यमाज्यनिर्वापं
कृत्वा, दर्भाभ्यामुत्पूय, सुचि जुह्वा चतुर्वारं हतं चतुर्घृतं आदाय,
हतान्तया हत इति शब्दान्तया मनस्रत्या अथाहवनीये अग्नौ
जुहोति । शाखान्तरे अन्यथा व्यवसात् हतान्तयेत्युक्तम् । ततस्तन्तु-
मती तत्संज्ञकामिष्टिं कुर्यात् । शरावं दक्षिणां दद्यात् । अन्वा-
हार्येण समुक्षित्य दद्यात् । शाखान्तरे तु केवलं शरावं दद्यात् ।
तत्तत्तदन्तु,

वृत्तं प्रादेशमाचन्तु शरावं निगमोदितम्,—इति ।

, तन्तु धान्यपूर्णं दद्यादित्येके ॥ १२० ॥ १२१ ॥

इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ।

तदलाभे यदोद्वायेत् तदा स्यात् पुनराहितिः ॥ १२२ ॥

इति अमुना प्रकारेण अनारोपितारण्योः क्षये नाग्रे अपहार-
गृहदाहादिजन्ये जन्वादिमघनाचमे वा, पुनः नवे मूतने ग्राह्ये
स्वीकार्यम् । यदि मूतने न लभ्येते, तदा किमित्यत आह ।
तदिति । तदलाभे नूतनारण्योरलाभे यदा उद्वायेदनुगच्छेत्, तदा
पुनराधानं स्यान्नतु पूर्वोक्तोविधिः । अरण्योरपहारादौ यावदग्नि-
रक्षणं तावज्ज पुनराधानम्, मध्यश्च नूतनारण्यस्वीकारे नाधानम्,
अकृते च तस्मिन्नग्न्युपगमे आधानमिति ॥ १२२ ॥

प्रसङ्गादरण्योनाग्ननिमित्तान्याह ।

शूद्रोदक्यान्त्यकाकश्चपतितामेध्यरासभैः ।

अनारूढारण्यस्पर्शे ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥ १२३ ॥

शूद्रेति । शूद्राश्चरमवर्णाः प्रतिलोमजाश्च । उदक्या रजस्वका ।
अन्या अन्त्यजाः पूर्वोक्ताः । काकश्चामौ प्रसिद्धौ । पतिताः पातित्य-
प्रसङ्गकर्मकारिणः । अमेध्यं मूत्रादि । रासभश्चक्रीवान् । एतैरना-
रूढारण्यस्पर्शे ते विहायान्ययोररण्योर्यथोक्तयोर्ग्रहः स्वीकारः
पूर्वोक्तः कार्यं इति ॥ १२३ ॥

नष्टारण्यप्रतिपत्तिमाह ।

भवतन्नः समेत्यसु मज्जयेद् दूयितारणी ।

एकाऽरण्येव दुष्टा चेत्तामेवापु निमज्जयेत् ॥ १२४ ॥

भवतं न इति । भवत नः समनचेति मन्त्रेण अपु दूयिता-

रणी युगपन्मज्जयेत् । सिंहावलोकनन्यायेन पूर्वाक्रमेवानुवदति ।
एकारण्येव दुष्टा दोषयुक्ता चेत्, तानेव दुष्टामेव अप्सु निमज्जयेत्,
न तु साक्षाद्यां दुर्मे ॥१२४॥

अथान्यारणिलाभात् प्रागुद्धाने* पुनराहितिः ।

काष्ठशुद्ध्या विशोध्ये वा त्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ॥ १२५ ॥

अल्पदोषे शुद्धिरेव त्यजेद्दोषेऽपि नारणी† ।

* तथान्यारणिलाभात् प्रागुद्धाने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† यतस्मात् परं ग० पुस्तके षोडशिकाः पाठोऽस्ति, स इह प्रदर्श्यते, -

उद्धाने पुनराधानं हन्तोमपरिश्रियतः । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे
नश्यति पावकः । श्रवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पादिरस्ति धृत् ।
लोकाम्भौ स्थापयित्वाऽस्य पादं पुनो अपेक्ष्यतुः । उपारोह जातेति
तूष्णीमग्निं नमेततः । द्वादशोपात्तेनाव्येन तूष्णीकं जुहुयात् शुभा । हस्त
स्यातः प्रपद्येत प्रेते मायाज्जतिक्रियाम् । सकले कुण्डे लब्धे एव एव
विधिर्भवेत् । अन्नावरणोराख्ये प्रमीयेत पतिर्यदि । प्रेतं स्पृष्ट्वा मयि-
त्वाऽग्निं अग्रा चोपावरोहणम् । हृतं च द्वादशोपात्तं तूष्णीं कृत्वा श्रव-
क्रियाम् । उपारोह जातपेद इमं स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् ।
ध्यायुः प्रजां रश्मिस्मासु धेहि प्रेताज्जतीश्चास्य जुषस्व स्वाहा ।
इत्युपावरोहमन्त्रपाठभेदः । विच्छिन्नवज्रिमुत्पृष्टपावकं विधुरानलम् ।
आहिताग्निं मृतं दग्धं त्रेताऽन्यत्पत्तिसिद्धये । भरदाभादयः प्राजः
प्रेताधानविधिं पृथक् । प्राचीनावीतवानुद्गुह्यावोक्ष्यायतनान्यथ । प्रेतं
स्वाम्यालये क्षिप्त्वा मग्नीयात् स्नातयेऽरणी । समिधायागलं मन्त्रेद्
पश्येति वज्रुषाऽगलः । यस्याग्रयो लुह्यतो मांसकामाः सङ्कल्पयन्ते
यजमानमांसम् । जायन्तु ते हविषस्तद्विवाय स्वर्गे लोकमिमं प्रेतं

अवास्मिन् निमित्ते यति चिप्र नूतनारणिस्रीकार उचितः ।
यदि विलम्बयेत्, तदा अन्यारणेलभात् स्त्रीकारात् प्राक् पूर्वं
उदाते अग्नौ पुनराहितिः । तदुक्तम्,

नष्टायांमरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेष्मनि ।

तावद्धोमादिकं कृत्वा तन्नागे पुनराहरेत् ॥

इति देवयाजिकग्रन्थे । स्त्रसूत्राचुरोधेनैव पदान्तरमाह ।
काष्ठशुद्धेति । पूर्वपक्षमिरासार्थं वा शब्दः । वेत्यथवा, काष्ठ-
शुद्ध्या विशेष्ये, न पुनराधानम् । काष्ठशुद्धिः सत्यन्तरादौ
प्रसिद्धा तद्व्यादिः । इयच्च शुद्धिः सहस्रोपविषया । अतिघन्तते
दोषे त्यजेदेव । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । अस्प-
दोषे तु शुद्धिरेव । सहस्रोपे अरणौ न त्यजेत्, मूले घन्तत-
पहणात् ॥ १२५ ॥

क्रियालोपस्वरूपान्तरमाह ।

प्रागादित्योदयादौमं सङ्कल्प्य न जुहोति चेत् ॥ १२६ ॥

अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वामिसन्निधौ ।

नयन्तु । इति मन्थनमन्त्रः । प्रणीय यावकं सूर्यो द्वादशोपात्तसर्पिंया ।
सूर्यो ऊत्वा ततः कुर्यात् प्रेते मात्याऽऽतिक्रियाम् । गृध्रमिवपा-
रणीर्नागे स्वामौ भवियेत् चेत् । आहरेदरणौदग्धमाधानोक्तविधा-
नतः । तदुपचा । तद्देवाग्निमग्न्याम् तन्मन्त्राभ्यां विनिरुद्धिपेत् । निर्म-
न्ये यावके यदौपासनार्थं तदस्ति चेत् । ततोऽग्निमग्न्यामप्रेतोक्तमग्न्यादि
प्रपद्यते । यत्तु यस्यामयो जुहोत्यादिमन्त्रकमोरितम् ।

अथमग्न्यां पुनराहारेण पूर्वमेव गतः ।

आदित्योदयात् प्राक् होमं मङ्गल्य चेत्, भ, जुहोति । तदाऽऽधानमाधेयं वा भवति । स्वामिनो यजमानस्यासन्निधौ तु नोभयम् । अनुदितहोमपरिपहं कृत्वा यदि निमित्तं विना उदिते जुहोति तदा पुनराधानं न तु सति निमित्ते । दैवान् मानुषादाऽपराधादनुदितहोमिनोऽपि गौणकाले होमाच्चानात् । स्वाम्यसन्निधौ तु वचनात् भवति । यद्वा । निमित्तसङ्गावपरतया न व्याख्येयम् । अनुदिते होमपरिपहिणा उदयात् पूर्वमकृते होमे पुनराधानमेव । गौणकालकथनं तु यजमानासन्निधाने । स्वामिसन्निधाविति पाठे तु, यजमानासन्निधाने न गौणकालविधानम् । किन्तु स्वामिसन्निधाने गौणकाल इत्यर्थः समायाति ॥ १२६ ॥

क्रियालोपस्यैव स्वरूपान्तरमाह ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्वीर्ध्वदेहिकम् ॥ १२७ ॥
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्त्तं कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यष्टरि प्रवधितरि अमृतं यष्टारं मृतमाकर्ण्य पुत्रादिना यस्य यष्टुरौर्ध्वदेहिकं पर्णशरविधिना कृतम् । यद्यात् क्रियता कालेनागतेन यद्वा किं कार्यमत आह ।

प्रायश्चित्तेति । असौ स्मार्त्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा अग्नीन् पुनरादधीत च ॥ १२७ ॥

बौधायनोक्तं निमित्तान्तरमाह ।

नाशपहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारण्येयं ॥ १२८ ॥

तदात्मारोपमार्गेण* लोकाग्नाववरोहणम् ।

कुर्यान्न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥ १२६ ॥

अत्यन्तसङ्कटे कापि पक्षोऽयमुपयोऽव्यते ।

तच्चैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनरादितिः ॥ १३० ॥

स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधानमिष्यते ।

तच्चोत्सर्गनिमित्तेषु यदाऽग्नीनां विनाशनम् ॥ १३१ ॥

नष्टेषूत्सर्गहेतुषाधायोत्सृज्यादितिस्तदा ।

अग्नीनां यदा आहूढारणेः समारोपितारणेः रित्येकत्वमविव-
क्षितम् । नाग्नापहारौ यदा स्यातां, तदा आत्मारोपणप्रकारेण लो-
काग्नौ अवरोहणं कुर्यात् न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ।
अथ पक्षः अत्यन्तसङ्कटे महापदि कदाचित् उपयोगाय भवति
॥ सर्वदा । उपसंहरति । तचेति । तत्र सर्वनिमित्तेषु मध्ये एतेषु
पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु नष्टानां पुनरादितिः । अन्येषु उत्सर्गपूर्वक-
पुनराधाननिमित्तेषु जातेषु, स्थितान् खरे विद्यमानान् अग्नीनुत्-
सृज्य पुनराधानमिष्यते । तच्चोत्तरार्द्धस्थितमुत्सर्गनिमित्तेष्विति
पदमन्येष्टित्यनेन विशेषणीयम् । तचेति । तत्रापि उत्सर्गहेतुषु
उत्सर्गपूर्वकपुनराधेयनिमित्तेषु केषु चिज्जातेषु, नष्टेषु सत्सु अग्नि-
व्यति शेषः । तदा अ, धायोत्सृज्य पुनराधेयम् । यथा, पुनराधेय-
माधानाप्रतिज्ञातस्य राज्यशस्त्राभ्युपक्रम्य चिराचावरमग्नीनुत्-
सृज्येति उत्सर्ग आध्यातः । तत्राग्रयः स्थिताद्येन तदा स्थितानामेवाग्नी-

नामुत्सर्गपूर्वकमाधेयम् । यदा तु केनचिन्निमित्तेनाग्निनाग्रे जाते
 अनुत्सर्गविशिष्टाधेये आधाने वा प्रसक्ते आधानाप्रतिज्ञात इत्या-
 दिना उत्सर्गविशिष्टाधेये च प्रसक्ते तदा नष्टानग्नीनाधेयेनाधानेन
 वा सम्याद्योत्सृज्य पुनराधेयमिति भावः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥
 १३० ॥

तथा येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशोऽभिधीयते ॥ १३२ ॥

नष्ट एव भवेत्तत्र येषु नाशो विगीयते ।

तत्र किन्तु* भवेत्तावद्विकल्पो न हि सम्भवेत् ॥ १३३ ॥

पूर्वोक्तेषु येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशः अभिधीयते, तत्र तस्मिन्
 निमित्ते नष्ट एव भवेत् । पक्षान्तरश्रवणाभावात् । येषु निमित्तेषु
 नाशो विगीयते परैर्निन्दितो भवति तत्र किन्तु भवेदिति प्रश्नः ।

तत्र पक्षान्तरे सत्यपि तदाश्रयणं न कार्यमित्याह तावदादौ ।

विकल्पो न हि सम्भवेत् । यथा

ज्येष्ठा चेत् यजुर्भार्यस्य ह्यतिचारेण मच्छति ।

पुनराधानमवैक इच्छन्ति न तु सूरयः ।

इत्यादावभिहितस्याग्निनाशस्य, न तु सूरय इत्यनेनापवादः
 कृतः । तत्र किमनुष्ठेयमिति विप्रश्ने विकल्पेन इच्छावशाद् भवि-
 तव्यमिति । तच्चेष्टाविकल्पो न भवति । तस्याष्टदोषदूषितत्वेना-
 नुपादेयतया व्यवस्थाविकल्पं युक्तं वक्तुम् । ॥ १२९ ॥ १३० ॥

* सर्वत्रैवं पाठः । किन्तु, - इति तु प्रतिभाति ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । व्यवस्थितविकल्पो युक्तो वक्तुम्, - इति तु
 भवितुमुचितम् ।

स यथा ।

विनाशस्याविधेयत्वादत एवं * विवेचनम् ।

आदराद्रक्ष्यमाणस्य सर्वेष्टैरेव नाशनम् ॥ १३४ ॥

न विगीतैरुपेक्षायां विगीतैरपि नाशनम् ।

विनाशयेति । विनाशस्याविधेयत्वादिधेयभिन्नत्वादत एवं विवेचनं विवेकः कार्यः । आदरात्परमभक्त्या रक्ष्यमाणस्य पुंसः सर्वेष्टैः सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तेर्नाशनमग्नौनामिति शेषः । विगीतैः सापवादकैर्निमित्तैर्न । उपेक्षायान्तु विगीतैरपि सापवादकैरपि निमित्तैर्नश्यति । यथाकालकियं सावधानस्य परमश्रद्धावतः पुंसः सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तैः पुनराधानं, उपेक्षावतो श्रद्धावतश्च येन केनापि निमित्तेन पुनराधानमिति भावः ॥ १ ३ ४ ॥

अथ यदहरेवैनं श्रद्धोपगमेदित्युदिना श्रद्धावत्तस्याधिकारिविशेषणत्वादसमञ्जसमसुं श्ववस्थां मन्वान आह ।

यद्वा । श्मिरक्षणे मार्गे यादृशोऽङ्गीकृतः पुरा ॥ १३५ ॥

तदत्यये विनाशः स्यान्नान्यैः पाक्षिकहेतुभिः ।

यदेति । यद्वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । श्मिरक्षणे मार्गः प्रकारः यादृशः पुराऽङ्गीकृतः, तदत्यये पूर्वाङ्गीकृतपक्षनामे विनाशः स्यात् । अन्यैः पाक्षिकहेतुभिर्वैकल्पिकपदैर्न स्यात् । यथा नदीषीमाति-

* एवं, - इति क० ख० ड० पुस्तकेषु पाठ ।

† यदा, - इति पाठ ग० ड० पुस्तकयोः ।

क्रमणे अग्निसंहरणार्थमग्न्यन्वारग्ने स्वीकृते कुदाचित् लौगा-
घ्यादिमतेनाकृते पुनराधानमेव । यदा तु आदित एव लौगाघ्यु-
क्तप्रकारेणानुष्ठानेऽन्वारम्भणाभावेऽपि न चतिरिति ॥ १३५ ॥

अथैतस्यापि रूपमित्यादिष्वदर्शनादपरितुष्यमाणद्वय व्यवस्था-
नारमाह ।

यद्वाऽग्न्यर्जनशक्तस्य पाश्चिकैरपि नश्यति ॥ १३६ ॥
निमित्तैर्न दरिद्रस्य पाश्चिकैरग्निनाशनम् ।

यदेति । यदेति पूर्वपक्षापवादार्थं वचनम् । अर्जनशक्तस्य द्रव्यार्ज-
नमर्थस्य पाश्चिकैरपि निमित्तैर्नश्यति । सर्वेषां निमित्तमात्रेणापि
नश्यतीति भावः । दरिद्रस्य पाश्चिकैरग्निनाशनं नेति भावः ॥

१३६ ॥

अथैतदपि प्रभुसंमितशब्दोपसंख्येयानां कर्मणां दरिद्रादरिद्र-
साधारण्यात् यत्किञ्चिदोपदूषितत्वेनाग्नीनां तैस्त्वद्वितकर्मणामफल-
प्रदत्वेन फलगतया भग्नाच्चिदुर्वले पुंमि काणश्चवहाराच्चापेक्षं मन्वान-
आह ।

यद्वाऽग्नीन् जनयेदेव निमित्तैः सर्वसम्पत्तैः ॥ १३७ ॥
पाश्चिकैर्जनने श्रेयो नैनस्तेष्वेव जुह्वतः ।

यदेति । यदेति पूर्ववत् । सर्वेषामाचार्याणां संमतैर्निमित्तैर्निर्-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदा तु आदित एव लौगाघ्युक्तप्रकारेणा-
नुष्ठानं, तदा, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवादेकैरिति यावत् । अग्नीन् जनयेदेव पुनराधानं कुर्यादेव ।
पात्रिकैर्निमित्तैर्जनने सति श्रेयः अधिकतमफलदातारोऽग्नयोभवेद्युः ।
अथ तेभ्येव जुहुतो यष्टुरेनो दोषो न । पात्रिकनिमित्तेन नैमि-
त्तिकेऽनुष्ठिते फलाधिक्यमिति भावः ॥ १२७ ॥

ननु पात्रिकानुष्ठानकथनं व्यर्थमित्यत आह ।

अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय निरूपिताः ॥ १२८ ॥
देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद्यवस्थिताः ।

अनेकावहवोये आचार्याः कल्पहतस्तेषां सिद्धान्ताः, न तु पूर्व-
पक्षाः । तेषामनुष्ठानानुष्ठेत्वात् सिद्धान्तग्रहणम् । सौकर्याय सुखेन
स्रक्कर्माचरणाय निरूपिता सक्ताः । ननु तर्हि स्तेष्वाविकल्पाः स्युः,
इत्यत आह देशेति । देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदात् व्यस्थिताः
व्यवस्थां प्राप्ताः । तथा च नैतेषां खलीकपोतन्यायेन प्रवृत्तिः । किं
तु अधिकारिणमालोच्येति । यथा एकाकिनी पक्षी अग्निभिः
सह न पायादित्येकाचार्यसिद्धान्तः । देशोपपत्तेः तु तादृशं यान-
मदुष्टमित्यपराचार्यसिद्धान्तः । अत्र देशकृता व्यवस्था । कालपरत्वेन
व्यवस्था, कालान्पत्ते निर्मर्यादादिष्विव बोधा ॥ १२८ ॥

पुनरुपसंहरति ।

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिदत्र निरूपितम् ॥ १४० ॥
प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्ये स्वस्थाने बहुविस्तरम् ॥ १४१ ॥

पुनरिति । पुनराधिः पुनराधानं, तत्प्रसङ्गेन प्रसङ्गसङ्गत्या

अग्निं पुनराधानमिमिन्ननिर्णयाधिकारे किञ्चिन्प्रायश्चित्तं ममि-
 न्धनादिरूपं निरूपितम् । एतेनान्यप्रायश्चित्ताकथनाद्यूनत्वं नाशङ्क-
 नीयम् । स्वस्थाने प्रायश्चित्तनिर्णयाधिकारे बहुविम्बरोविम्बारोयस्य
 एवम्भूतं प्रायश्चित्तान्तरं प्रणीतास्कन्दनादि वक्ष्ये वदियामि ॥

इति श्रीवादिभट्टमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्त्वरिसुत-
 त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिष्ठतापस्तम्ब-
 सूत्रध्वनितार्थकारिकासु पुनराधेयनिमित्त-
 निर्णयोनाम तृतीयकाण्डम् ॥

इतीत्यादि पूर्ववञ्चाख्येयम् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे पुनराधेयनिर्णयं नाम
 तृतीयं काण्डम् ॥

• प्रकीर्णककाण्डम् ।

—००—

नौम्यद्विरिजाजानि गिरिजामातरं परम् ।

यन्नामादाद्रजोजालवस्तैर्विघ्नैः पलायते ॥

अथोक्तामासेव सर्वधर्माणां प्रायशः आवसथ्येऽग्नौ सम्भवात्कि-
ञ्चिदवशिष्टं केवलावसथ्यविषयकमेव वक्तुमुपक्रमते ।

सकृत् करणमिच्छन्ति पाकयज्ञेषु केचन ।

आवृत्तिं केचिदिच्छन्ति तच्चावृत्तिस्तु सम्मता ॥ १ ॥

सकृदिति । पाकयज्ञेषु पाकसंस्त्रासु केचन सकृत् करणमि-
च्छन्ति । केचिदावृत्तिमिच्छन्ति । इत्यतमाह । तच्चोभयपक्षमध्ये
अवृत्तिः सम्मता ॥ १ ॥

तच्च हेतुमाह ।

यस्मात् विधिविशेषेण फलमप्यतिरिच्यते ।

अष्टकानान्तु नावृत्तिः संस्कारः स हि निश्चितम् ॥ २ ॥

यस्मादिति । यस्मात् कारणादिविधिविशेषेण, विध्यते अनेनेति
विधिः शिष्टादिस्तद्विशेषेण विशेषानुष्ठानेन फलमप्यतिरिच्यते
अधिकं भवति । यथा, आधानं प्रकृत्य शाखाभ्यन्तरेऽभिहितं, पद्
दक्षिणा प्रतिविभज्य ददाति द्वादश चतुर्विंशतिर्वा भूयसीत्य
यथाग्रद्वमित्यादिषु दक्षिणादिविकल्पे विधिविशेषस्तु चतुर्विंशति-
गोदानपक्षस्तु दानेऽतिरिक्तं फलं, तथेहापीति भावः । एककर्मणि
गुणविशेषे फलविशेष इति कात्यायनाचार्योक्तेः । प्रकृतेऽपि सकृत्-

पश्चात् विधिविशेषरूपेऽमरुदनुष्ठाने कृते फुलातिशय इति न
दृष्टान्तदाष्टान्तयोर्वैयधिकरणम् । पाकसंस्कारस्तु चतुर्विधाऽङ्गतादि-
भेदात् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाकयन्त्राङ्गतोऽङ्गतः
प्रकृतः प्राशित इति । एतत्तत्त्वणानि च विस्तरभौत्या नोच्यन्त इति
सङ्क्षेपः ।

अष्टकानामप्यावृत्तौ प्राप्तायामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि यस्मात् कारणात् स अष्टकारूपकर्मविशेषो निश्चितं सर्व-
ममृतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संस्कृतः पुरुषः
सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्त्वात् । यथोपनयनादेः * आत्मसंस्काराणाम् ।
पार्वणादीनां तु नित्यत्वश्रवणादावृत्तिः ॥ २ ॥

सकृत्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविप्रस्य पिण्डयज्ञो भवेन्न वा ॥ ३ ॥

यदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
प्याद्यातत्वात् । तथाहि सूचम् । होमान्तमनारम्भोवेति ॥ ३ ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । उपनयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्नादत आह ।

पिबोस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।

पितुर्नान्दीमुखं आहं न तु स्वस्य मनोपिभिः ॥ ४ ॥

पिबेरिति । पिबोर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः आहं कुर्याच्च तु स्वस्य । इति मनोपिभिः प्रोक्तमिति श्रेयः ।

नान्दीआहं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।

पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपसंख्यम् । जीवत्पितुः सुतसंस्कारेषु तत्तद्गर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवदग्नचयस्य तु लोपस्यैवाभिहितत्वाच्च । अत्र षष्ठं वक्तव्यमस्ति, विस्तरमभ्योपरम्यते ॥ ४ ॥

शास्त्रान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वाद्नाहितः ।

वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्तत्स्ये हविर्भुजि ॥ ५ ॥

उद्धृतो भूरिपाकार्थं यदि किञ्चित् तनूनपात ।

पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः साशिकः एकाग्नित्वादावसथ्याग्नि पाकार्थं नोद्धरेत् । यत एक एवाग्नास्ति । आहिताग्निस्तु पाकार्थं उद्धरणं कुर्यादेव । यदि नोद्धरेत्तदा लौकिकाग्निमिद्वपाकेनैव तत्स्ये हविर्भुजि खरम्याग्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदादग्नौकरणादिक-

पश्चात् विधिविशेषरूपेऽसकृदनुष्ठाने कृते फुलातिग्रथ इति न
दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोर्वैध्यधिकरणम् । पाकसंस्कारं चतुर्विधाकृतादि-
भेदात् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाक्यघ्राकृतोऽकृतः
प्रकृतः प्राशित इति । एतल्लक्षणानि च विस्तरभीत्या नोच्यन्त इति
सङ्क्षेपः ।

अष्टकानामथावृतौ प्राप्तायामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि यस्मात् कारणात् स अष्टकारूपकर्मविशेषो निश्चितं सर्व-
सम्मतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संस्क्रुतः पुरुषः
सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्तत्वात् । यथोपमयनादेः * आत्मसंस्काराणाम् ।
पार्वणादीनां तु नित्यत्वग्रवणादावृत्तिः ॥ २ ॥

सकृत्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविप्रस्य पिण्डयज्ञो भवेन्न वा ॥ ३ ॥

यदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
प्याश्रयत्वात् । तथाहि सूत्रम् । होमान्तमग्नारम्भो वेति ॥ २ ॥

* इत्येव पाठः सर्वत्र । उपमयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्यादत आह ।

पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।
पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं न तु स्वस्य मनोपिभिः ॥ ४ ॥

पित्रोरिति । पित्रोर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य
पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः श्राद्धं कुर्यान्न तु स्वस्य ।
इति मनोपिभिः प्रोक्तमिति शेषः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।

पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपलक्षणम् । जीवत्पितुः सुतसंस्कारेषु
तत्तद्वर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवद्वर्गवयस्य तु सोपस्यै-
वाभिहितत्वाच्च । अथ वज्र वक्तव्यमस्ति, विस्तरभियोपरम्यते ॥ ४ ॥

शाखान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वादनाहितः ।
वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्तत्स्थे हविर्भुञ्जि ॥ ५ ॥
उद्धृतो भूरिपाकार्थं यदि किञ्चित् तनूनपात् ।
पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः साग्निकः एकाग्नित्वादावसथ्याग्निं पाकार्थं नोद्धरेत् ।
यत एक एवास्यास्ति । आहिताग्निसु पाकार्थं उद्धरणं कुर्या-
देव । यदि नोद्धरेत्तदा लौकिकाग्निसिद्धपाकेनैव तत्स्थे हविर्भुञ्जि
खरस्याग्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदादग्नौकरणदिक-

मपि । यदि चोद्धरेत्तदा भूरिपाकार्यं यदि किञ्चिदेकदेगेन तनून-
पादुद्धतस्तदोद्धतैकदेगद्वरस्याग्निना योजयित्वा वैश्वदेवः कार्य-
इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्नातानुगमे स्थापनप्रकारमाह ।

प्रमादादग्निनाशयेन् मन्यनादरणेस्ततः ।

पञ्चभूसंस्कृतिं कृत्वा स्थापयेदग्निमेधितम् ॥ ७ ॥

प्रमादेति । प्रमादादग्निनाशयेत्, ततोऽरणेर्मन्यनादेधितं मृद-
द्धमग्निं पञ्चभूसंस्कृतिं परिमूहनादिकां कृत्वा खरे स्थापयेत् । नाह
प्रायश्चित्तमिति ॥ ७ ॥

प्रमादान्नित्याकरणे विज्ञेयमाह ।

कालातिक्रमणे कृत्वा प्रायश्चित्तं विधानतः ।

ततो होमोदिकं कर्म कुर्यान्नित्यं विचक्षणः ॥ ८ ॥

कालेति । कालातिक्रमणे मुख्यकालातिक्रमणे विधानतः यथा-
विध्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा होमादिकं नित्यं कर्म गौणकालेऽपि
कुर्यात् । तदुत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं न कर्म । वैश्वदेवस्य ॥ रात्रेः
प्रथमयामपर्यन्तं गौण एव ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

रात्रेः प्रहरपर्यन्तं कर्तव्यान्तेव सर्वथा ।

ब्रह्मयज्ञश्च शौरश्च वर्जयित्वाविज्ञेयत इत्युक्तेः ॥ ८ ॥

एवञ्च सति सायं होमात् प्रागेव भवति, न तदनन्तरमित्याह ।

अकृते वैश्वदेवे चेदस्तमेति गभस्तिमान् ।

वैश्वदेवं ततः कृत्वा सायं होमं समाचरेत् ॥ ८ ॥

अकृतेति । साष्टार्थम् ॥ ८ ॥

एवमेव सर्वत्र साधारणन्यायमाह ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च ।

कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥ १० ॥

कालातीतेष्विति । कालातीतं कर्म कृत्वोत्तरं कार्यम् । न तु मुख्यकाललोभेन कालातीतात् प्रागनुष्ठानम् । तच्च प्रायश्चित्तमकृत्वा कृत्वा वा कार्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तं कृत्वैव कार्यमित्येवं पञ्चोपन्यायान्, अत आह ।

पक्षादिः पिण्डयज्ञश्च प्रमादादकृतं यदि ।

प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा कर्तव्यं तद्दिनान्तरे ॥ ११ ॥

पक्षादिरिति । पक्षादिः स्वासीपाकः, पिण्डयज्ञश्च, यदि प्रमादादकृतः, तदा प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा तत्पक्षादिकर्म दिनान्तरे कर्तव्यम् । आगामिपक्षादिकर्मणः प्राक् । प्रायश्चित्तस्य तु नानात्वान्नोक्तम् । तत्र गौणकाले पथिकृतपूर्वकं भवतीति केचित्, परे तु गौणातिक्रमे दार्शपौर्णमासिकोभयपक्षादिकर्मलोपे तत्स्थाने पथिकृतित्यन्यत्र विस्तरः । पिण्डयज्ञस्य गौणकालोनास्तीति भाव्यकृतः । तन्नोपे वैश्वानरस्यरेव भवति । रामाण्डारभाष्ये तु स्वकालादुत्तरो-गौण इति वचनादागामिदर्शानुष्ठानं प्रायश्चित्तपूर्वकं पिण्डयज्ञस्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

सर्वथैव नित्यकर्मलोपो न कार्यं इत्याशयेनह ।

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्रायश्चित्ते हुते पथान् नित्यं कर्म विधीयते ॥ १२ ॥

लुप्तेति । स्पष्टार्थम् ॥ १२ ॥

अतारणिवत् स्मार्तारण्योः आदीनां स्मर्त्तं त्यागः पूर्ववद्भवतौ-
त्यनुवदति ।

अश्रूद्रपतितोदकाकाकवानररासभैः ।

स्पृष्टा मूत्रपुरीषेण नाशमेत्यरणिः स्फुटम् ॥ १३ ॥

अश्रूद्रेति । व्याख्यातपूर्वम् ॥ १३ ॥

अरणीनामोत्तरं नूतनारणिस्त्रीकारोऽविशेषेण विधेयः । अन्यथा
अग्न्युपगमे पुनराधानं प्रसज्येत । अत आह ।

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेश्मनि ।

तावद्धोमादि तत्र स्यात्तन्नाशे पुनराहरेत् ॥ १४ ॥

नष्टायामिति । जीर्णारणिप्रतिपत्तिस्तु पूर्वोक्ता ॥ १४ ॥

जीवत्पक्षीकस्य द्वितीयविवाहादौ वैवाहिकहोमाधिकरणा-
भिमाह ।

भार्यायां विद्यमानायां द्वितीया मुदहेद् यदि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथेऽग्निमान् ॥ १५ ॥

भार्यायामिति ॥ १५ ॥

अपूर्वाधानप्रथममन्यनेऽरणिस्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिर्यथा वेदिस्तथाऽरणिः ।

अध्वर्युः प्राङ्मुखोमन्येत प्रत्यक् सुचरणा हि सा ॥१६॥

उत्तनेति । यथा वेदिस्तथारणिरिति वक्तव्यत्वे प्रथमं वेदि-
स्वरूपमाह ।

उत्ताना प्राक्शिरा वेदिः । तद्वदरणिस्वरूपं ध्येयम् । अध्वर्युः
प्राङ्मुखोमन्येत । हि यस्मात् सा ऽरणिः प्रत्यक् सुचरणा अस्ति ॥
१६॥

प्राङ्मुखेनैव मन्यनं कार्यमिति निरुक्त्यन्तराख्याह ।

प्राङ्मुखोविततो यज्ञः प्राङ्मुखेनैव ह्ययते ।

प्राक् प्रणीतादिपात्राणि यथादग्निस्तु मथ्यते ॥ १७ ॥

इव्यवाट् वरुणं दृष्ट्वा भीतः प्रत्यगुदुद्रुवत् ।

तमिच्छेत् पुनराधातुं तस्मात् प्रत्यङ् मथीत वै ॥ १८ ॥

अनुलोमा भवेद्योनेः पार्श्वभेदेन भिद्यते ।

अनुलोमेन मथितः सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १९ ॥

प्राङ्मुख इति । यज्ञः प्राङ्मुखः विततः । तथानिधेनैव ह्ययते ।
प्रणीतादिपात्राणि प्राक् प्राक्संस्थानि । तस्मादग्निः यथान् मथ्यते ।
तथा च सति मन्यनमपि प्राङ्मुखेनैव भवतीत्यभिप्रायः । इव्यवाट्
प्रत्यक् वरुणं दृष्ट्वा भीतः सन् उदुद्रुवत् पलायते, तं पलायमान-
मग्निं पुनराधातुं निघलीकर्तुं इच्छेत् । तस्मात् प्रत्यङ् पथात्

स्थित्वा मयीत । वै इति निश्चयेन । अग्निवस्त्रयोर्मध्ये जवनिका-
रूपोऽध्वर्युर्भवतीति भावः ।

किञ्च । यः प्राङ्मुखोमन्येत्य योनेरनुलोमा भवति । पार्श्वभेदेन
भिद्यतेऽरणिरिति शेषः । अनुलोममन्यगे फलमाह ।

अनुलोमेनेति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

योनिस्वरूपमाह ।

मूलादष्टाङ्गुलान् त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

मूलेति ।

अग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तमाह ।

अग्निहोत्र्युपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारितः ॥ २० ॥

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्* ।

अग्निहोत्रीति । आहिताग्निर्ब्राह्मणः कामकारितो न तु
निमित्तेन । अग्नीनुपविध्य विच्छिन्नान् शक्त्वा, मासे अतीते चान्द्रा-
यणचरेत् । हेतुः । हि यस्मात्तद्वीरहत्यासमं प्रोक्तम् । एतेनेच्छया-
ऽग्नित्यागे यावन्तोमामा अतीतास्तावन्ति चान्द्रायणानि कुर्यादित्युक्तं
भवति । ततश्च सायं प्रातश्च दिवसगणनया यावन्गौराङ्गतीः परि-
सङ्गाय तावत्पर्याप्तं धान्यं धनमन्यदा एतादि द्विजातिभ्यो दद्यात् ।
अथ द्विजातिपदेन ब्राह्मणा एवोच्यन्ते । दैवर्णिकग्रहणे वाक्य-
भेदापत्तेः । शेषं यावन्त्यन्दान्यतीतानौत्युक्तं शृङ्गं प्रायश्चित्तमपि
आचरेत् ॥ २० ॥

* यत्र क्रियामपि यथ्यस्तुटित इति टीकापर्यालोचनया सम्भाव्यते ।

अलिगात्मा भनं जाया शृद्धं यस्य चतुष्टयमित्याद्युक्तस्यार्थ-
शौचस्य प्राशस्यमाह ।

सर्वेषामपि शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ २१ ॥

सर्वेषामिति । स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

यष्टरि प्रवसिते गृहे अलिगादिना होतव्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यदा ॥

अपोऽश्लीयादिति कठैर्होमः स्पष्टमनूदितः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रमिति । प्रोषितोयष्टा अग्निहोत्रकाक्षे शायंप्रातः अग्नि-
होत्रं हुतं यदा मन्यते, तदा अपोऽश्लीयात्, न तु तदानीमेव ।
क्षुतः । सर्वथैव नायुदकवर्जनमाप्नातमस्ति । तन्निवृत्तिः श्रुताव-
भिहिता । एषा वै नौ स्वर्गश्चेति । कठैः कठशाखिभिर्होमः
स्पष्टमनूदितः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

पक्षहोमे ह्यते गृहे सता प्रवसता वा द्रव्यत्यागः कार्य एवेत्याह ।

सर्वेषु पक्षहोमेषु द्रव्यत्यागोऽस्ति सर्वदा ॥

कर्मान्यदस्तु वा मा भू जपोवा स्यान्न सोऽस्ति वा ॥ २३ ॥

सर्वेध्विति । सर्वेषु पक्षहोमेषु सर्वदा द्रव्यत्यागं कुर्यात् अन्यत्
कर्म सञ्चरघट्टणादि अस्तु वा मा भूजपः उपस्थानादिः स्यात् ।
सोऽपि वा नास्ति ॥ २३ ॥

हेतुमाह ।

त्यागाभावाद्हुतं न स्यात् समश्चमपि केवलम् ।

अतोहोमानुवादेन त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ॥ २४ ॥

त्यागेति । केवलं त्यागहीनं प्रक्षिप्तमपि कृतं न स्यात् ।
अतो होमानुवादेन कटाक्षुक्तेन सर्वदा त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ।
असन्निधौ पत्न्यधिकारिणी ।

असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकरिका ।

इत्युक्तेः । प्रमत्तादिषु अध्वर्युरपि ॥ २४ ॥

आद्यात्मस्य अधिकारितावच्छेदकत्वमित्याह ।

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत* अद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ २५ ॥

पुण्यानीति । अद्धधानः यज्ञादिषु अद्धावानपि जितेन्द्रियः
गृह्णात्मा अन्यानि पुण्यानि तीर्थसेवनादिरूपाणि कुरुते कुर्यात् ।
लिङ्गं हृद् । कुर्वीतिति वा पाठः । परन्तु इह अल्पदक्षिणैर्यज्ञैः
कदाचिदपि न यजेत ॥ २५ ॥

हेतुमाह ।

इन्द्रियाणि यज्ञः कीर्त्तिमायुः स्वर्गं प्रजां पश्यन् ।

हन्यल्पदक्षिणो यज्ञो तस्मान्नाल्पधनोयजेत् ॥ २६ ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गं आयुः कीर्त्तिं प्रजां
पश्यन् अल्पदक्षिणोऽयथोक्तदक्षिणो यज्ञोहन्ति । तस्मादाद्याएवाधि-
कारोति । दानादिजन्यं यज्ञः । त्यागादिजन्या कीर्त्तिः ।

अर्थहीनोदहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजम् ।

आत्मानं दक्षिणाहीनोनास्ति यज्ञममोरिपुरिति ॥

मास्ये दोषस्तुणाच्च । इदञ्च काम्ययज्ञविषयम् ।

यस्य नित्यानि सुप्तानि तथैवागन्तुकानि च ।

विप्रश्नपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि स इति ॥

तस्मात् कन्दैः फलेर्मूलेर्मधुनाऽऽव्यरसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत न तु नित्यानि श्लोपयेदिति च ।

बौधायनवचोभ्यां विज्ञायते । श्रूयते च । यदि मौहोच्च विन्देरन्
केन जुहुयादित्यादि । ब्राह्मणस्य प्रतियक्षादिना राजन्यस्य जया-
दिनेत्याद्युपायेनाजितधनेनाब्जलमपि काम्यपरमेव ।

अथोयाह्नोगजोयाह्नोयाह्ना चोभयतोमुखी ।

कुरुचेत्रे प्रगृह्यापि यजेतावश्यकैर्मघैः ॥

इत्यादिस्मरणात् । नित्येषु यथाशक्तिन्यायस्य काम्येषु सर्वाङ्गो-
पसंहारन्यायस्य च षष्ठाध्याये जागरूकत्वाच्चेति दिक् ॥ २६ ॥

धनाद्यर्जनमन्तरा प्रवासो न कार्य इत्याह ।

सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति वेद्यां

सर्वे च देवायजतेऽग्निहोत्रे ।

उल्लङ्घ्य तानेकनिषेवणार्थं

व्यर्थं प्रयाणं दुरितञ्च यातुः ॥ २७ ॥

सर्वेति । यतः सर्वाणि तीर्थाणि वेद्यां वसन्ति, सर्वे च देवा-
विष्णादयोऽग्निहोत्रे यजते इत्यस्मै । आनन्दं भाधुतम् । तथाच
आम्रवैष्णवपुरोडाशस्याविका श्रुतिः । अग्निर्देवानामवमोविष्णुः
परम इत्यादिः । अतस्तान् तीर्थानि देवांस्य उल्लङ्घ्य एकनिषेवणार्थं

एकस्य तीर्थस्य देवस्य वा निषेवणार्थं प्रयणं प्रवासोऽर्थम् ।
तत्तीर्थफलभाक् न भवतीत्यर्थः । न केवलं व्यर्थमपि तु यातु-
दुरितञ्चेति ॥२७॥

एतादृशमतिविशिष्टमग्निसेवनमिति ध्वनयितुमेतदुक्तम् ।
ब्रह्मव्याकरणं कृत्वा हुत्वा वै पावके हविः ।
शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा शूद्रोऽधोगतिं गच्छति ॥ २८ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मवेदः, व्याकरणसुधारणकृत्वा । तथा, पावके
हविर्ज्ज्वा । शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा । शूद्रोऽधोगतिं गच्छति ।
तस्मादेतत्त्रये द्विजातिरेवाधिकारीति भावः ॥ २८ ॥

इमे पञ्च आदौ प्रथमारभे ये पलाविष्टतास्ते सर्वदा यावज्जीवं
स्वस्वकाले अनुष्ठेयाः । तानेवाह ।

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता अप्रणं तथा ।
आदौ ये विष्टताः पश्चास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥ २९ ॥

रूपमिति । एतेषामुदाहरणानि देवताश्रिकादिभिर्भाष्यादिषु
लिखितानि । तान्येवोच्यन्ते । रूपम्, दाक्षायणदर्शपूर्णमासस्वह-
पादि । काल उदितानुदितादिः । अनुनिर्वापः, बैगृधादित्ये-
षादिः । देवता, इन्द्रमहेन्द्रादिः । अप्रणं, गार्हपत्ये आहवनीये
वा । अथ सर्वेषादिपदेनातिसदृशमेवोपादेयम् । अन्यथा कालशब्देन
मद्यस्नातपश्चादिकैकाहिकादिनचत्वारिंशद्विंशतीनामपि नियमः प्रपद्येत ।
एवं, रूपमित्यनेन सुसदृशं तत्कार्यकारि याच्यम् । तच्च पूर्वोक्तम् ।
केचिद्रूपोदाहरणं यावाष्टयित्रीयसैककपालमाष्यमित्याहुः । तच्चि-

नयम् । कालादिगुण्यत्तौ छतमायश्चित्तेष्टेस्तदभावे पूर्णाङ्गत्यसम्भवा-
पातात् । न चेष्टापत्तिः । व्यवस्थाशास्त्रमममञ्जसं स्यात् । किञ्च,
तत्रापि गव्यत्वादिकमपि परिगृहीतं सुदुस्त्वजं स्यात् । समिद्-
द्रव्यादिष्वपि पर्णमयत्वादीनां पूर्वपरिग्रहापत्तेश्च । तथाच सर्वमश-
क्यारम्भणैयञ्च स्यात् । देवतायाः पुनर्विधानाच्च । न्यायस्य त्वगति-
कगतिकत्वात् सर्वेभ्य इत्यत्रैव दध्ना तण्डुलैरचतैर्वत्यादिपारस्करगृ-
ह्योक्तहोमद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिगृहीतत्वाभावेऽपि कादाचित्कत्वं
व्याह्रयेत् । न च मिद्धमिष्टम् ।

सायंहोनेषु यद्द्रव्यं प्रातर्होनेषु तद्भवेदिति ।

यज्ञपार्श्वीयमण्डनादिष्टतवचनानर्थक्यापाताच्चेति दिक् । अन्येत
रूपमित्यनेन क्रियारूपम्, अग्निष्ट इत्यद्विरभिष्टमिति सकृत्
त्रिवर्त्यादि । कालरूपम्, उदितानुदितहोमिनोरपि अपूर्व-
क्षणरूपम् । मन्त्ररूपम्, प्रत्यष्टमित्यादि । देशरूपम्, प्राक्संज्ञ-
मुदकसंज्ञादि । द्रव्यरूपम्, आल्यपुरोडाशादि । वर्हीरूपं, कुश-
काशादि । समिद्रूपम्, पलाशोदुम्बरादि । एवमन्यत्सर्वमाचमने
प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वादिकं वदन्ति । ते परास्ताः । कालादीनां
पृथगुपदेशवैयर्थ्यात् । अशक्यानुष्ठानप्रसङ्गाच्च ।

पूर्वैव योनिः पूर्वाहृत् पुनराधानकर्मणि ।

इत्यादि वचनवैयर्थ्याच्चेति सङ्क्षेपः ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे प्रकीर्णकनिरूपणम् ॥

नो दृष्टं न च वा श्रुतं न कथितं केचित् कदाचित् कचि-
 श्रो भूतं न भविष्यतीत्युपक्षतेनान्यत् परमावुकम् ।
 अचामौ मदनानलस्य विधुरा श्रीकण्ठवैकुण्ठका.
 सूर्याचन्द्रमसौ दधीचिविटपाम्भोजस्य ते साक्षिणः ॥
